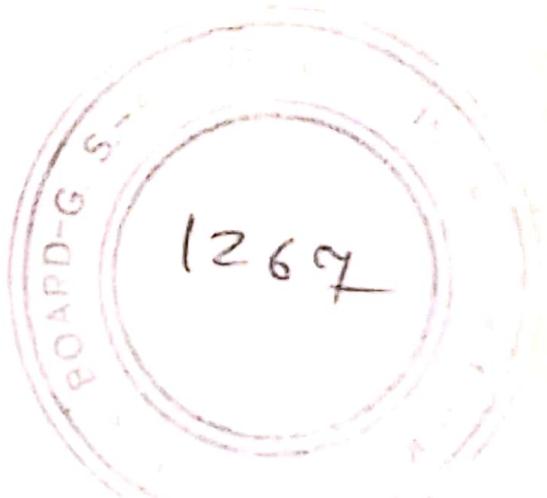

વેદ પરિચય પુસ્તકા ત્રૈણી : ૧૫

સામબેદ પરિચ્ય

[પુસ્તકા : ૩]

આચાર્યશ્રી વિષણુદેવ પંડિત

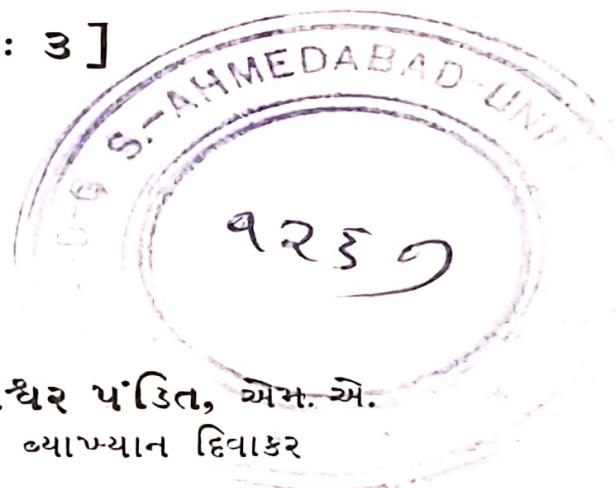
યુનિવર્સિટી ગ્રંથલિભાસ બોર્ડ - ગુજરાત રાજ્ય

વेद परिचय पुस्तिका : श्रेणी १५

गावो यन्ति गोपतिं पृच्छमानाः । सामवेद ४५९
आ ते जो शक्तिओ गति करे छ; जे गोपाल - कवि, कलाकार, कृपके
गीतकारने प्रश्न जगाडे छ.

सामवेद परिचय

[पुस्तिका : ३]

આચાર્ય શ્રી વિજયુદેવ સાંકળેધર પંડિત, એમ. એ.
વેદાન્તાચાર્ય, વ્યાકરણુતીર્થ, વ્યાખ્યાન દ્વિવાકર

યુનિવર્સિટી અંથ નિર્માણ એડ
ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ-૬

પ્રકાશક :
ઇંડિયરલાઈઝ એ. પોલ
અધ્યક્ષ,
યુનિવર્સિટી અંથ નિર્માણ બોર્ડ
અમદાવાદ-૫

① યુનિવર્સિટી અંથ નિર્માણ બોર્ડ

પ્રથમ આવૃત્તિ : ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૪

હારિ ડાં ચાચમ પ્રેરિત સ્વ. સાતવલેકરજી
સમારક શ્રેષ્ઠી : મણુકો પંડુમો

મુલ્ય : રૂ ૨-૦૦

સુદ્રક :
વિષણુપ્રસાદ સો. પંડ્યા
સાહિત્ય સુદ્રણાલય, સીરી ભિલ કંપાઉન્ડ,
કાંકરિયા રોડ, અમદાવાદ-૨૨

વિક્રેતા
બાલગોવિંદ ખુક્સેલર્સ
ગાંધી રોડ,
અમદાવાદ-૧

નિવેદન

ભારતના ધર્મશાસ્ત્ર અને તર્થવાનના અંથ એ વેદસંહિતા. વેદકાળમાં ઝડપિયોએ જે અનુભવ દર્શન કર્યું, તેને વેદની ઝડપાઓ દ્વારા આપી એને શખ્ષિક કરી. વેદ એ ભારતીય સંસ્કૃતિની પ્રાચીનતમ સંપત્તિ. આ સંપત્તિ વિષેનો અહોભાવ ચાલુ રહ્યો, પણ એના તર્થવાની મોજ માણવાનું શક્ય રહ્યું નહિ, કારણું અનેક કારણોસર વેદનો પરિચય આમપ્રાજનાં અને શિક્ષિતજ્ઞનોમાંય ઘરતો ગયો. પ્રણાલીગત રીતે સંસ્કૃત શાખનારા શાસ્ત્રીઓએ મુખપાડ ચાલુ રાખ્યો; પણ આમપ્રાજનને એની ભાષામાં એની સમજમાં ઉત્તે તે રીતે એનું હર્ષન કરાવવાની તાકાત એ ગુમાવી એડા.

સામાન્ય શિક્ષિતજ્ઞને વેદની વૈચારિક અને આધ્યાત્મિક સંપત્તિથી પરિચિત કરવાનો આ એણીનો હેતુ છે એટલે આમપ્રાજનનું સત્ત્વ ખાલે અને એનું તેજ વધે તેવા પ્રયાસોમાં મળું હરિછું આશ્રમવાળા. પૂજ્ય શ્રીમોટાએ રૂપિયા ૨૦,૦૦૦ ટું દાન યુનિવર્સિટી અંથ નિર્માણ બોર્ડને દ્રસ્ટિક્ષેપે સોંપ્યું તે અતિ આવકાર્ય બાબત બની છે. બોર્ડનું એ સહભાગ્ય છે કે પૂજ્ય મોટાએ અને આ કાર્યનું નિમિત્ત બનવાનો પ્રસંગ આપ્યો અને શ્રી. વિષણુહેવ પંડિત જ્યેવા ચારેય વેદો અને વેદ સાહિત્યના અભ્યાસી લેખક અમને મળ્યા. સાહિત્ય મુદ્રણાલયવાળા શ્રી. વિષણુપ્રસાદ પંડ્યાનું ભાવપૂર્વકનું મુદ્રણુકાર્ય એ પણ એણીની ખુશનસીધી છે.

એણીનું સહભાગ્ય રહ્યું કે એને પૂ. સ્વામીજી શ્રી. ગંગેશ્વરાનંદજી, શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકર, શ્રી. ઉમાશંકર જોખી, પૂ. રવિશંકર મહારાજ, શ્રી. કે. કા શાસ્ત્રી, પંડિતરાજ ભગવદ્યાર્ય, ડૉ. ભગવતીપ્રસાદ પંડ્યા જ્યેવા સંત અને વિદ્વાનોનો ભાવપૂર્વક આવકાર મળ્યો.

આ એણીના તેરમા પુષ્પથી સામવેદ પુરિતકાએનો આરંભ થયો. છે. એના પરામર્શક તરીકે શ્રી સહજનંદ કેલેજ, અમદાવાદના વિદ્યાન પ્રિન્સીપાલ શ્રી સી. એલ. શાસ્ત્રીએ કાર્ય સંભાળ્યું છે. શ્રી. હરકાન્ત શુક્લે સામગ્રાન વિષેના અભ્યાસ-પૂર્ણ વિવેચન સાથે બીજુ પુરિતકાનું પુરોવચન લઈ આપ્યું છે, તે બદ્લ બંને વિદ્યાનોનો હું આભાર માનું છું.

ગુજરાત રાજ્યના કાયદા પ્રધાન માનનીય શ્રી. દિવ્યકાન્ત નાણાવટીએ આ ત્રીજી પુરિતકાને ‘આવકાર’ દ્વારા વધાવી લીધી છે, એ એણીનું ગૌરવ લેખાય. તેમનો આ તકે આભાર માનું છું.

સહવિચાર અને સહવિચાર પ્રેરક તેમજ ધર્મમૂલક સાહિત્યના પ્રચાર માટે આજીવન આપકમાણીનો ટીક ટીક હિરસો ખર્ચનાર લિંગુસ્થાન ટાઇટસવાળા શ્રી. એચ્છવલાલ ગોરધનદાસ શાહે (ખાડિયા, ચાર રસ્તા અમદાવાદ) આ સામવેદ પરિચયની પુરિતકાના પ્રચાર અર્થે ૫૦૧/- રૂ. પાંચસોને એકનું દાન આપ્યું છે, તેની સાલાર નોંધ લેતાં આનંદ અનુભવું છું.

વેદ પરિચયની સમગ્ર એણીને સંસ્કૃતિના સર્વ ગ્રાહકોએ બિરદાવી અને આવકારી છે. સામવેદના તૃતીય પુષ્પને વાચકોના હાથમાં મૂક્તાં હું સંતોષની લાગણી અનુભવું છું. ધ્યાન પ્રાર્થના કરું છું કે એને વાચકોનો પ્રેમ સાંપ્રે અને વેદ પરિચય એણીનાં ચોવીસેય પુષ્પો અમે પ્રકાશિત કરી શકીશું તેવી શક્તિ અમેને અપો. યુનિવર્સિટી અંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ-૬.

ધ્યાનભાઈ પટેલ
અધ્યક્ષ

આરંભે

કાળની સરિતા વહી રહી છે, તે રોકી રોકાય એમ નથી. તેના વેગમાં જેંચાઈ એ, તો જીવન એણે જાય. જીવન બહિમુંખ બને, તો તેના શક્તિઓ વેહકાઈ જાય; તે જીવનને અંતમુંગ બનાવવાનું છે. અહીં આંતર જીવનમાં એક સરિતા વહી રહી છે; તે સ્વર સરિતા છે. તેનો પ્રવાહ પણ વહી રહ્યો છે. તેની સાથે સંવાદિતા જગાડવાની છે. તે સ્વરેના લયની સાથે જીવનનો તાલ જોડવાનો છે.

વાણી તો સ્વરની સરિતા છે : હૃદયના ધબકારા તેના તાલ છે. વાણી અને પ્રાણું પરસપર સહકારી બને; ગાંધાર અને કંપલ સ્વર પરસપર એક વાક્યતા સાધે, તો પડજ સ્વરની સાધના સહજ બને, સ્વયંભૂ બને.

સંગીતશાસ્ત્રની આ સ્વર સાધના જેવીજ, પ્રાચીન સામ-ગાનની સ્વર સાધના છે, પણ તેની પરિલાપા વીસરાઈ ગઈ છે. સામગાન ગાનારા ઉદ્વગતાઓ ગણ્યા ગાંડીયાજ રહ્યા છે, જેમની પાસે મૌખિક પરંપરા છે; જેમને સાતસ્વરેની સમજ છે, પણ તે તરફ પૂર્ણી એકાળજ રાખવામાં આવી છે અને તેથી આપણું મહા-મોદ્દું ધન-સ્વરસાધનાનાં મૂડી જોવાઈ રહી છે.

સામવેદનું સાહિત્યઃ આર્થિક સંહિતા, ગાનસંહિતા, આલણુંથો, પ્રાતિશાખ્ય, શિક્ષા, કલ્ય, બ્યાકરણું, હંદોમીમાંસા આને પણ પૂરતા પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ છે. આટલી બધી આપણાં એકાળજ હોવા છતાં અને સામવેદના આ વિપુલ સાહિત્યને જોવા જાણવાની એદરકારી હોવા છતાં, આ મહામેંધી મૂડી રસિકજનની સાધના અને જાવનાની રાહ જેતી જીબી છે, તે મૂડીના એકાદ અંશનો પરિચય આપવાનું અહીં વિચાર્યું છે. સંવત્સર પર્વ-ગવામયન સત્રનો વિપ્યન બને છે. તે બધા આલણુંથોમાં આવતાં વિધાનોની સાથે સામવેદના આ વિપ્યને રજૂ કરવામાં આવે, તો સામવેદના પરિચયનું લક્ષ્ય થોડે અંશે સધાય. જુદા જુદા આલણું થોમાં રણ્ણ થતા આ વિપ્યને અંગે કેટલીક હકીકતો સરખી આવે છે, તે વિપ્યનની એકવાક્યતા સૂચવે છે.

સંવત ૨૦૩૦ ચેન્ન, પૂર્ણિમા

વિષ્ણુહેવ પંડિત
૨૮, ડાલ્યાલાઈ પાર્ક
ગીતામંહિર રોડ, અમદાવાદ-૨૨.
ફોન નં. ૫૨૩૬૩

આપકાર

માનવ સંસ્કૃતિના પ્રારંભકાળે ઉહલસેલું વાહુમય એટલે વૈદ્ધિક વાહુમય. પ્રકૃતિને જોણે ઉછરતા આર્ય ઋષિઓએ ધરતી અને આકાશમાંથી, આસપાસના વાતાવરણ-માંથી, પ્રકૃતિના તરવો પાસેથી પ્રેરણા પ્રાપ્ત કરી, સુતિગાનો ગાયાં અને વેદની ઋચા દ્વારા તે પ્રગટ થયાં.

પદ્ધી તો યુગો વીત્યા. શાખાના અર્થ બદલાયા. મૌખિક અને વારસાગત રીતે અપાતા આ મંત્રો જ્યારે અંથરથ થયા; ત્યારે એમાંના કેટલાય નવું રૂપ પામ્યા; પણ આજે તો તે કળવુંય મુરકેલ છે, છતાં પંડિતો અને અભ્યાસોઓ વર્ષોથી એની શોધ કરતા રહ્યા છે.

ભારતીય પંડિતોએ આ વેદશાનને સાચવી જળવીને એને સમજવા સમજવવાનો પ્રયાસ કર્યો, ત્યારે પાશ્ચાત્ય પંડિતો એના અર્થબેદને ઉકેલવા મથ્યા. વર્ષોથી, કહાય સૈકાઓથી આ પ્રયાસ ચાલ્યો આવ્યો છે અને કહાય હજુ એના મૂળ અર્થો અને બેદને પામતાં કેટલાંય વર્ષો જરો. આમ છતાં, આ સંશોધન પ્રયાસોમાં જાળે-અજાળે વેદ પ્રત્યે જેને પરંપરાગત લક્ષ્ણ અને પૂજયલાવ છે, તે બહુજનસમાજ જાળે ભુલાઈ ગયો હતો. પરિણામે વેદનું જ્ઞાન તો શું પણ એનો સામાન્ય પરિચય પણ જન સામાન્યને અપ્રાપ્ય હતો.

વર્ષો સુધી રહેલી આ પરિસ્થિતિ દૂર થતી આવી છે અને હવે યુનિવર્સિટી અંથરનિર્માણ ઐર્ડ અને હરિઓમ આઅમવાળા પૂજયશ્રી મોદ્યાના સંયુક્ત પ્રયાસોથી ગુજરાતી ભાપામાં વેદ પરિચય પુરિતકા શ્રેણીનું પ્રકાશન થતી ભારતીય સંસ્કૃતિના આ પ્રાચીનતમ સંપત્તિથી સામાન્ય શિક્ષિત નાગરિક પરિચિત થઈ રહ્યો છે. આચાર્યશ્રી વિષણુહેવ પંડિતો આ શ્રેણીમાં ઋગવેદ અને યજુર્વેદના પરિચયને આવર્ણ લઈ હવે સામવેદ પરિચય શ્રેણીનો પ્રારંભ કર્યો છે.

પંડિત સાતવળેકરજુએ એક સ્થળે નોંધ્યું છે કે; સામગ્યાનના પંડિતો જેવા ગુજરાતમાં જેવા ભળે છે તેવા કાશી સિવાય અન્ય સ્થળે ભળતા નથી અને કાર્યાના પંડિતોમાં પણ ગુજરાતના આલણોમાં આ શાખાનું પ્રાચીનકાળથી અધ્યયન થતું આવ્યું છે. આ વેદના સ્વરસહિત પાઠનું જ્ઞાન ગુજરાતના કેટલાય આલણુ કુંદુંઘોના પંડિતો પાસે પરંપરાગત જળવાયું છે. સૌરાષ્ટ્રના પંડિત શ્રી રેવાશાંકરભાઈએ તો આ ક્ષેત્રમાં ભારતભરમાંથી પ્રશાંસા મેળવી ગુજરાતનું ગૌરવ વધાર્યું છે.

“સામવેદ એટલે વૈહિકકાળનો ગાયનાનુકૂળ વેદ” એમ આ કાકાસાહેણ કાલે-લકરે કહ્યું છે, અને ખરેખર સામવેદના મંત્રોની જેયતા છે, એ એની એક વિશે-પતા બના રહી છે. સામવેદની આ ગીતિ શૈલીને કારણે તો અન્ય વેદોથી જુદો પડે છે અને પ્રાચીન ઋષિઓએ પણ એનું ખાસ ગૌરવ કર્યું છે.

ऋગવેદમાં તો સામવેદને-જગતા જનોનો વેદ-કહી “જે જાગૃત છે, તેને સામ પ્રાપ્ત થાય છે” એમ ભીરદાબ્યો છે. તો આક્ષણુ અંથો, ઉપનિષદ, મહાભારત અને ગીતામાં પણ સામવેદની અનેકવિધ પ્રશાંસા કરી છે. ગણુતાની દર્શિઓ આ વેદનું સ્વરૂપ નાનું છે. એના ૧૮૦૦ જેટલા મંત્રોમાંથી કેટલાક ઐવડાય છે, તો કેટલાક ઋગવેદાદિમાં પણ પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે આમાં પ્રથમવારજ પ્રગટી ઋગ્યાઓ તો એકસો કરતાં પણ ઓછો છે, છતાં આ મંત્રોમાં જે જોયાત્મકતા છે; એની મધુરતા કંઈક જુદી જ છે. સામવેદની આ વિશેપતા છે.

આજે કમનસીણે હવે આ પરંપરા લુચેત થતી જય છે, એ હુઃખદ છે. વેદસોની જેમજ વેદગાન ગાનારા પંડિતો પણ આપણે ત્યાં તૈયાર કરીને ગુજરાતની ભન્ય પરંપરા જીવતી રાખની પડશે. આ મારે વેદ અંથો લોકગમ્ય બનાવાય; એ હિશામાં આપણે ત્યાં જે કાર્ય થઈ રહ્યું છે; તે ખરેખર નોંધપાત્ર છે. સામવેદ પ્રત્યે ગુજરાતે ભમત્વ દર્શાવ્યું છે; ત્યારે આ વેદ સાહિત્યનો પરિચય આપતી આ અંથાવલિ આજતી યુવાન પેઢીને વેદયંથોનો વધુ જીણુવટથી અભ્યાસ કરવા પ્રેરશે, એવી આશા સાથે આ પુસ્તિકાને હું આવકાર આપું છું.

ગાંધીનગર

તારીખ: ૧૬-૧૧-૧૯૭૩

દિવ્યકાન્ત નાણાવઠી

અનુક્તમ

૧. ગાંધાર અને ઋષભ	પૃ. ૭-૨૪
૨. સામગાન - વિવિધરૂપે	પૃ. ૨૫-૪૭
૩. સરતા સ્વરની પકડ પરિચાષ્ટ	પૃ. ૪૮-૭૮ પૃ. ૮૦-૮૮

એક ધન છે, એક સાધન. સાચું ધન કૃયું? જેથી જીવત ધનધન્ય બની જાય. અન્તનું એક નામ છે, ધાત્ય; ધન કે ધાના; તેનું દૂંકું રૂપ. અન્તથી શરીરને પોષણ મળે છે, માટે અન્ત તે અમૃત છે, જીવત છે, આજીવિકાનું સાધન છે.

ધનને જે લાવી આપે, તે સાધન. માનવની નજીક રહેનાર ગાય અને ધોડા એ એ સાધન છે. ગો અને અશ્વ એ માનવનો મહિમા છે. ગો એ એતી અને અશ્વ તે યાત્રાનાં પ્રતીક છે. કૃષિ એ પાયાનો ઉદ્ઘોગ છે; શરીરનો શ્રમ છે અને આ શ્રમ તેજ શ્રી છે. કૃષિ અને ગોરક્ષા સાથે સાથે રહે છે.

જે ચરે, તે કુરે. જે અશ્વ પર ચઢે, તે વિજેતા બને, ધોડે ચડે તે પડે પણું ખરો. જે સૂતો રહે, તેને પડવાનું નથી, પણ તેનું ભાગ્ય પડે છે. તેનો કદી ઉદ્દ્ય થતો નથી; તેને શ્રી વરતી નથી.

માનવનું આ શરીર છે, તે પણું સાધન ગણ્યાય છે. અહીં જે વાણી છે: તે ગોનું રૂપ; જે પ્રાણ છે, તે અશ્વનું રૂપ અને જે દાઢિ છે, વિવેક દાઢિ છે; તે વિવેકી માનવનું રૂપ છે.

પ્રાણ તો દરેક પ્રાણી ધારણું કરે છે, વાણી છે અને આંતર દાઢિ છે, તે એક જ માનવ-પ્રાણીની દેણું છે. વાણી, પ્રાણ, ચક્ષુ અને શ્રોત્ર એ મુખ્ય સાધન છે, જેને હૃષ્પુષ્પ બનાવવાનાં છે. જેવાં સાધન એવીજ સમૃદ્ધિ.

અહીં ગાંધાર એક સ્વર છે, જે વાણીનો।

૧ ગાંધાર અને ઋષભ

અલિગમ છે, ઝડપલ મુખ્ય સ્વર છે, જે પ્રાણુનો અલિગમ છે. પદૂજ સ્વર છે, તે ચક્ષુ અને શ્રોત્રનો અલિગમ છે.

આ હૃદ્ય વીણા પર એક મંદ્રસ્વર રણજણે છે; ત્યાં કંઠવીણા તેને વ્યક્તા કરે છે. વેળું પર રણકાનો એ મધ્યમ સ્વર છે, જે સામગ્રાયકોનો પ્રથમ સ્વર ગણ્ણાય છે. ચલ વીણા પર ગાંધાર, ઝડપલ અને પદૂજના સ્વરો પેઢા થાય છે.

એ અવરોહી કંઈ છે. ગાંધાર ઉત્થાન છે, પદૂજ વિરામ છે. ગાયત્ર ગાનતું આ સ્વરૂપ છે. ગાંધાર તેનો વાહી અને પદૂજ તેનો સંવાહી સ્વર છે. ઝડપલ તેનો અનુગામી છે. રહસ્યવાહી અહિવેતા મંગલાચરણના શાન્તિપાડમાં ભણે છે:

૧ 'આ સ્વરોમાં વસેલા દેવો તો અગિન, ઈન્દ્ર અને સ્યું-સવિતા છે, એ સ્વરો મારાં અંગોમાં પ્રાણુ પૂરો, અંગોને હૃદ્યપુષ્ટ બનાવો. વાણી, પ્રાણુ, ચક્ષુ અને શ્રોત્ર : એ તો મરતકનાં અંગો; તેમાં ઈન્દ્રને વાસ છે, માટે તેમને ધન્દિયો કહે છે. તેમાં વસેલા દેવરાજ ઈન્દ્રને રાજુ કરવા ગાંધાર સ્વર વાણીમાં, ઝડપલ પ્રાણુમાં અને પદૂજ આંખ અને કાનમાં જગે છે. મધ્ય બ્રહ્માદિમાં તે પદૂજનું સ્થાન છે.'

૨ 'જે કે મૂલ સ્વર નાલિમાંથી ઉઠે છે અને તે છાતી, કંઠ અને મરતક એ ત્રણ સ્થાનોમાં બંધાય છે. આમાં ઝડપલ તો મુખ્ય છે; તે અનુદાત છે, માટે અવરોહી છે. ગાંધાર ઉદ્ઘાન છે અને પદૂજ સ્વરિત છે. આને કારણે ગરિસા એ અવરોહી કંઈની રાહે ચાલે છે.'

સોમયાગનાં ત્રણ સવન છે : સવારનાં પ્રાતઃસવન, બ્રહ્મારનાં મધ્યાહ્ન સવન અને સાંજનાં તૃતીય સવન. પ્રાતઃસવનનો છંદ ગાયત્રી અને ગાન ગાયત્ર; જેમાં મુખ્ય સ્વર ગાંધાર છે. માધ્યાહ્નની સવનનો છંદ ત્રિષ્ટુપ અને ગાન ત્રૈષ્ટુલ, જેમાં મુખ્ય સ્વર ઝડપલ છે. સાયંસવનનો છંદ જગતી અને ગાન જગત, જેમાં મુખ્ય સ્વર પદૂજ છે. સવારનાં ગાન ઉપાંશુથી શરૂ કરી, મંદ્રસૈતક સુધી લઈ જવાનાં છે, બ્રહ્મારનાં ગાન મધ્યસ્થ સૈતકમાં અને સાંજનાં ગાન તારસૈતકમાં ગવાય છે. સમયની સાથે આ તો સ્વરોમાં અનુસંધાન છે. સમયે સમયે ગવાતાં ગાન સ્વરની સાધના છે, સ્વરોમાં વસેલા દેવોની આરાધના છે. તેમની સ્તુતિ કરી, તેમની પ્રસન્નતા મેળવવાની છે.

શરીરમાં વસેલા પ્રાણુ એ તો દેવો છે. એ પ્રાણુ ગતિ કરે છે, ત્યારે તેની ખખર પડે છે. શ્વાસ અને ઉચ્છ્વાસ ગતિના એ પ્રકાર છે. આ પ્રાણુ તો માનોને દ્વુવીણા અને હૃદ્ય તો ચલવીણા છે. પ્રાણુની લયગતિની સાથે સાથે હૃદ્યના ધયકારા તાલ પુરાવે છે. અહીં સ્થાયી ઝડપલ સ્વરની પ્રતીતિ થાય છે. એ ઉપાંશુ

સ્વર અનિરુક્ત અને અનાહત છે, તેનો દેવ ઈન્દ્ર છે; તેનું વાહન અશ્વ છે.

શરીરમાં પ્રાણુની સાથે વાણી પણ વસી છે. પ્રાણ તેનું ઉત્થાન છે, છતાં તેની પોતાની આગવી પ્રતિષ્ઠા છે. તેનો સ્વર ગાંધાર છે. તે કંઠવીણા પર વ્યક્ત થાય છે. તેનો દેવ અદ્દિન છે, તેનું વાહન જો છે. જોની ગતિ જેવી વાણીની સ્થિર ગતિ છે.

સમય સમયનાં આ ગાન એક વાતાવરણ ઊભું કરે છે. સ્વરની આ કલાઓ અને ભાત્રાઓ સંગીતના લય અને તાલને અનુસરે છે. આનું એક આગવું ગળિયત છે. મૂળમાં તો વાણી અને પ્રાણુની સંવાહિતા સાધવાની છે. વાણીનો લય અને પ્રાણુનો તાલ એકમેકના પૂરક બને છે.

એ પ્રાચીન કાલના ઋષિઓએ સાંજ અને સવારની એક સાધના યોજ છે. દિવસ અને રાતનો એક સંધિકાળ તે સાંજ; એજ રીતે રાત અને દિવસનો એક સંધિકાળ તે સવાર અને તે રીતે દિવસના ત્રણ ભાગ સવાર, બપોર, અને સાંજ અને રાત્રિના ત્રણ પર્યાય. આ ગણુના પ્રમાણે કાલના વિલાગ બંધાયા છે.

કુદરતના આ કાલ વિલાગને વ્યવરિથત કરવા, અહ્લવાહીઓએ યજાની પ્રક્રિયાને માર્યાદા બનાવ્યું છે. પહેલું, તો રોજ રોજ સાંજ-સવારે થતા અદ્દિનહોત્ર રાત - દિવસ અહોરાતની વ્યવસ્થા સ્વીકારે છે, પંદર દિવસે આવતી પૂર્ણિમા અને પછી ની અમાવાસ્યાએ થતી છુછિએ પક્ષના યાગોનું એકમ ભાસમાસને જોડી આપે છે. એ રીતે એ એ ઋતુઓમાં ચાતુર્માસ્ય અને એ અયનની ગણુનામાં આવતા સોમયાગો વર્ષ-સંવત્સરનું અનુસંધાન કરી આપે છે.

આ વર્ષ-સંવત્સર તો પ્રજાપતિ છે. સાંજ-સવાર, પક્ષ-પ્રતિપક્ષ, ભાસ, ઋતુ, અયન એ તો તેનાં ઉપાંગ છે. પ્રજાપતિ સર્જનનાં કાર્યો કરે, તેથી તેની શક્તિ વપરાય અને ગાત્ર શિથિલ થાય; તેમને દૂરીથી જોડવાનાં કાર્ય તો યજ દ્વારા થાય. આ વિષેનાં અનેક કથાનક, ઉપાખ્યાનો અહ્લવાહીઓએ રજૂ કર્યાં છે :

૧ ‘જે પ્રજાપતિ છે, તે તો સાચે જ સંવત્સર-વર્ષ છે; તેને યજ કહે છે. અમાવસ્યાની રાત તો તેનાં દ્વાર છે; જ્યારે અમા-ચંદ્ર સૂર્યની સાથે વાસ કરે છે અને ચંદ્ર પોતે તે દ્વારનાં ટાંકણ છે. આ દિવસે ચંદ્ર પૂર્વ કે પશ્ચિમની દિશામાં હેખાતો નથી.

હવે જેમ સૂર્ય રાતે અદ્દિનમાં વાસ કરે છે, જેનું સ્થાન પૃથ્વી છે, તે સૂર્યની સાથે ચંદ્ર પણ અમાસને દિવસે આ લોકની અદ્દિનશાળામાં અદ્દિન અને સૂર્યની સાથે વાસ કરે છે. તેને કારણે અમાવાસનો દિવસ ઉપવાસ-પ્રતનો દિવસ કહેવાય !

ત દ્વિસે અગિનાં પ્રગટાવવામાં આવે છે અને તેમાં બધાં પ્રાણીઓ, દેવો, ઋતુઓ, રતોમ-રતોત્રો, પૃષ્ઠ સ્તોત્ર અને છંદો નિવાસ કરે છે.

૧ 'તે પ્રજ્ઞપતિએ વિચાર કરો : મેં આ બધા દેવોનાં સર્જન કર્યાં; તેથી તો મેં બધી આખતો તરીને પાર કરી.' આમ સર્વ + ત્સર બધી આખતો તરીને પાર કરી, ભારે તે પ્રજ્ઞપતિ સર્વત્સર ગણ્યાયા. આમ જે સંવત્સર-વર્ષ તરીકે પ્રસ્તિક્ષ છે, તે જ આ પ્રજ્ઞપતિનું સર્વત્સર ઇપ છે.

તે પ્રજ્ઞપતિએ પોતે નિરીક્ષણું કર્યું : જે સંવત્સરનું સર્જન થયું છે, તે તો સાચેજ ભારી પ્રતિમા છે. ચાર અક્ષર સંવત્સરમાં અને ચાર અક્ષર પ્રજ્ઞપતિમાં છે. આમ તે બંને અનુરૂપ છે.

૨ 'આ સંવત્સર-વર્ષ એ તો એક યજનું ઇપ છે. એમાં છ ઋતુઓ તો યજા કરનારા છ ઋત્વિન્જો છે, બાર માસ તો બાર પ્રકારનાં હવિ છે; ચોવીસ પક્ષ તો ચોવીસ હવિનાં પાત્રો છે; દ્વિસ અને રાત અહોરાત્ર છે, તે તો હવિ પીરસનાર અગિનની એ ધૂપિતિ-જીલ છે.'

૩ 'પ્રજ્ઞપતિએ પ્રજ્ઞનાં સર્જન ન હતો કર્યાં; પરંતુ એમ કરવાથી તેમનાં પર્વ-અંગેઅંગ ધૂટાં પડી ગયાં. હવે આ પ્રજ્ઞનાં સર્જન કરનાર પ્રજ્ઞપતિ ખીજું કોઈ નથી, પણ સંવત્સર વર્ષ છે અને તેમના અંગનાં પર્વ એ તો દ્વિસ અને રાતના એ સંધિકાળ છે તેમજ પૌર્ણમાસી અને અમાવાસ્યા એ તો ઋતુ ઋતુનાં સુખ ગણ્યાય છે.'

હવે એ પ્રજ્ઞપતિ ધૂટાં પડેલાં પવેને કારણે કોઈ કાર્ય કરવા સમર્થ હતા નહિ. આથી દેવોએ બેગા થઈને હવિર્યજોનાં અનુધાન કર્યાં. સાંજે ને સવારે જે દરરેણના અગિનહોત્ર થાય છે, તેથી દ્વિસ અને રાત-અહોરાત્રના સંધિકાળને જોડી દીધા. પૌર્ણમાસ અને અમાવાસ્યના ધિષ્ટાગોથી પક્ષપક્ષનાં પર્વ જોડી દીધાં. તેમજ ચાતુર્માસ્યના યજોથી ઋતુ ઋતુનાં પવેને જોડી દીધાં. આમ આ યજો તો પ્રજ્ઞપતિ-વર્પનાં પવેને જોડનાર લિષગ પ્રયોગ છે.'

૪ 'સૂર્ય એ તો સાચેજ અગિનહોત્ર છે. આથી અહીવાદીજનોએ જણ્યાયું કે, સાંજે સૂર્ય આથમે છે, ત્યારે તે અગિનશાળાના અગિનમાં પ્રવેશ કરે છે. આથી અગિનની સાથે સૂર્ય છે, એમ માનીને તે યજમાન આહુતિ આપે છે. આનું કારણ છે કે, ઉદ્દ્ય પણી તો સૂર્ય આકાશમાં ચાલ્યો જય છે, ભારે ઉદ્દ્ય પહેલાં અગિનની સાથે સૂર્ય છે, એમ માનીને તે આહુતિ આપે છે.'

૧. શતપથ બ્રાહ્મણ ૧૧, ૧, ૬, ૧૨ ૨. શ. ધ્રા. ૧૧, ૨, ૭, ૧-૫

૩ શ. ધ્રા. ૧, ૬, ૩, ૩૪ ૪. શ. ધ્રા. ૨, ૩, ૧

ગાંધાર અને ઋપદ

યજાની મુખ્ય આહૃતિ ગાયતું ધી-આજય છે. અભિનહોત્રમાં તો ગાયતું દૂધ પણ વપરાય છે. અભિનહોત્ર કરનાર યજમાન પોતે અભિનહોત્રી કહેવાય છે, તો આહૃતિનું સાધન ગણ્યાતો ગાય પણ અભિનહોત્રી ગણ્યાય છે.

સૂર્યની સાથે કાલનો સંબંધ છે; તેથી તો સાંજ પડે છે અને સવાર થાય છે. તેથી તો અહોરાત, પક્ષ, માસ, ઋતુ અને અયન મળીને વર્ષનો એક કાળ બંધાય છે.

આ સૂર્યનાં કિરણોને ગો કહે છે. તેમની ગતિ પ્રમાણે વર્ષના એ અયન : ઉત્તરાયણ અને દક્ષિણાયન બને છે. તે કિરણોનાં આકર્પણ્યથી જલ જેંચાય છે અને વર્ષા થાય છે. આમ ઋતુઓના ફેરફાર પણ કિરણોને આધીન છે. પક્ષ, માસ અને અહોરાત પણ જુદી જુદી કિરણોની ગતિ પ્રમાણે થયા કરે છે.

આમાં અહોરાતની ગતિ સુખ્ય છે. દ્વિસના ત્રણ વિભાગ યજમાં ઉપયોગી છે : પ્રાતઃસવન, માધ્યાદ્વિન સવન અને સાયંસવન; એ પ્રમાણેજ રાત્રિના ત્રણ પર્યાયો. અને પરોાદ તે સંધિકાળ, તને અનુસરી અતિરાત્ર યાગ કરવામાં આવે છે.

કિરણો એ સૂર્યની ગો છે, તો ગાય એ અભિનહોત્રની સમૃદ્ધિ છે. સૂર્યનાં કિરણોની ગતિની સાથે ગાયના સંચારની સરખામણિ કરવામાં આવે છે.

સાંજે સૂર્ય આથમે તે પહેલાં ગાયો ચરીને પાઠી કરે છે; આ કાલને ગોરજ કે ગોધૂલિ કહે છે. સવારે સૂર્ય ઉગે છે, તે પથી ગાયો ચરવા જય છે; આ કાલને સંગવ કહે છે. ગોધૂલિ પથી ગાયોને હોહવામાં આવે અને સવારે વહેલાં ગાયો હોહવાય છે. ગાયો એ વખત ભરપૂર દૂધ આપે છે. આ ગાયોનાં રક્ષણ ગોષ્ઠ કે ગોશાલામાં સારી રીતે થાય છે. સાંજના ગોધૂલિથી સવારના સંગવકાલ સુધી ગાયો સુરક્ષિત રહે છે. મધ્યાહ્નકાલે ગાયો ગોચરભૂમિ પર જય, તેટલો કાલ તેમને માટે ભયનો ગણ્યાય છે. વન કે અરણ્યમાં તે ગાયો ચરવા નીકળે; ત્યારે વનચર હિંસક પ્રાણીઓ કે ચોર તેમને ઉપાડી જાય છે.

પ્રાચીન કવિઓ, દણ્યાઓ અને ઋપિઓએ વાણીને ગાયતું ઇપક આચ્યું છે. આ ઋપિ જણાવે છે :

૧ ‘અભિન વગેરે દેવોએ ને દ્વિષ્ય વાણીનાં સર્જન કર્યાં; તે વાણીના વ્યવહાર અભ્યક્તિઝપે ગાય વગેરે પશુઓ અને બ્યક્ત-સ્વર્પે માનવો કરે છે. જેમ કામધેનુ આપણી કામનાઓ પ્રમાણેના ઈષ્ટ પદાર્થ આપે છે; તેમજ આ મંદ-ધીર વાણી આપણા ઉત્સાહને વધારી, અન્નરસ વગેરે અમૃત આપે છે. આપણે જ્યારે સ્તુતિ-ઓાથી આ વાણીની સાધના કરીએ છીએ, ત્યારે તે વાણી પ્રસન્ન થઈને આપણી પાસે આવી પહોંચે છે.

‘આ વાણી કામધેનું છે, એ ઇપે તેની સેવા-સાધના કરતા રહેલા. તે વાણીના ચાર પ્રકાર તો ગાયના ચાર આંચળ જેવા છે. પહેલા ને બીજા આંચળ તે સ્વાહા અને વપટ યજના ઇપે, ત્રીજે આંચળ તે હૃત’ એ હર્ષની વાણી ઇપે અને ચોથે આંચળ તે સ્વધાના ઇપે. યજમાં આહુતિ આપતાં ઋત્વિને સ્વાહા અને વપટ એ બે શખદ મંત્રના અંતમાં બોલે છે, ત્યારે દેવોને આહુતિ અપાય છે. એ દેવોનું અમૃત છે અને એજ તેમનું જીવન છે. જ્યારે મનુષ્યોને ખાનપાનના પદાર્થો પીરસવામાં આવે છે, ત્યારે હર્ષમાં આવી ભાણુસ્તે ‘હાં, હાં, હન્ત હન્ત’ જેવી વાણી બોલે છે; તે તેમનો સંતોષ બતાવે છે અને જ્યારે પિતૃલોકમાં વસતા પિતરોને અન્તજીવ આપવામાં આવે છે, ત્યારે સ્વધા શખદ જેડવામાં આવે છે. આ કામધેનુને જીવન આપનાર પ્રાણું તો ઋપલ સ્વર છે અને તે વાણીનાં દોહન કરનાર મન તો વાછડા ઇપે છે : અર્થાત મનમાં જેનું ધ્યાન ધરવામાં આવે, તે પ્રમાણે વાણીનો વ્યવહાર થાય છે.

૨ ‘યજ કરતાં ઋત્વિને જે વ્યાહૃતિ-વાક્ય બોલે છે; તે વ્યાહૃતિએ પાંચ છે: અધ્વર્યું’ આજા આપે છે (૧) ઓ શ્રાવય દેવોને સંભળાવો, તેના ઉત્તરમાં આગનીધ્ર જણાવે છે (૨) અસ્તુ શ્રૌષટ તે દેવો સાંભળે. તે પછી અધ્વર્યું હોતાને જણાવે છે (૩) યજ દેવોની સ્તુતિ માટે યાજ્યાનો મંત્ર ભણો. તે પછી હોતા મંત્રની શરૂઆત કરે, તેમાં (૪) યે યજામહે અમે યાજ્યા સ્તુતિ ભણુંએ છીએ; એ નોરીને મંત્ર ભણો છે. છેવટે આહુતિ આપતાં ઋત્વિને (૫) વૌષટ દેવો માટે આહુતિનાં વહુન થયાં; એમ બોલીને અનિમાં આહુતિ આપે છે.

‘આ પાંચ વ્યાહૃતિએ તો યજનું ઇપ છે. સંવત્સર-વર્ષની પાંચ ઋતુઓ હોય; તેથી તો આ યજનાં માપ થાય છે. આ વ્યાહૃતિએની અંદર સત્તર અક્ષરો થાય છે. એ સત્તર તો પ્રજલપતિનું ઇપ છે; અર્થાત્ પ્રજલપતિને સંવત્સર ગણો, તો વર્ષમાં બાર માસ અને પાંચ ઋતુઓ જેડાતાં પ્રજલપતિ બને છે; તે પ્રજલપતિ યજની માત્રા-પ્રતિમા ગણાય છે.’

યજ કાર્યમાં ગાયને દોહવા માટે પાંચ પ્રકારનાં વાક્ય વપરાય છે. પહેલા વાક્યથી તો ગાયને બોકાવવામાં આવે છે. બીજા વાક્યથી વાછડાને છોડી, ગાય પાસે લઈ જાય છે. ત્રીજા વાક્યથી વાછડાના મુખમાં આંચળ રાખે છે, ચોથા વાક્યથી ઋત્વિજ ગાય દોહવા એસે છે અને પાંચમા વાક્યથી તે ગાયને દુહે છે. આમ ગોદોહન પણ એક યજની પ્રક્રિયાઇપે છે. હવે વાણી જે કામધેનું છે; તેને દોહવી હોય; તો ઉપર બતાવેલી પાંચ વ્યાહૃતિએનો વ્યવહાર એક ઇપક તરીકે કરવામાં

આવે છે. ધારો કે, કોઈ સાધક વરસાદ લાવવા માટે વૃષ્ટિકામ યજ કરે; તો તેણે યજની વાણીને કામદેનું ગણીને તેનાં દોહન કરવા, આ પાંચ બાહુતિઓના પ્રયોગ કરવા જોઈએ. આવેં પ્રયોગ પહેલાં હેવોએ કર્યો હતો, તેનું દૃષ્ટાંત આ અલ્લવાદી રજૂ કરે છે :

૧ ‘પહેલાં હેવોએ ‘ઓ શ્રાવય’ બાહુતિથી વિરાટ-કામધેનુને પોતાની પાસે ખોલાવી હતી. ‘અસ્તુ શ્રૌષટ’ કહીને હેવો તે ગાયની પાસે વાછડાને લઈ ગયા અને યજ કહીને ગાયના આંચળની સાથે વાછડાને જોડી દીધું. યે યજામહે કહીને હેવોએ તે ગાયનાં દોહન કર્યાં. સાચેજ, આ વાણી તો વિરાટ કામધેનું છે અને તેથી દોહેલ સર્વ કામનાઓ તો દૂધ છે. અલ્લવાદી આ વિરાટનાં દોહનને જણે છે, તે માટે એ વિરાટ કામધેનું પોતે બધી કામનાઓ દોહી આપે છે; તે વૌષદ ગણ્યાય છે.

ગાયની જેમ વાણીનાં રક્ષણું પણ અલ્લવાદીઓ કરે છે. જેમ ગાય ગોયર ભૂમિ પર જય, એમજ વાણી પણ બહારના વિપ્યોમાં વિહાર કરે છે. એ વાણી પર સંયમ કેળવવો જોઈએ. કંબિ કે દૃષ્ટાની વાણી અંતમુખ બને છે, ત્યારે તે દિવ્ય સિદ્ધિ મેળવે છે. આની સાથે ગાયોના દોહન કાળને ધરાવી શકાય.

એક ઝડપિ ઈન્દ્રને આહવાન આપતાં જણાવે છે :

૨ ‘હે શ્કુરવીર ઈન્દ્ર, આ સ્થાવર અને જંગમ પદાર્થનાં આંતરદર્શન કરનાર તમે તો તેના સત્તાધીશ ઈશ્વર છો. જ્યારે ગાયો દોહવાની હોય અર્થાત દોહવાઈ ન હોય; ત્યારે તે દૂધથી ભરપૂર હોય છે; એજ રીતે તમે પણ અમારી કામનાઓ પ્રમાણે ઈચ્છાઓ પુરી પાડો.’

ગાયો સાંજે ચરીને આવે, ત્યારે તેમનાં થાન દૂધથી ભરેલાં હોય છે. તેનાં દૂધ સાંજના હોમમાં કામ આવે છે અને સાંજનાં મેળવેલાં દૂધથી સવારે ધી માખણ થાય; તેની આહુતિ આપવામાં આવે છે. સવારે પણ ગાયો દોહવામાં આવે છે અને ત્યાર પછી તે ગાયો ગોયરભૂમિ પર જય છે. એ એ કાલને સંગવ અને ગોરજ કહેવામાં આવે છે; તેની વચ્ચે કાલ તે મધ્યાહ્ન છે. આ મધ્યાહ્ન કાલ તો જણીતો છે. ગોરજ સાંજની પહેલાં અને સંગવ મધ્યાહ્નની પહેલાંનો કાળ છે. આ કાળ આન્જે તો ભુલાઈ ગયા છે. હવે તો દિવસ અને રાતના ભેદ પણ ભુલાઈ રહ્યા છે. ઝતું ઝતુના ફેરફારો પણ ભુલાતા જય છે.

આ ગાયો રોજે રોજ ધાસ ચરે છે, પણ અમાવાસ્યાને દિવસે એપદિ વનરસ્પતિઓની સાથે સોમરસ મળે છે. તેને કારણે તે દિવસનાં ગાયનાં દૂધ સોમ અમૃત જેવાં બને છે. એ વિષે આ અલ્લવાદી જણાવે છે:

‘તે હેવોએ જણુંયું’ : સોમરસ સિવાય ખીજું કોઈ અન્ન નથી; જે ઈન્દ્રને સંતોપ આપે. આને કારણે આપણે ઈન્દ્ર માટે સોમરસ તૈયાર કરો. હવે આકાશમાં ચંદ્રમા છે, તેજ રાજન સોમ છે. અને તેજ હેવોનું અમૃત-અન્ન છે. હવે જે હિંસે એ ચંદ્ર આકાશમાં પૂર્વ કે પશ્ચિમ તરફ દેખાતો નથી; તે હિંસે તે ચંદ્ર આ પૃથ્વી લોકમાં આવી પહોંચે છે અને આ ભૂમિ પરનાં જળ અને ધાન્ય ઔપધિગ્રામાં તે પ્રવેશ કરે છે. હવે એ ચંદ્ર કે સોમ તો હેવોનું વસુ-ધન છે અને તેમનું અમૃત અન્ન છે. આમ જે રાતે ચંદ્ર પૃથ્વીમાં સાથે-અમા વાસ કરે છે, તે રાતને અમાવાસ્યા કહે છે.

‘જે ગાયોના દૂધની સાથે આ સોમરસ મળેલો હતો, તે ગાયોનાં દૂધ બેગાં કરીને હેવોએ ઈન્દ્ર માટે અન્ન તૈયાર કર્યાં. તે હિંસે ગાયોએ જે ઔપધિ વનસ્પતિઓ ખાંધી અને જે જલનાં પાન કર્યાં; તે ધાસ અને જલમાં ચંદ્ર દારા સોમરસ મળેલો હતો. એ દૂધ હેવોએ બેગાં કર્યાં; તેમાં મેળવણું નાખ્યાં; તેથા તે દૂધ ખાડ્યાં થયાં અને તીવ્ર બન્યાં. એથી જે હવિ તૈયાર થયાં, તે ઈન્દ્રને આપવામાં આવ્યાં.

હવે પહેલાં તો ઈન્દ્રને દૂધ આપ્યાં હતાં; ત્યારે તેણે જણુંયું : આ દૂધ મને સંતોપ આપે છે, પણ તે ભારા શરીરમાં ટક્કતાં નથી. એવાં દૂધ મને આપો જે ભારા શરીરમાં ટકી રહે. તે હેવોએ પકાવેલાં દૂધ શૂત તૈયાર કર્યાં, આ શૂત હતાં; તેની સાથે મેળવેલાં દૂધ બેગાં કર્યાં. જે ઈન્દ્રને કારણે હોઢવામાં આવ્યાં હતાં. આમ તો આ એ પદ્ધાર્થ જુદા ગણ્યાય; પરંતુ તે અન્નરૂપે તો એક સમાન ગણ્યાય. આ મિશ્રિત પદ્ધાર્થનાં હવિ ઈન્દ્રને આપવામાં આવ્યાં, તે લીધા પણી ઈન્દ્રે જણુંયું : આ અન્ન મને સંતોપ આપે છે : ઘિનોતિ મે. આ ઈન્દ્રના કથનમાં આવેલ ઘિનોતિ પરથી દુધિ શાખ બનેલ છે. આની સાથે શૂત પકાવેલ દૂધ પણું મળેલું છે.’

ગાયથી હોઢેલું દૂધ તો કુદરતી પદ્ધાર્થ છે. એ દૂધમાં મેળવણું નાખવાથી દહી-દધિ બને છે; એ મનુષ્યની બનાવટ છે; પણ તે વિશેષ પદ્ધય અને હિતકારી છે. જેને અપચો થયો હોય; તેને એદલું દૂધ માફક નથી આવતું. દહીં સુપાચ્ય છે. આથી પંચામૃત એક હિતકારી પૌષ્ટિક પેય ગણ્યાય છે.

અભિવાહીએ અને અભિનહેનોંએ એક ધારણા સેવી છે. અભિનશાળામાં અભિન રહેણે, દરરોજ રાત દરમિયાન સર્વ તેની સાથે નિવાસ કરેણે. અમાવાસ્યાને હિંસે ચંદ્ર પણ નિવાસ કરેણે. અમ સર્વ, સોમ અને અભિનનો એક સ્થાને નિવાસ થાય; તેને ઈચ્છિનો હિંસ ગણ્યો છે.

ગાંધાર અને ઋપલ

વિજાનની દૃષ્ટિઓ આ ત્રણુ પદાર્થી એકીસાથે રહે; તે સિધ્ધ કરવું અધરં છે. રોજે રોજ સૂર્ય અભિનમાં વાસ કરે; એ પણ સિધ્ધ થઈ શકે એમ નથી. ત્યારે આ ધારણાનું રહસ્ય શું?

આમ તો અભિન, સૂર્ય, સોામ એ લૌતિક પદાર્થી છે; પરંતુ ઋપિઓએ તેના રહસ્ય ઉકેલ્યાં છે. ભૂમિ પર આ ત્રણુ પદાર્થી સાથે રહે કે ન રહે; તે તો વિજાનવાદીએ સિધ્ધ કરવાનું છે; પરંતુ માનવના આ શરીરમાં ત્રણોયનો નિવાસ સાથે છે. જેણે યોગની સાધના કરી છે, તે આ ત્રણોયનો સુમેળ સાધે છે. વાણું તે અભિન; સોામ તે પ્રાણુ અને ચક્ષુ તે સૂર્યું છે. અહીં સોામ અન્ન ગણ્યાય છે અને સોામનાં પાન કરતાર ઈન્દ્ર મુખ્ય હેવ છે. આમ અન્ન અને અન્નાહની એકૃપતા સાધવામાં આવી છે. અભિનું સ્થાન હૃદય, સૂર્યનું સ્થાન બ્રહ્માણી અને સોામનું સ્થાન કંડ છે : આથી સોામ એ સ્વર છે, અન્ન છે, તેને સમ સુપક્રવ કરો, તો શરીરમાં વસતી ન્રિધાતુ વાત, પિત અને કંડ સમ બનીને રહે. તે વિષમ બને, તો ન્રિદોષ થાય. સોામ આ ધાતુને સમ બનાવે છે; માટે સોમયાગમાં સામગાન પ્રધાન છે.

સોામ દેવોનું અન્ન છે, તો અહીં પ્રાણુ એ સોામ છે. જેને આધારે માનવ દીર્ઘ જીવન જોગવે છે. આ વાણું અને પ્રાણુ તો એકમેકનાં સહકારી છે. આ વાણુનો સ્વર ગાંધાર અને પ્રાણુનો સ્વર ઋપલ છે. વાણુના લયની ગતિ પ્રમાણે ગાંધાર અને પ્રાણુના ધર્મકારા સાથે ઋપલ ચાલે છે.

આ ગો—વાણું એ કવિની કામધેનું છે, જે અનેકવિધ ભાવોનું દોહન કરે છે. આ ગો—સ્વર એ ઉદ્ગાતાની હૃદયવીણા છે, જેના પર અનેક તાર રણુકી જાહે છે. આ ગો—ભૂમિ એ ઘેરૂતની ભાતા છે, જે મનગમતાં ધાન્ય પકાવે છે. આ ગો—ઈદ્રિયો એ ઈન્દ્રની શક્તિ છે, જે શરીરમાં રહેલ નિદ્રા અને તંદ્રા દ્વરા કરે છે. આ ગો—કિરણો એ સૂર્યની સેના છે, જેની ગતિ પ્રમાણે કાલની રચના થાય છે.

આ ગો પોતે જ એક મહાન શક્તિ છે, જે અભિનની જ્યોતા, મેધની વીજળી, સૂર્યનાં પ્રભા, માનવીની ચેતના, કવિની પ્રતિભા અને કૃપિકારની સરયશ્યામલ સમૃદ્ધિ છે. ઋપિઓ અને અભિવાદીઓ આ ગોનો મહિમા અનેક રીતે ગાય છે. એમાંની એક આખ્યાયિકા આ અભિવાદીઓએ ગાઈ છે:

૧. ‘પહેલાં એક વખતે ગાયોએ એક મોટા સત્રમાં એસાને સોમયાગનાં અનુષ્ઠાન કર્યાં. તે કરતાં દસ માસ પૂરા થયા. અનુષ્ઠાનના ઇળર્પે તેમને માથે શાંગડાં ઉગ્યાં. તેમણે પરરપર જણાવ્યું; અરે, આપણું જે ઈંચા હતી; તે પ્રમાણેનાં ઇળ આપણુને પૂરી રીતે મળી ગયાં. ચાલો, આપણે સત્રની સમાપ્તિ કરીએ. આપણા શિરના બંને

ખૂબું શીંગડાં ડગાં છે. આપણે ઉપશ-શીંગડાંવાળાં ગણ્ણાઈશું. આમ જણ્ણાવીને તે ગાયો સત્ત્રનાં સમાપન કરીને ઉલ્લો થઈ ગઈ.'

આ કથાનક પરથી લાગે છે કે, આ ગાયો કોઈ સાધારણ પાળેલાં ચાર પગાં પશુ નથી. તેમને તો કુદૃતી રીતે શીંગડાં ફૂટે છે અને વધે છે. આ પ્રકારના અનુષ્ઠાનથી મેળવેલાં શીંગડાં ક્યાં, તેની વિવેચના પણ આ અભિવાદીએ જુદી જુદી રીતે કરી છે. એક વર્ષ સુધી જેનું અનુષ્ઠાન કરવાનું છે, તે સત્ત્રને ગવામયન કહ્યું છે. તે દ્વારા માસે પણ પૂરું થાય છે અને બારમાસે પણ પૂરું થાય છે. તેના એ એ પ્રકાર છે. તેની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે :

'ગવામ્ભ-અયન અર્થાત્ ગાયોનો સંચાર, ગાયોની ગતિ. અહીં અયન શણદ એક પ્રકારની સતત ગતિના અર્થમાં વપરાયો છે. એક વર્ષમાં સૂર્ય કે સૂર્યનાં કિરણો—આદિત્યની એ ગતિ ગણ્ણાય છે. દક્ષિણાયન અને ઉત્તરાયણ. એ પ્રમાણે ગાયોને સત્ત્રનાં અનુષ્ઠાન કરે; તેના એ પ્રકારો છે. ઇ ઇ અહોરાત્ર પ્રમાણેના પાંચ ષડહથી એક માસનું અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે, તેમાં ને ધાર્ષિતાએ થાય, તેથી એક માસનું અયન થાય; એ રીતે છ માસનાં અયન ભેગાં થાય; તેવાં એ અયનથી ગાયો ગતિ કરે, તે એક વર્ષનું અનુષ્ઠાન અને તેનું નામ ગવામયન કહેવાય છે.

સોમયાગના અનુષ્ઠાનમાં સામગ્નાન એક મહત્વનું અંગ છે. સામગ્નાન મન-વાંછિત કામના પૂરી કરે છે. સામગ્નાન પછી હેતા શસ્ત્રનાં શંસન કરે છે અને અધ્યર્થું આહૃતિ આપે છે. આ સોમયાગ એક અહોરાત્રનું અનુષ્ઠાન થાય, એકાંડ. જેથી બાર અહોરાત્રનું અનુષ્ઠાન, તે અહીન અને બાર અહોરાત્રથી લઈ વર્ષો સુધીનાં અનુષ્ઠાન તે સત્ત્ર ગણ્ણાય. અનુષ્ઠાન શરૂ કરતાં, સાધક સંકલ્પ કરે અને તે પ્રમાણે અનુષ્ઠાન પૂરું કરવું જોઈએ. આમ સંકલ્પથી અનુષ્ઠાનને બળ મળે છે. અને તે પૂર્ણ થાય છે.

ઉપરના કથાનકને અનુસરતાં, ગાયોએ એક વર્ષ ચાલે, તેવા લાંબા સંવત્સર સત્ત્રનો આરંભ કર્યો. દ્વારમાસે તેમની કામના પ્રમાણે સિદ્ધિ મળી ગઈ, 'હવે ભલા શા માટે અનુષ્ઠાન ચાલુ રાખવાં,' આમ વિચારી કેટલોક ગાયોએ સત્ત્રનાં સમાપન કર્યાં; ધીજ ગાયોએ વિચાર કર્યો; આપણે ભલા બાર માસના અનુષ્ઠાનનો સંકલ્પ કર્યો હતો, તે પૂરો કરવો જોઈએ. તેમના આ વિચારને અભિવાદી રજૂ કરે છે :

૧ 'એમાંની કેટલોક ગાયોએ જણ્ણાયું; 'બાકીના—અગિયારમો અને બારમો—એ માસ રહ્યા છે; તે એ માસનાં અનુષ્ઠાનમાં એસીએ, જેથી આખું વર્ષ પૂરું થાય.' આમ વિચાર કરીને તેમણે બાકીના એ માસનાં અનુષ્ઠાન ચાલુ રાખ્યાં. આમ

કરવાથી તેમને માથે જે શાંગડાં ઉભ્યાં હતાં, તે વાંકાં દળી ગયાં. સંવત્સર સત્રનાં અનુષ્ઠાન બાર માસે પૂરાં કરવાને કારણે, તે ગાયોએ ઉત્તમ પ્રકારનાં અન્ન મેળવી લીધાં. જેમનાં શાંગડાં વાંકા વળેલાં હોય અથવા તો જેમનાં શાંગડાં ખરી ગયાં હોય; એવી ગાયો તુપર ગણુાય છે. તેમણે જે કે શાંગડાં ભળવા છતાં, બાર માસ અનુષ્ઠાન પૂરાં કર્યાં; તથી તેમણે ઉત્તમ પ્રકારનાં અન્ન મેળવી લીધાં, જેમની કામનાથાં તેમણે અનુષ્ઠાન કર્યાં હતાં.

અહીં ગાયોના એ પ્રકાર બતાવવામાં આવ્યા છે. જે ગાયોને શાંગડાં છે, તે ઉપર અને જેમને વળેલાં શાંગડાં છે અથવા તો શાંગડાં નથી, તે તુપર. જેમણે ઉજ્જ્વલ કે અન્ન મેળવવા સંવત્સરનું અનુષ્ઠાન કર્યું. તેમને ઉજ્જ્વલ કે અન્ન ભળ્યાં. જેમણે દરશ માસ પૂરતાં અનુષ્ઠાન કર્યાં, તેમને શાંગડાં ભળ્યાં, પણ ઉજ્જ્વલ કે અન્ન ન ભળ્યાં. આ પરથી અનુમાન થાય છે કે; જે ગાયોને બારે શાંગડાં હોય; તેમને વર્પાત્રતુના એ માસ કપરા લાગે છે. તે ગાયો ચરવા જરૂર શકતી નથી, શાંગડાં વિનાનાં પશુઓ તો બારે માસ સારી રીતે ચરી શકે છે.

આમાં એક રહસ્ય છે. શાંગડાં તો શોભાનાં છે. અહીં તો જો શાંગડાં જુદા અર્થમાં લેવાય છે. અદ્દિન જો છે. તેનાં ચાર શૂંગ તો જ્વાળાઓ છે. વાણી જો છે, તેનાં ચાર શૂંગ તો ચાર પ્રકારની વાળી છે. સ્વર જો છે, તેના ચાર સ્વર મધ્યમ, ગાંધાર, ઋપદ્ધ અને પદ્જ તેનાં શૂંગ છે. આ શૂંગ શોભા વધારનારાં છે. સ્વર સાથેના સંગીતનો અભ્યાસ પૂરો કરી, ગાયક ઘ્યાતિ મેળવે, વિદ્યાકળાનો અભ્યાસ કરી, શિક્ષક પદવી મેળવે, સુંદર કવિતાઓ રચી, કવિયશ મેળવે; તે પછી તેમને સાધના કરવાની રહે ખરી? અહીં એ પ્રકારો છે. એક તો સિદ્ધિ મેળવીને પ્રસિદ્ધિમાં રાચતા જનો સાધના ચાલુ રાખવાનું ઈષ્ટ ગણુતા નથી. ખીજ પ્રકારના સાધકજ્ઞનો તો સિદ્ધિ કે પ્રસિદ્ધિની દરકાર કર્યા વિના સાધનામાં જ રત રહે છે. સારો ગવૈયો તો જીવનભર રિયાજ કરે છે. સાચો વિદ્યા મેળવવાના કાર્યમાં જીવનભર રત રહે છે. સાધકજ્ઞની સાધના તો જીવન સાથે જડાચોલી એક ઉપાસના છે. સંલાન છે કે આમ જીવનભર સાધના કરનારને કદાચ સિદ્ધિ કે પ્રસિદ્ધિ ન મળે. આ તો કળા મેળવવા માટેનાં સાધના છે. તે અનુષ્ઠાન સસ્તી સિદ્ધિ કે પ્રસિદ્ધિ માટે નથી. આમ જ સામ ગાનાર ઉદ્ગાતાઓએ શરૂ કરેલું આ ગવામયન સત્ર એક વર્પની અવધિ પૂરી કરે છે; તેમાં ખીજું પણ એક રહસ્ય છે:

આ તો કલા કલા પ્રમાણે કાલનાં જોડાણુ કરવાનાં છે. સાંજને સવાર, અહોરાત, પક્ષ-માસ, ઋતુ અને અયનનાં જોડાણુ કરવાથી એક વર્પનું અનુસંધાન કરવાનું આ પ્રકૃતિનું અનુષ્ઠાન છે. માનોને કે એક પ્રકૃતિયાગ છે. એ વર્પ પોતે

પ્રજ્ઞાપતિ છે. તેનું અનુષ્ઠાન એક સોમયાગ છે. એ ગવામયન છે. જેમાં જોડે સૂર્યનાં કિરણો હોય, તો તે આદિત્યોનું અયન ગણ્યાય. તે રીતે અંગિરાકવિઓનાં અનુષ્ઠાન તે અંગિરાઓનું અયન ગણ્યાય, આ વિષે અલ્ભવાદીઓ જુદી જુદી વિચાર-સરણી ધરાવે છે. તેમાંના ખીજ એક અલ્ભવાદીના રજૂઆત જોઈએ :—

૧ ‘જેમને માથે શાંગડાં ન હતાં, તે ગાયોએ કામના કરો’ અમને શાંગડાં ફૂટો’ આ કામના પૂર્ણ કરવા તે ગાયો સંવત્સર નામના સત્ત્રનાં અનુષ્ઠાન કરવા જેડાં. તે ગાયો દ્વસ માસ સુધીનાં અનુષ્ઠાનમાં જેડાં હતાં, ત્યાં તો તેમને શાંગડાં ફૂટ્યાં. તેમણે જણ્યાબ્યું ‘આપણુને જે જોઈતું હતું, તે ક્ષળની સિદ્ધિ આપણે મેળવી લીધાં.’ આમ વિચારીને તે ગાયો અનુષ્ઠાન પૂરાં કરી ઉલાં થઈ ગયાં. હવે જે ગાયોને માથે શાંગડાં ન હતાં, તેમણે તે સંવત્સરનાં સત્ત્ર વર્ષ સુધી ચાલુ રાખી અનુષ્ઠાન પૂરાં કર્યાં. આમ જેમને શાંગડાં ફૂટ્યાં અને વર્ષનાં સત્ત્ર પૂરાં કરવા હતાં પણ જેમને શાંગડાં ફૂટ્યાં નહિ. તે બંનેએ જણ્યાબ્યું કે, ‘આપણુને જે જોઈતું હતું, તે ક્ષળની સિદ્ધિ મળી ગઈ.’

આ સંવત્સર નામના સત્ત્રનાં અનુષ્ઠાન ગાયોએ કર્યાં. તેને કારણે તે ગોસત્ર કહેવાય છે. આ સંવત્સર સત્ત્રના રહસ્યને જે વિદ્ધાનો જણે છે, તે લોકો સમૃદ્ધ બને છે. જેમને માથે શાંગડાં ઉગ્યાં નથી, તે ગાયો તૂપર ગણ્યાય છે. હવે જેને માથે શાંગડાં ઉગ્યાં છે, તેમને વરસાદના એ માસમાં ભારે શાંગડાં હોવાથી ત્રાસ પડે છે અને જેમને શાંગડાં નથી, તે તો વર્ષના એ માસમાં પણ સુણેથી ચર્ચા શકે છે. આનું કારણ; તેમણે સંવત્સર સત્ત્રનું અનુષ્ઠાન કર્યું, તેની સિદ્ધિ છે. આ રીતે જે સાધકજીનો સંવત્સર સત્ત્રમાં બેસે છે, તે લોકો રોજ રોજ ધરની અગ્નિશાળામાં થતાં છવન વગેરેનાં ક્ષળ પણ મેળવે છે. સંવત્સરસત્ત્રના અનુષ્ઠાનથી તેમને આ ક્ષળ મળે છે.

સૂર્યનાં કિરણોના ગતિની તુલના કરતાં, આ અલ્ભવાદી જણ્યાવે છે :

૨ ગાયો આ ગવામયન નામના સંવત્સર સત્ત્રનાં અનુષ્ઠાન કરે છે. અહોં જો શાખ ગતિનો વાચક છે. આથી સૂર્યનાં કિરણો-આદિત્યો પણ જો કહેવાય છે અને તેથી આદિત્યો આ સંવત્સરનાં અનુષ્ઠાન કરે છે; તેનું નામ પણ ગવામયન છે.

‘આ વિષે એક કથાનક છે. પહેલાંના વખતમાં ગાયોને માથા પર શૂંગ અને પગમાં શાદ્ય-ખરીઓ ન હતાં. તે મેળવવાની ઈચ્છાથી ગાયોએ સંવત્સર સત્ત્રનાં અનુષ્ઠાન કર્યાં. અનુષ્ઠાન કરતાં દશ માસ થયા, ત્યારે તેમને શાદ અને શૂંગ ફૂટ્યાં. તેમણે જણ્યાબ્યું કે, જે ડામના માટે આપણે સત્ત્રની દીક્ષા લીધી હતી; તે કામના

૨. તૈત્તિરિય સંઘિતા ૩, ૫, ૧, કાહક સંઘિતા ૧, ૨ ૨. ઐતરેય પ્રાબ્લણ ૧૮, ૩, ૧

ગાંધાર અને ઋક્ષભ

આપણે મેળવી લીધી, માટે હવે આ સત્ત્રનાં સમાપન કરી, આપણે ઉલા થઈએ. આમ વિચારી જે ગાયેા સત્ત્રનાં અનુષ્ઠાન કરી, ઉલાં થયાં; તો બધી ગાયેા શીંગડાવળાં હેખાય છે. હવે એમાં કેટલીક ગાયેા એવી પણ હતી, જેમને ઉજ્ઝ-અન્ન અને તેજ મેળવવાની કામના હતી. તેમણે તો નક્કી કર્યાં હતું કે, ‘આપણે એક સંવત્સર-વર્ષ સુધીનાં અનુષ્ઠાન કરીશું’. તેમણે તો સત્ત્રમાં ઐસવાનું ચાલુ રાખ્યું. તેમને શીંગડાં મેળવવાની કામનામાં અદ્ધા ન હતી, એટલે શીંગડાં તો આવ્યાં નહિ. આ પ્રકારની ગાયેા તુપર-શીંગડાં વિનાની હેખાય છે, પણ તેમણે ઉજ્ઝ મેળવવા અનુષ્ઠાન કર્યાં હતાં; માટે તેમને ઉજ્ઝ મળી ગયાં. આમ તે ગાયેા છાએ ઋતુઓનાં અનુષ્ઠાન પૂરાં કરી ઉલાં થાય છે અને તેને પરિણામે તે ઉજ્ઝ મેળવે છે. આમ બાર માસ ચાલતા સત્ત્રનાં અનુષ્ઠાન કરવાર્થી ઉજ્ઝ-બળ મળે છે. આ ગાયેા શીંગડા વિનાની હોય છે, એટલે તેમની પાસે જનારને મારવાનો ભય લાગતો નથી, માટે તો આ ગાયેા બધાનો પ્રેમ મેળવે છે અને તેમનાં શરીર ઉજ્ઝ મેળવવાર્થી હૃદય-પુષ્પ અને આંખને ભનોરમ લાગે છે. તે ભાર વહેવામાં પણ ઉપયોગી બને છે.

આ ગવામયન સત્ત્રના રહસ્યને જે જણે છે, તે અલ્ફવાદી વિદ્ધાન બધાનો પ્રેમ મેળવે છે અને બધાને આંખથી રમણીય લાગે છે.

આ ગવામયન એક વર્ષનું સંવત્સર સત્ત્ર છે. તે રીતે આદિત્યોનું અયન, અંગિરસોનું અયન વગેરે અનેક સત્ત્ર છે. તે બધાં અયન ગવામયનને અનુસરે છે. માટે તે પ્રકૃતિ યાગ છે, આમ અયન ગાતરદે એક પ્રકૃતિ ગણ્યાય, પરંતુ પ્રકૃતિ પ્રકૃતિમાં લેદ તો પડવાનો. આર્ધ્રણા કવિની કાબ્ય દ્રષ્ટિ એક અનેરી ગતિ છે, તો સૂર્યનાં કિરણોની કાલ પ્રમાણે ગતિ અનોખી છે. એ વિષે વિચારણા કરતાં; આ અલ્ફવાદી જણાવે છે :

‘પહેલાં આદિત્યો અને અંગિરાએ સાથે રહેતા હતા. આ બંનેએ સ્વર્ગાલોક જવા માટે સ્પર્ધા શરૂ કરી કે; ‘આપણા બંનેમાં કોણું પહેલું જય’. આમાં આદિત્યો પહેલાં સ્વર્ગ લોકમાં પહેલાંચી ગયા. અંગિરાએ સાડ વર્ષો થયા પછી સ્વર્ગલોક ગયા, કેટલાક તે પહેલાં પણ ગયા હતા. આમાં આદિત્ય દેવો ગણ્યાયા અને અંગિરાએ ઋષિઓ ગણ્યાયા.’

આમ જુઓ, તો એક વર્ષ સુધી ચાલતા આ સંવત્સર સત્ત્રની પ્રક્રિયા એકસરખી છે. તેનું કારણ એક જ છે કે, સૂર્યની ગતિ એક વર્ષનાં માપવામાં આવે, તો તેનો મધ્ય દ્વિવસ વિષુવાન કહેવાય. તે વિષુવાનની પહેલાં દક્ષિણાયન છ માસનાં અને પછીનાં ઉત્તરાયણ છ માસનાં ગણ્યાય. જેમ એક દોરીના બંને

છેડા સરખી રીતે બાંધવામાં આવે; તેમજ સંવત્સર સત્રનો પહેલો અને છેલ્લો દિવસ એક સરણો હોય. આ બંને અયનમાં રાત અને દિવસની વધધટ થયા કરે છે, પણ પહેલો અને છેલ્લો દિવસ સરણો હોય. પહેલા દિવસને પ્રાયણીય અને સમાપ્તિના દિવસને ઉદ્ઘયનીય કહે છે. આ બંને દિવસનાં અનુષ્ઠાનમાં સામગ્યાન સરખાં હોય છે; સૂર્ય આથમે ત્યારે લાલ અને ઉગે ત્યારે લાલ હોય છે. એમ માનવના જીવનનાં મંડાણું જે રીતે થાય; એજ રીતે એનાં સમાપન થાય; એ તો માનવની વિશેપતા છે. જેનું જીવન યજામય છે, તેના આહિ અને અંત એક સરખા હોય છે. જેડે માનવ માનવની પ્રકૃતિમાં લેદ હોય છે. એજ રીતે જીવન જીવનના વ્યવહારમાં ભેદ હોય છે.

સામગ્યાન શામક છે; સુખપ્રદ છે. સામ એતો સોમ છે, જીવનનું અમૃત છે. એ સોમનાં પાન કરનાર ધન્દ, અગ્નિ વગેરે હેવો. સામનાં ગાન સાંભળી પ્રસન થાય છે. આ સોમયાગ એક દિવસનું, બાર દિવસનું કે આખા વર્ષનું અનુષ્ઠાન ગણ્યાય, પરંતુ તેની મુવાસ તો માનવ જીવનભર અનુભવે છે. આથી તો ઋપિઓ, કવિઓ, યોગીઓ, વિદ્વાનો પોતપોતાની રીતે જીવનભરનાં અનુષ્ઠાન કરતા રહે છે.

સોમયાગની સાથે સામગ્યાનની એકતા અને અનુરૂપતા; એતો ઉદ્ઘાગતાઓની આગવી સંપત્તિ છે. સામનાં એક એક ઋચા અને સોમયાગની એક એક પ્રક્રિયાનો સુભેળ સધાય છે. જીવનનું એ એક સહાવત છે.

સંવત્સર સત્રના પૂર્વપક્ષ અને ઉત્તરપક્ષ એ એ વિલાગ છે. મધ્યમાં વિષુવાન અહોરાત્ર બંને પક્ષને જેડે છે; તે અહોરાત્ર સ્વતંત્ર છે. તેની ગણ્યના થતી નથી. એ વિષુવાન પહેલાં અને પછીના દશરાત્ર સાથે એકવીસમેંા અહોરાત્ર ગણ્યાય. સ્વરસામ નામે ત્રણું ત્રણું અહોરાત્ર સ્વતંત્ર વિષુવાન સાથે બંને પક્ષે જેડાય છે. તે પહેલાં પૂર્વપક્ષમાં અભિજિત અને જિતરમાં વિશ્વજિત અહોરાત્ર જેડાય. તેનીય પહેલાં બંને બાળુ પૃષ્ઠસ્તોત્રના ગાન તરીકે ઓળખાતા છ અહોરાત્ર જેડાય. આ કમને જોડતાં, અત્સવાદી તેના રહસ્યને સમજને છે:

૧. વિષુવાન અહોરાત્ર સંવત્સર સત્રના મધ્યમાં આવે છે, તેની બંને બાળુઓ છ છ માસનાં અહોરાત્ર હોય છે. અહોં જે રતોત્ત્રીયાઓમાં ગાન કરવાનાં છે; તે એકવિંશ રતોમાં છે; અર્થાત એકવીસ એકવીસ આવર્ત્તન કરવાનાં છે, આનું કારણ આ છે.

૨. પહેલાં દેવોએ આ એકવિંશ રતોમાણા અહોરાત્રથી સ્વર્ગલોકમાં રહેલ આહિત્ય-સૂર્યને મેળવી લીધા હતા. ભૂલોકથી ગણ્યવામાં આવે; તો વર્ષના બાર

માસ, પાંચ ઋતુઓ અને ત્રણુલોક મળીને વીસની સંખ્યા થાય; તે પછી સૂર્ય એકવીસમે ગણ્યાય.

‘હવે સત્રની રીતે જેવામાં આવે, તો આ દિવસે દિવાકીર્ત્ય નામનાં સામ ગાવાનાં છે. તેની પહેલાં દશ અને પછી દશ અહોરાત્ર હોય છે. એ ગણુનાથી વિપુવાન અહોરાત્ર એકવીસમે ગણ્યાય; જેની બંને પડ્યે રહેલ દશ સંખ્યાના વિરાટમાં તેની પ્રતિષ્ઠા થઈ છે. આ વિપુવાન અહોરાત્ર એકવિંશ છે, એવી રીતે આદિત્ય-સૂર્ય એકવિંશ છે. આમ વિરાટ નામના આજુઆજુ એલોકમાં આદિત્યની જેમ અહોરાત્રની પ્રતિષ્ઠા થઈ છે. તથી તેમાં કોઈ વિકલતા કે વ્યથા પહેંચતી નથી.

‘આદિત્ય નામના સ્વર્ગલોકમાં દેવો પહેંચી તો ગયા, પણ તેમને ત્યાંથી પડવાનો લય લાગ્યો. જેમ છાપરાને ટેકા આપવામાં આવે, તેમ તે આદિત્ય લોકને ત્રણ લોકના ટેકા આપવામાં આવે છે; એવીજ રીતે વિપુવાન અહોરાત્રને સ્વરસામ નામના ત્રણ ત્રણ સ્તોમના અહોરાત્રના ટેકા આપવામાં આવ્યા. તેમાં સત્તર સત્તર સ્તોત્રીયાઓનાં આવર્તન કરવામાં આવે છે. આ સ્વરસામથી વિપુવાન બંને બાજુઓ રહેલ છે.

‘હવે જેમ સર્વ કંઈ ભૂત કે ભનિષ્ય પદ્ધાર્થથી ઉપર આદિત્ય સર્વને પ્રકાશ આપે છે, એજ રીતે આ વિપુવાન અહોરાત્ર બધા કરતાં ઉત્કૃષ્ટ છે.

‘સ્વર સામના અહોરાત્રોના ટેકાઝે પહેલાં અભિજિત અને પછી વિશ્વજિત નામના એ અહોરાત્ર આપવામાં આવ્યા. અભિજિતમાં બધા પ્રકારના સ્તોમ અને વિશ્વજિતમાં બધા પ્રકારના પૃષ્ઠગાન ભણુવામાં આવે છે. તે અહોરાત્રોની બંને બાજુઓ ગૃહીત પડુંનાં છ છ અહોરાત્ર આવ્યાં છે. આમ વિપુવાનનો મધ્યમાં પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી છે.

વિપુવાનનો મહિમા ગાતાં, આ અભિવાહી જણ્યાવે છે:

‘આ વિપુવાન સંવત્સર સત્રનો મધ્ય અહોરાત્ર છે. એ વિપુવાન તો દેવલોક છે, જે આદિત્યરૂપ ગણ્યાય છે. અહોરાત્રના પ્રયોગથી સાધકો તે દેવલોક પર પહેંચીની જય છે. આ અહોરાત્રમાં જે બધાં સ્તોત્ર ભણુવાનાં છે, તેમાં એકવિંશ સ્તોમનાં આવર્તન કરવાનાં છે. આ ભુવન લોકનો જે આદિત્ય-સૂર્ય છે, તે પણ ગણુનામાં એકવિંશ-એકવીસમે છે. તથી સાધકજ્ઞનો આ સ્તોમનાં ગાનથી આદિત્ય લોક પર પહેંચીની જય છે.

‘એક સંવત્સરમાં બાર માસ, પાંચ ઋતુઓ. વર્ષા અને શરદ, હેમન્ત અને શિશિર એક ગણુવાનાં, તેમજ વસંત અને શ્રીમ. તે ઉપરાંત ત્રણલોક એ બધાંની

સાચે આહિત્ય-સૂર્ય એકવિંશ ગણ્યાય. આમ સંવત્સર સત્રના મધ્ય લાગે આ વિપુલાન અહોરાત્રને પ્રતિષ્ઠિત કરેલ છે.

‘આ વિપુલાન અહોરાત્રમાં હિવાકીત્ય નામનાં પાંચ સામગ્નાન ગવાય છે; ભાજ, આભાજ, વિકર્ષ, ભાસ અને મહાદીવાકીત્ય. જે ગાનોમાં મૂળ ઋગ્યાઓ જુદી જુદી છે.

‘આ વિષે એક કથા છે. પહેલાં સ્વર્ણાનું નામના અસુરે આહિત્યને અંધકારથી દેશી લીધેલા હતો. દેવોએ તે અંધકારને હિવાકીત્ય સામથી દૂર કર્યો. આ વિપુલાનમાં દીવાકીત્ય સામ છે, તેને કારણે સાધક જનો તે વિપુલાન ઇપ આહિત્યમાં રહેલ અંધકારને દૂર કરે છે. આ હિવાકીત્ય સામગ્નાન તો આહિત્ય-સૂર્યનાં કિરણો છે. આચી જે સાધકજરનો અહોરાત્રમાં હિવાકીત્ય ગાન ગાય છે; તે તો પ્રત્યક્ષ રીતે આહિત્યને દર્ઢને જ સત્રનો આરંભ કરે છે.

માધ્યાંહિન પવમાનમાં ગાયત્ર પણી ભાજ ગાન ગવાય છે. અહીં ભાજનો અર્થ સૂર્યનો પ્રકાશ છે અને આર્લવ પવમાનમાં આભાજ ગવાય છે. અહીં આભાજનો અર્થ અનિની જવાળાઓ થાય છે. આ બંને ગાનોથી સાધકજરન મુખ્યી અંધકાર દૂર કરે છે. માધ્યાંહિન સવનના પહેલા હોતાના પૃષ્ઠરતોત્રમાં મહાહિવાકીત્ય અને ત્રીજ આલણ્યાંસાના પૃષ્ઠરતોત્રમાં વિકર્ષ સામ ગવાય છે. આ બંને ગાનોથી સાધક મધ્યથી અંધકાર દૂર કરે છે; તેમજ અંતિમ અનિનિટોમ સ્તોમમાં ભાસુ ગવાય છે, જેથી સાધક પગના અંધકારને દૂર કરે છે.

સંવત્સર ચતુર્માં વિપુલાન વચ્ચેમાં આવે; એ રીતે છ ભાસ પુરા કર્યા પણી, ચાતમા ભાસની શરૂઆતમાં આવે તે સ્વતંત્ર હોવાથી તેની ગણ્યના થતી નથી. તેની પહેલાં સ્વર આમનાં વણું અને પણી પણું વણું અહોરાત્ર આવે; આમ છ સ્વર આમ ગણ્યાય. પહેલાંના વણું સ્વરસામની પહેલાં એક અલિજિત અને પણી એક વિશ્વનિત નામનો અહોરાત્ર આવે છે. સ્વરસામનું રહસ્ય ખોલતાં, આ અદ્ભુતાદી જણ્યાવે છે:

‘‘વિપુલાન પહેલાં વણું અને પણી વણું એમ સ્વર સામન છ અહોરાત્રનું વિધાન છે. આ સ્વર આમનાં ચાર ગાન હોય છે. આ ગાનો રૂપર કે પર એવાં નામે પણું ઓળાભાય છે. આ ગાનોની યોનિ ઋગ્યાઓનો ઠંદ અનુઝુપ છે અને તે ગાન આર્લવ પવમાનમાં ગાવાનાં છે.

‘આ ગાનોને રૂપર કે પર કરે છે, તેનું કારણું આ છે: સ્વર્ણાનું નામના અસુરે આહિત્યને અંધકારથી દાંડી દીધો. હેવોએ આ સ્વરસામ ગાનોના સાધનથી

ગાંધાર અને કડપલ

આહિત્યને સ્પર્શ-અળ આપ્યાં, તે પરથી આ ગાનનાં નામ સ્પર્શ પડ્યાં. આમ સૂર્યને અંધકારથી રક્ષણું આપવા માટે આ સામગ્નાનોનાં વિધાન છે. દેવોએ આ સ્વરસામ ગાનોથી આહિત્યને સ્વર્ગલોક પહોંચાડ્યો હતો. આમ તેને સ્વર્ગપાર કર્યો, તેપરથી તેનાં નામ 'પર' પડ્યાં છે જે આ પર નામનાં સ્વરસામ ગાનોને જણે છે, તેને આ ગાન સ્વર્ગલોકમાં પહોંચાડે છે.

આ સ્વર સામનાં બધાં સ્તોત્ર સપ્તહશ સ્તોમ-સતર સ્તોત્રીયાઓનાં આવત્તનથી ગવાય છે. તેનું કારણ આ છે: પ્રજ્ઞપતિ પોતે સપ્તહશ છે, માટે તે પ્રજ્ઞપતિને પ્રાપ્ત કરે છે. આ સ્તોમનાં કર્યાઓનો છંદ અનુષ્ઠુપ છે, તેના દેવ પ્રજ્ઞપતિ છે, માટે સાક્ષાત પ્રજ્ઞપતિને મેળવે છે.

'વિપુવાન પહેલાં ત્રણું અને પઠી ત્રણું સ્વરસામનું' વિધાન છે, તેનું પ્રયોગન આ છે: આહિત્યને સ્વર્ગલોકમાં રાખ્યા દ્વાર્યો; પરંતુ દેવોને તેના પડવાનો ભય લાગ્યો. આથી સપ્તહશ સ્તોમથી તેને ધારણું કર્યો રાખ્યો. સતર સતરનાં એ સ્તોમ ગળ્યો, તો ચોત્રીશ સ્તોમ થાય. તે તો એક વિશેપ વર્ષમં-અલ ગણ્યાય.

'દેવોને ભય લાગ્યો કે, આહિત્ય કદમ્બ જીંચે થઈને પેઢી પાર પડી જય. આ ભય દૂર કરવા દેવોએ સ્પર્શ સામનાં પાછળ વિશ્વનિત અને આગળ અલિનિત એ અહોરાત્રથી ધારણું કર્યો રાખ્યો; જે એ અહોરાત્રોમાં સર્વ પ્રકારના સ્તોમનાં આવત્તન થાય છે, તે આહિત્યને ધારણું કરે છે અને તેને પડવા દેતા નથી.'

આ સ્પર્શ સામ આહિત્યને સ્પર્શાં જય છે. એજ સ્વર હૃદયને સ્પર્શાં જય છે; ત્યારે તેમાં રહેલ શોક સંતાપને તે તરી જય છે. આ સંકટથી પાર પહોંચ્યાં જય છે. આમ સ્વરને સ્પર્શ કે પર કહેલ છે, તે રહસ્ય ખોલતાં, આ અત્મવાદી જણ્ણાવે છે:

'૨ સાધકજનો સ્વરસામ નામે ગોળખાતા છ અહોરાત્રને મેળવી લે છે. સૂર્ય તો મધ્યલોક-મહદ્ર છે; તેનાં નીચે ભૂલોક, ભૂવલોક અને સ્વલોક તેમજ ઉપર જનલોક, તપલોક અને સત્યલોક છે. સામગ્નાનાર ગાયકજનો આ સ્વર સામથી સાતેય લોકની પ્રીતિ મેળવે છે. આ સ્વર સામ સાતેય લોકને સ્પર્શાં જય છે, માટે જ તે સ્વરને સ્પર્શ કહે છે, બધા લોકોમાં રહેલ બોગ તેને મળ્યા જય છે, સાચે જ તે બોગથી પર બન્યા જય છે. તે તરી જય છે, પાર પહોંચ્યાં જય છે,'

સ્વરનો આ મહિમા છે. સંવત્સર સ્વર સામ એક વિશેપ સ્થાન બોગવે છે. મધ્ય ભાગે વિપુવાન આવે છે અને તેમાં દ્વિકારીત્વ એક મહાન સામ ગવાય છે. આ ગાન એક સમ સ્વર પર વિવિધતા લાવે છે. પડજ સ્વરનો દેવ સૂર્ય છે;

આહિત્ય છે. સાત સ્વર તો સાત લોક જેવા છે. ભધ્યમ, ગાધાર અને ઋપલ તેમજ નિપાદ, ધૈવત અને પંચમ અવરોધ અને આરોહના કમને જોડે છે.

આ વિપુલવાન વર્ષનો એક ભધ્યકાળ છે. તેની પૂર્વેના દક્ષિણાયનમાં દિવસ લાંબો અને રાત દૂંકી, પછીના ઉત્તરાયણમાં રાત લાંબી અને દિવસ કુંકો. આ તો અવરોધ અને આરોહનો કમ થયો. માનવ શરીરની રચના પણ એવા પ્રકારની છે કે; ત્યાં આ સાત લોક, સાત ઋપિઓ અને સાત સ્વરનાં સ્થાનો બતાવેલ છે.

પુરુષની આ પુરી છે, પ્રભાપતિની આ પ્રતિમા છે. સંવત્સર=વર્ષની ગણુના પ્રમાણે કાલ પુરુષની અહીં પ્રતિષ્ઠા થઈ છે. આ રહ્યસ્ય સૌ કોઈને સમજનું નથી. જેણો સેવાનો ધર્મ સ્વાક્ષર્યો છે, જેનું જીવન પરોપકાર માટે ધરાયું; તેને કોઈ અંગત સ્વાર્થ સાધવાનો નથી. તેનાં કાર્ય દેવ કરી લે છે. દેવોએ આહરેલો આ તો અધ્યર યજા છે; જે જીવનને સમાન સ્તર પર લઈ જાય છે. તેમાં સ્વરની સાધના એક વિશેપ પ્રેરણા ખળ છે. આ તે સ્વર છે, જેથો દેવો રાજુ થાય છે. એ સ્વરને આધારે શક્તિનાં સર્જન કરનાર સૂર્ય-આહિત્ય ટકો રહે છે.

આહિત્યનો સ્વર પડજ છે, જેથી તેનું સ્થાન બ્રહ્માદિ છે. ધન્દનો સ્વર ઋપલ છે, તેનું સ્થાન નાસિકા છે, અગિનનો સ્વર ગાંધાર છે, તેનું સ્થાન સુખ છે. આ વણું સ્વર એતો વણું લોક છે, તેમાં બીજા સ્વરોનાં ભિલન થાય છે, ત્યારે તે સાતલોક બને છે ત્યાં સાત દેવો અને સાત ઋપિઓ નિવાસ કરે છે. એ વિષે આ ઋપિનું હર્ષન છે :

૧. ‘આ શરીરમાં તે સાત ઋપિઓ રહેલા છે અને શરીરનાં વિવિધ સ્થાનોમાં નિવાસ કરીને, તે પ્રમાદરહિત બનીને શરીરનાં રક્ષણ કરે છે; કારણુંકે તે તેનાં ધામ છે; સહન છે. અંદર સાતેય પ્રકારનાં કારણુંજલ-આપોદેવી રહે છે, જે સાત સ્વરો છે અને તે આરોહ તેમજ અવરોહના કમે નીચે ઉપર આવાગમન કરે છે. અહીં ગવામયન વાર્પિક સત્ર ચાલે છે અને તે સત્રમાં એસનાર જ એ દેવ ગ્રાણ અને અપાન છે, જે સદા જન્મગૃત રહે છે.’

સાત કિરણો, સાત બ્રોડા, સાત બેનો, સાત ઋતિનો, સાત રતન, સાત ધાતુ વગેરેનાં વર્ણન આ વેદના ઋપિઓએ કર્યાં છે અને તેમનો સમાવેશ કે નિવાસ આ શરીરમાં કરેલો છે, તે શરીરની દિવ્યભાવનાનું એક નિર્દર્શન છે.

અનુભવે જાગેલ આ ઘટનાઓ
 છે : એ ગૃહસ્થ સૌ વાતે સુખી હતા.
 ત્યાં એક પીડા જાગી. તેને નિદ્રાજ ન
 આવે. ધણું ઉપાયો કર્યાં. કોઈ ધ્લિાજ
 કામ ન આવે. એક હિતકારી ભિન્ને
 તેને એક સામગ્નાન સંભળાવ્યું અને
 તેની પીડા ફૂર થઈ, નિદ્રાનું સુખ તેણે
 મેળવી લીધું. સામગ્નાન સંભળવાનું એ
 પરિણામ હતું.

બીજીન એક ગૃહસ્થને ભૂખ જ ન
 લાગે. આ પણ એક પીડા જ ગણ્યાય.
 દવા ઉપચાર તો એક ટેકો ગણ્યાય. સાચો
 ઉપાય તેને મળ્યો ગયો. તેણે પણ એકાદ
 સામનાં અવણું કર્યાં અને તેને સુખ
 મળ્યું ગયું.

ભૂખ તરસ લાગવી, નિદ્રા આવવી;
 એતો સુખની નિશાનાં છે. આ કુદરતી
 લાગણી છે. તેનો સંબંધ તનની સાથે
 છે; એટલો જ મનની સાથે છે. મન
 સ્વસ્થ હોય; તોજ તન નારોગી રહે.
 મનના વેગ છે, એજ ઉદ્વેગ - પીડા
 જગાડે છે. પીડા જગાડ્યા પછી તેને
 શમાવવાના ઉપાય કરવા પડે.

આ પીડા જાગેજ નહિ, તો મન
 શાંત રહે. મનની સીધી અસર તન પર
 થાય છે. આ મન એ તો પ્રજાપતિ છે.
 તેનાં સર્જન થાય અને તેની શક્તિઓ
 ધટે, ત્યારે નવી શક્તિઓ પુરવી પડે.

સેવા અને પરૈપકારમાં જે
 શક્તિઓ વપરાય છે, તે તેનો સાચો
 ઉપયોગ છે. અંગત રવાર્થમાં, લોલ

૨

સામગ્નાન - વિવિધ ઝણે

૨/૨

લાલચમાં વપરાતી શક્તિએ નવાં ખળ, અભિનવ ચેતના જગાડી શક્તાં નથી.

આ મન પ્રજ્ઞપતિ છે, તેનાં અંગ ઉપાંગ પૂરવા માટેનો આ લિપગ એક પ્રયોગ છે, ઉપચાર છે; તે તો ઈષ્ટ કામના આપનાર થણ છે. યજ્ઞનું જીવન એજ એક માનવનો આદર્શ છે.

સાંજે ને સવારે અભિનહોત્ર થાય છે, એ અભિન એક જ્યોતિ છે, જે મનના અંધકાર દૂર કરે છે. દૂર પક્ષે અને માસે માસે ઈષ્ટ થાય છે. એ ઈષ્ટિમાં સહાય કરનાર ગો એ તો કામધેનુ છે. ઋતુ ઋતુ અને વર્ષનાં અનુસંધાન કરતા સોમયાગ તો માનવનાં આયુ છે. જે દીર્ઘજીવન આપે છે.

આ વર્પ સંવત્સરની શરૂઆતના છ અહોરાત્ર એ તો જ્યોતિષ્ઠોમ, ગોષ્ઠોમ અને આયુષ્ઠોમ; તેમજ બીજ ગોષ્ઠોમ, આયુષ્ઠોમ અને જ્યોતિષ્ઠોમ ગણ્યાય છે. આ જ્યોતિ, ગો અને આયુ તો સામના સુખ્ય સ્વરેણ : ગો તો ગાંધાર, આયુ તો ઋપલ અને જ્યોતિ તો પદ્જ. એ અવરોધી સ્વર છે અને આરોધી સ્વર પણ ખરા. એ તો સ્વરેણા ચઢ ઉતારનો કભ સાચવે છે. અહિનાંદીઓએ તે પડહ-ઈ અહોરાત્રનો મહિમા નિવિધ રીતે ગાયો છે. તેમાંના આ એક અહિનાંદીઓ રજૂ કરેલ પ્રક્રિયાને જોઈએ :

‘તે પ્રજ્ઞપતિએ આ સ્તોમવાળા અહોરાત્રનાં દશાન કર્યાં, જ્યોતિ, ગો અને આયુ તેનાં નામ છે. આમાં જ્યોતિષ્ઠોમ,—અભિનષ્ઠોમ પ્રમાણે બાર સ્તોત્રોથી, ગોષ્ઠોમ અને આયુષ્ઠોમ ઉક્થ પ્રમાણે પંદર સ્તોત્રોથી યુક્ત છે. આ સ્તોમ છે, એ તો ત્રણુ લોક છે. જ્યોતિ તો ભૂલોંક, ગો તે ભૂલોંક, મધ્યમ અંતરિક્ષ અને આયુ તે સ્વલોંક, ઉત્તમ સ્વર્ગ છે. આ ત્રણુ સ્તોમથી પ્રજ્ઞપતિએ ત્રણુ લોક મેળવી લીધા. એ પ્રમાણે સંવત્સર સત્ત્રમાં ત્રણુ રતોમનાં વિધાન છે, તેનાં અનુષ્ઠાન કરનાર સાધકજીનો આ ત્રણુ લોક મેળવી લે છે, ત્રણુ લોકમાં પ્રતિષ્ઠા મેળવે છે.

તે પ્રજ્ઞપતિએ આ સ્તોમવાળાં ત્રણુ અહોરાત્રનો પ્રયોગ બાજ વાર કર્યો. આમ પડહ-ઈ અહોરાત્રની સાધનાથી તે પ્રજ્ઞપતિએ છ ઋતુઓનાં સર્જન કર્યાં. એ રીતે નોંસાધકજીન પડહ અહોરાત્રનાં અનુષ્ઠાન કરે છે, તે લોકો ઋતુઓની સંપત્તિનાં સર્જન કરે છે અને ઋતુઓમાં પ્રતિષ્ઠિત થાય છે. એજ રીતે બીજ પડહ અહોરાત્રનાં અનુષ્ઠાન છે; તેથી તે સાધકજીનો બાર માસનાં સંપત્તિનાં સર્જન કરે છે અને માસમાં પ્રતિષ્ઠિત થાય છે. એ પ્રમાણે બીજ અને ચોથા પડહ-અહોરાત્રનાં અનુષ્ઠાન છે, તેથી તે સાધકજીનો ચોવાસ અર્ધમાસ-પક્ષની સંપત્તિનાં સર્જન કરે છે.

આમ પ્રજ્ઞપતિએ ચાર પડહ અહોરાતથી ત્રણુ લોક, છ ઋતુઓ, બાર માસ અને ચોવીસ પક્ષનાં સર્જન તે કર્યાં; પરંતુ તેથી તેમની શક્તિએ વપરાઈ ગઈ. આથી પાંચમા પડહ અહોરાત તરીકે પૃથ્વી નામના પડહનાં અનુષ્ઠાન કર્યાં; તેથી તેણુ પોતાની અંદર નવું સામર્થ્ય ધારણુ કર્યું. આમ જે સાધકજ્ઞન ચાર અભિપ્રાય પડહનાં અનુષ્ઠાન કરીને, પૃથ્વી પડહનાં અનુષ્ઠાન કરે છે; તે અંતે તો પોતાની અંદર વીર્ય-સામર્થ્યને પ્રતિષ્ઠિત કરે છે.

આ પાંચ પડહ અહોરાતથી એક માસનું અનુષ્ઠાન થાય છે. તેજ રીતે બીજા માસેનાં અનુષ્ઠાન કરતાં, સંવત્સરસત્ત્રનું અનુષ્ઠાન બને છે. આથી સાધકજ્ઞનો સંવત્સરની સંપત્તિનાં સર્જન કરે છે અને સંવત્સરમાં પ્રતિષ્ઠિત થાય છે.'

આ જ્યોતિ તો એક ચેતના છે; માનોને કે ચૈતન્યરસનો એક સમુદ્ર છે, જે વર્પભર હીલોળા લઈ રહ્યો છે. એમાં અહોરાત ભરતીએ આવે છે, સાથે ઓદ્ધ પણુ આવે છે. એક એક અહોરાત તો એક સોમયાગ છે, સાવન દ્વિવસ છે. એક અહોરાતમાં જ્યોતિષ્ઠોમ આવે, તેમાં બાર સ્તોત્ર. ઉક્થ્ય આવે, તેમાં પંદર, ષોડશી આવે, તેમાં સોળ અને અતિરાત્ર આવે, તેમાં ઓગણુત્તીસ સ્તોત્ર ભણુય. એમાંના પ્રત્યેક સાવનનાં ત્રણુ સવન તો ખરાંજ ! એમાં પ્રાતઃસવન ગાયત્ર, માધ્યાદ્ધિન સવન તૈણુલ અને તૃતીય સવન જગત ગણ્ણાય. છંદ એક હોય, તો સામગ્રાન જુદાં. સામ એક હોય, તો છંદ જુદા. આમાં સામનું સ્વારસ્ય તો જગતાનું ! સામરસની તો પૂર્ણતા. શક્તિએ સેવામાં વપરાય તો તેની પૂર્તિ પણ થાય.

આ સંવત્સર સત્ત્ર પ્રજ્ઞપતિની એક પ્રતિમા છે, સેવાનો એક આદર્શ છે. તનો પહેલો અહોરાત પ્રાયણીય, અંતિમ ઉદ્યનીય, બીજો આરંભણીય, ઉપાન્ત્ય મહાત્મા. પછી તો ચાર ચાર અભિપ્રાય અને એક પૃથ્વી પડહ દરમાસનાં અનુસંધાન. તેમાં એક દ્વાદશાહનાં દ્વારાત્ર આવે. આ વિવિધતામાં એકતાનાં દર્શન કરવાં છે અને સામરસને જગાડવાના છે. સામના આદિ સ્વર ગાંધાર વાળી સાથે, ઋપદ પ્રાણુ સાથે અને પરાજ ચક્ષુ સાથે સંગત થાય, તો તેના દેવ અર્દીન, ધીન્દ અને સૂર્ય જ્યોતિર્યપ બને. તે જો અને આયુનાં અનુસંધાન જોડી, સમલાવ જગાડે. આ રહસ્ય અલ્લવાદી ઉકેલે છે :

૧ ‘સાધકજ્ઞનો સંવત્સર સત્ત્રનો આરંભ કરે છે; આમ તો પહેલો અહોરાત પ્રાયણીય અને આ તો બીજો અહોરાત. તેમાં બધાંજ સ્તોત્ર ચોવીસ સ્તોત્રીયાએનાં આવર્તન – સ્તોમ સાથે ગવાય છે. આ દ્વિવસથી બધાં સ્તોમ, છંદ અને દેવોની શરૂઆત થાય છે. આ દ્વિવસે જેની શરૂઆત ન કરેા, તેની પછી તો આખા

વર્ષમાં શરૂઆત ન થાય. આ કારણે જ આરંભણીય અહોરાત્ર ગણુાય છે. આથી તો ચોવીસ રતોત્ત્રીયાઓ સાથેના સ્તોમનાં ગાન થાય છે, માટે આ અહોરાત્રને અતુર્વિશ કહે છે : તેનું તાત્પર્ય આ છે : ચોવીસ તો પક્ષ છે; તેથી સંવત્સર સત્ત્રની શરૂઆત થાય છે. આ ઉક્તય છે, તે કારણે પંદર રતોત્ત્ર અને પંદર શરૂભણુાય છે; તેની ગણુના ત્રીસની થાય છે, જે માસ બને છે અને તે માસથી તો સંવત્સર સત્ત્રનો આરંભ થાય છે. આ ઉક્તયનાં પંદર રતોત્ત્રની ચોવીસ રતોત્ત્રીયાઓ નણુસોને સાડ થાય; તે તો સંવત્સર સત્ત્રના તણુસોને સાડ સાવન-અહોરાત્ર થાય.

સંવત્સર સત્ત્રનો આરંભ થયો; ત્યાર બાદ અલિપ્લવ પડહ અને એક પૃથ્ય પડહ માસે માસે કરવાના હોય છે. તેનો ક્રમ દશ માસ સુધી હોય છે, છણા અને સાતમા માસે ક્રમમાં ફેરફાર થાય છે. તે સંવત્સરના મધ્યમાં આવતા વિષુવાનની આજુ બાજુ ઝડુ ઝડુના અને રાતહિવસના વધધટમાં ફેરફાર થાય; તે ક્રમને અનુસરે છે; તેનો સ્વીકાર બ્ધાજ અલ્લવાહીઓ કરે છે. તેમાંના એક અલ્લવાહી આ પાંચ પડહનાં રહસ્ય રજુ કરે છે :

‘દર માસના એ અલિપ્લવ પડહ છે. તેની શરૂઆત સાધકજનો જ્યોતિ, ગો અને આયુ એ ત્રણ રતોમોથી પ્રાપ્ત કરે છે. આ લોક તો જ્યોતિ, અંતરિક્ષ ગો અને પેલો લોક આયુ છે. એજ રીતે પછીનાં ત્રણ અહોરાત્ર છે. તેનો ક્રમ આ રીતે છે : જ્યોતિ, ગો અને આયુ તેમજ ગો, આયુ અને જ્યોતિ. અહીં બંને બાજુ જ્યોતિ છે; એરીતે આલોક અને પરલોક જ્યોતિ છે. આ બંને જ્યોતિઓ બંને લોક પર આલોક-પ્રકાશ પાથરે છે. સાધકજન બંને બાજુનાં જ્યોતિષ્ઠોમથી પડહનાં અનુષ્ઠાન કરે છે, તેથી તે બંને લોકમાં પ્રતિધ્બિના મેળવે છે.

‘જેમ રથનું ચક ફરતું રહે છે, એમજ અલિપ્લવ પડહ તો કાલરૂપી દેવનું ચક છે, તે માસે માસે પરિવર્તન પામે છે. આ પહુંચના આદિ અને અંતમાં જ્યોતિ છે, તે તો જ્યોતિષ્ઠોમ છે અને વચ્ચમાંના ચાર અહોરાત્ર ઉક્તય છે. એ જ્યોતિ તો અકની એ પ્રધિ-પાદિયાં છે અને ચાર ગો અને આયુ એ તો નાલિ છે.

સાધકજનો દરમાસે પહેલા પડહનાં અનુષ્ઠાન કરે છે, તે તો સંવત્સરની છ ઝડુઓને મેળવે છે. બીજા પડહનાં અનુષ્ઠાન કરે છે. તેથી તો સંવત્સરના બાર માસને મેળવે છે. ત્રીજા પડહનાં અનુષ્ઠાન કરે છે, તેથી તો શરીરને પ્રાપ્ત થતાં અદાર સ્થાનો મેળવે છે, નવ તો શરીરના પ્રાણુ અને બીજા નવ ઉપરના લોક ગણુાય છે. ચોથા પડહનાં અનુષ્ઠાન કરે છે, તેથી તો વર્ષનાં ચોવીશ પક્ષ મેળવે છે. પાંચમો તો પૃથ્ય પહુંચ છે. તેથી તો ત્રીશ અક્ષરોના વિરાટ છંદની સંપત્તિ

સામગ્રાન-વિવિધાંશે

મેળવે છે. આ વિરાટ છે, તે તો અનુનની પ્રાપ્તિનાં સાધન છે. આમ દરમાસે પાંચ પડહનાં અનુધાનથી આલોક અને પરલોકની સંપત્તિ મેળવે છે.'

પાંચમા પૃથ્ય પડહનાં છ ગાન ક્રમશઃ રથંતર, બૃહત્, વૈરાજ, શાકવર અને રૈવત માધ્યંદિન સવનના પૃષ્ઠ રતોત્ત્રમાં ગવાય છે. તે ગાનોનો ભહિમા જાતાં આ અલ્ભવાદી જણાવે છે :

૧ ‘આ પૃથ્ય રતોત્ત્રમાં બૃહત્ અને રથંતર એ એ સામ ગવાનાં છે. આ સંવત્સર સત્ર તો સમુદ્ર છે. તેની પાસે જવાનાં આ એ નૌકાઓ છે. જે બૃહત્ અને રથંતર ગાય છે, તેથાં તો સાધકજ્ઞનો સંવત્સર સત્રની પારે પહોંચી જાય છે.

એમ માનોને કે, આરંભણીય અહોરાત્ર શિર છે અને બૃહત્, રથંતર એ પગ છે. સાધકજ્ઞનો પાદ પર શિરને જોડી, શ્રી-સંપત્તિ મેળવે છે. એજ રીતે આ એ બૃહત્ અને રથંતર પક્ષીની એ પાંચ અને આરંભણીય અહોરાત્ર શિર છે. સંવત્સર સત્રમાં આ એ ગાન તો છોડવાં નહિ. તે છોડી હીધાં, તો તાલનું કેકાણું નહિ રહેવાનું ! એમ થાય કે, જ્યારે બૃહત્ છોડો, ત્યારે રથંતર જોડો; રથંતર છોડો ત્યારે બૃહત્ જોડો. તેનું કારણ આ છે : જે રથંતર છે, તે વૈરાજ છે અને તે શાકવર છે; તેમજ જે બૃહત્ છે, તે વૈરાજ છે અને તે રૈવત છે.’

રહ્ય જણનાર અલ્ભવાદીજ્ઞનો આ પૃષ્ઠય પડહથી સંવત્સર સત્રનાં અનુધાન કરે છે; તે સંવત્સર સત્રથી પક્ષ, માસ, રતોત્ર, છંદ વગેરેને મેળવે છે. સત્રમાં આવેલ દેવોની રહુતિ કરી, તપ તપી, સોમપાનનાં ભક્ષણ કરીને સંવત્સરનાં ત્રણુસોને સાઈ સવન કરી, સત્રમાં બેસે છે. તે પૃથ્ય પડહને છોડી હે, તો તેમને માયે મોટો ભાર આવી પડે. પૃથ્ય પડહનાં અનુધાન કરી, સંવત્સરની પારે પહોંચી જાય છે.

‘સંવત્સર સત્રને તરવાના ઉપાયમાં આ અલ્ભવાદી જણાવે છે :

૨ ‘જે સાધકજ્ઞનો સંવત્સર સત્રનાં અનુષ્ઠાન કરે છે, તે તો જણો કે એ હાથથી સમુદ્ર તરવા માંગે છે. હવે જે પુરુષ સમુદ્રની પાર જોતો નથી; તે સમુદ્રને તરી પાર પહોંચતો નથી. સંવત્સર તો સમુદ્ર છે. શરૂઆતના પ્રાયણીય અને સમાપનના ઉદ્ઘનીય એ એ અતિરાત્ર તો તેના આ પાર અને પેલી પાર-પારાવાર કીનારા જેવા છે. તે એને જણનાર વિદ્ધાનો વગર સંકટે સંવત્સર સત્રની પારે પહોંચી જાય છે.

‘પ્રાયણીય તો પૂર્વ-શરૂઆતનો અને ઉદ્ઘનીય ઉત્તર-પદ્ધીનો અતિરાત્ર છે. આ પૃથ્યી તો પ્રાયણીય અને તે આકાશ ઉદ્ઘનીય, મન પ્રાયણીય અને વાળું ઉદ્ઘનીય, પ્રાણું પૂર્વ અને અપાન ઉત્તર તેમજ લોકવ્યવહાર તો પ્રાયણીય અને સમાપ્તિ તે ઉદ્ઘનીય છે.

અતિરાત્ર પ્રાયણીય એ પણ એક જ્યોતિષોમનો પ્રકાર છે; જેના દ્વારા અન્ધિ વૈશ્વાનર છે. આ અહોરાત્રના અનુષ્ઠાનથી સાધકજન સ્વર्गના પ્રકારભાર્ગ માટે આગળ જ્યોતિને ધરે છે. આથી સ્વર્ગ લોકની ખ્યાલ આવે છે. શરૂઆતના પ્રાયણીય પછી આરંભણીય અહોરાત્ર ચતુર્વિંશ-ચોવીસ ર્તોત્રીયાઓના ર્તોમર્દપે ગણ્યાય છે. સંવત્સર-વર્ષના પક્ષ તો ચોવીસ છે, આથી ચતુર્વિંશનાં અનુષ્ઠાન કરનાર સાધકજન સંપત્તસરમાં પ્રતિષ્ઠિત થાય છે. અહીં પંદર ર્તોત્રોની ચોવીસ ચોવીસ ર્તોત્રીયાઓની ગણ્યાના ત્રણુસોને સાડ થાય છે; એટલો સંપ્રાયા તો વર્ષની રાત્રિઓની છે. આમ તે સાધકજન સંવત્સર સત્ર અને વર્ષ બંનેનાં સ્વરૂપ મેળવે છે.

પ્રાયણીય અને ઉદ્દયનીય અહોરાત્રનાં અનુષ્ઠાન કરનાર સાધકજન સંવત્સર સત્રનાં સમાપ્ત વગર વિદ્ધને થાય, એ લાવનાથી અલિપ્લન અને પૃષ્ઠય વગેરે પડહ અને અહોરાત્રોનાં અનુષ્ઠાન કરે છે. આ પડહ જ્યોતિ, ગો, આયુ અને ગો, આયુ, જ્યોતિ એતો સંવત્સર-વર્ષની છ નાનુષુઓ છે. આનાં અનુષ્ઠાનથી સાધકજન સંવત્સરમાં પ્રતિષ્ઠિત થાય છે. આમાં ગો અને આયુ એતો મધ્યમાં રહેલા ર્તોમ છે. જે સંવત્સરનાં મિથુન-યુગલ ગણ્યાય; જેથી નવી શક્તિનાં સર્જન થાય છે.

બંનેના આદિ અને અંતમાં જ્યોતિષોમનું વિધાન તો બંધનથી મુક્ત કરવા માટે છે, જ્યોતિ, ગો અને આયુ તો ગાયત્રી, ત્રિજુપ અને જગતી છંદોનાં ઇપ છે; તેમને મુક્તિ મળે છે. તે ઉપરાંત કો'ક દીપના એ કીનારા હોય, એમ પડહના અનુષ્ઠાનથી સાધકજન સ્વર્ગ લોક મેળવે છે.

અહીં ખલાવાહીઓ વિચારણા-ચર્ચા કરતાં પૂછી રહ્યા છે. જે સાધકજનો સંવત્સર સત્રના અનુષ્ઠાનમાં એકેજા છે, તે લોકો કયા માર્ગ સ્વર્ગમાં જશે? તેમના ઉત્તરમાં જણુવવાનું હે, તે સાધકજનો દેવયાનના માર્ગ જય છે. દેવયાનનો માર્ગ એતો ત્રણ છંદ : ગાયત્રી, ત્રિજુપ અને જગતી છે. આમાં જ્યોતિ એતો ગાયત્રી, ગો, ત્રિજુપ અને આયુ જગતી છે. એ ત્રણ ર્તોત્રોનાં વિધાન છે, તેમના અનુષ્ઠાનથી સાધકજનો દેવયાનના માર્ગ સ્વર્ગમાં જય છે. હવે આ ત્રણું છંદોમાં સામનાં ગાન તો એકસરખાં છે, આ સામગ્રાન એ તો સાચે જ દેવલોક છે; તેનાં સેવન કરવાથી સાધકજનો દેવલોકથી પાછા ફરતા નથી.

‘આ પડહમાં સામગ્રાન તો એક સરખાં છે. પરંતુ તે માટેની યોનિઝિયાઓ જુદી જુદી હોય છે. તેનું કારણ છે; આ ઝણ્યાઓ તો મનુષ્યલોક છે; જે વિવિધતાથી ભરેલો છે, પણ તે દેવલોકનો આધાર છે. અર્થાત તે સાધકજનો મનુષ્યલોકથી એક એક દેવલોકના માર્ગ ચઢતા ચઢતા સ્વર્ગલોકમાં પહોંચી જય છે. પૃષ્ઠયમાં

અલણુંછંસીના રતોત્રમાં અભીવત્ત નામના સામનાં ગાન ગાવાનાં છે, નેથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય.

‘વિપુલાન અહોરાત્ર પહેલાં ત્રણુ સ્વરસામ અને તેથીય પહેલાં એક અલિ-જિત અહોરાત્ર સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ માટે તેમજ પછીનાં ત્રણુ સ્વરસામ અને તે પછી એક વિશ્વજિત અહોરાત્ર સ્વર્ગના વિજ્ય માટે કરવામાં આવે છે. માસે માસે સાધકનો પૃષ્ઠ પડહનાં અનુષ્ઠાન કરે છે. અને અતિઆખ્ય પાત્રોમાં સોમરસ અહૄણુ કરે છે. તેથી તે લોકો દર માસે વોર્ય-સામર્થ્ય ધારણુ કરે છે. દર માસના છેલ્લા સ્પેતાહુમાં પૃષ્ઠય પડહનાં અનુષ્ઠાન સાધકનો કરે છે. તેનું કારણુ આ છે. ઔપધિ-ઓ પોતાના છોડના ઉપરના લાગે ફળ અહૄણુ કરે છે,’

સેવા અને પરોપકાર જેવાં યજનાં કાર્યો કરવાનું મન થવું; એ અધિઃ છે. બધા લોકોને સેવા કરવાના વૃત્તિ જગતી નથી. સેવાની જનેતા તો શ્રદ્ધા છે; ભાવના છે. એ શ્રદ્ધાને કારણે તે સંવત્સર સત્ર જેવાં લાંબાં અનુષ્ઠાનમાં ઐસવાનું મન થાય. તે માટે હીક્ષા લેવા જોઈએ. આપણે આંગણે અતિથિ આવે, તેમનાં સ્વાગત કરવાં જોઈએ. સોમ ખરીદવો જોઈએ. પ્રત, ઉપવાસ કરવાં જોઈએ. આ બધી તૈયારીએ હોય; તે પછી જ આ વર્પ સુધી ચાલતા લાંબા સત્રમાં ઐસવાનું થાય. આ વિષે અલવાઈએ રજૂ કરેલ આ ભાવના અને તેનાં રહસ્ય જણાવા જેવાં છે:

‘સાચેજ, દેવોએ શ્રદ્ધાને જનેતા ગણી, તેથી હીક્ષાની રચના કરી. માતા અદ્વિતીય પ્રાયણીય-પ્રારંભ કરાવો, સોમ ઔપધિની ખરીદી કરાવી. વિપળુથી આદિત્ય-ધર્મિ કરાવી. આદિત્ય-સૂર્યથી પ્રવર્ગ્ય કરાયો, સ્વધારી ઉપપ્ર-ઘેઠક કરાવી, અદ્દિન અને સોમર્થી પ્રત અને ઉપવાસનો દિવસ તેમજ આ લોકથી સંવત્સર સત્રના પ્રાયણીય અહોરાત્રની રચના કરાવી.

‘તેજ રીતે દેવોએ સંવત્સરથી ચતુર્વિંશ આરંભણીય અહોરાત્ર, અલ્લા ઝડતિ-જથી અલિપ્લવ પડહ, ક્ષત્ર-યજમાનથી પૃષ્ઠય પડહ, અદ્દિનથી અલિજિત, જલ-હેવાઓથી સ્વરસામ, આદિત્ય-સૂર્યથી વિપુલાન, ધન્દ્રથી વિશ્વજિત, ભિત્ર અને વરુણુથી ગો અને આયુ, વિશ્વેહેવોથી દશરાત્ર, હિશાઓથી દશરાત્રનાં પૃષ્ઠય પડહ, આ ત્રણુ લોકથી દશરાત્રના ત્રણ છંદોમ અને સ્વર્ગ લોકથી ઉદ્યનીય અતિરાત્રની રચના કરી. આ રીતે સંવત્સર સત્રનો જન્મ થયો છે. આ રહસ્યને જે સાધકનું જણે છે, તે વર્પને અંતે શ્રેય-કલ્યાણ મેળવે છે. તે સાધકનું નૂતન શરીર ધારણ કરે છે. તે પોતે સંવત્સર યજારૂપ બને છે. અને એ યજારૂપે તે દેવોના સ્વરૂપને મેળવી સ્વર્ગલોકમાં જન્ય છે.

અમિહોત્ર, ધૃષ્ટિ, એકાહ વગેરે યજોનાં અનુષ્ઠાન કરવાનાં છે, ત્યારે સોમયાગમાં ઐસવાનું છે. સલામાં ઐસનાર સલાસદ ગણ્યાય; એમ સત્રસદમાં ઐસનાર સાધકજન સત્રસદ ગણ્યાય છે. સલાસદ સલામાં ઐસે, એટલું જ મહાવતું નથી. સલાની કાર્યવહીમાં તેણે સાવધાન થઈ રસ લેવાનો છે. એ સલાસદ પોતે સભ્ય ગણ્યાય, એજ રીતે સત્રમાં હેવો આવે છે, તે ભાવ જણીને અને તેનાં રહસ્ય ઉકેલીને; તેમની સાથેનો સહવાસ સાધે છે; તે સાધકજનો એકલા સત્રસદ નહિં; પરંતુ સતીસદ ગણ્યાય છે. એ વિષેનો ફરક આ અભિવાદી રજૂ કરે છે :

“સત્રનાં અનુષ્ઠાન કરનાર સાધકજનોને કો’ક પૂછે કે, ‘આજે તમે કયા હેવનાં યજન કર્યાં ? તે યજના હેવ કોણું હતા ? તમે આ સત્રમાં કયા હેવની હાજરીમાં વાસ કર્યો ? આના ઉત્તરમાં તે સાધકજનો સત્રમાં ઐડા પછી જે હેવોના પરિચયમાં આવ્યા હશે, તે હેવોમાંથી એકે | એક હેવનાં નામ તે આપશે. આમ હેવોની સાથે તે ઐડા હશે અને હેવોની સત્તાના તેમને અનુભવ થયો હશે, તો જ તે હેવોનાં નામ આપી શકશે. સત્રમાં ઐસવાનું રહસ્ય જણુનારા આ જાનીજનો સત્રસદ તો ખરાજ; પરંતુ તેમને હેવોની સત્તાનો પરિચય થાય છે, માટે તે સતીસદ ગણ્યાય છે. હેવોની હાજરીને કારણું આ સ્થાન સતી-સારી રીતે વસવા લાયક બની ગયું છે અને ત્યાં આ સાધકજનો ઐડા છે, માટે તે સતીસદ કહેવાય. હવે જે સાધકો સત્રમાં ઐડા હોય, પણ હેવોની સાથેનો સહવાસ સાધ્યો ન હોય; તે તો એકલા કર્મકાંડી ગણ્યાય; જાની ન કહેવાય; માટે તે એકલા સત્રસદ ગણ્યાય.

અભિવાદીઓએ સેવા અને પરાપકારના કાર્ય માટે એક પ્રતીક આપ્યું છે; એક પ્રતિમા ધરી છે; એક પરિભાષા બનાવી છે; તેને ‘પુરુપ’ નામ આપવામાં આવ્યું છે. રસજ વિવેચણોએ એક કાવ્ય પુરુષને મહાષ્ટો છે, તો સંગીતજ ભાવુકોએ એક ગાત્ર પુરુષને વધાવી લીધો છે. વૈઘોએ એક લિપગ ધન્વંતરિ પુરુપની ભાવના સેવી છે. જ્યોતિષના શાસ્ત્રીઓએ એક કાલપુરુષને સ્વીકાર્યો છે. પ્રાચીનકાલના આ અભિવાદીઓએ યજનાં ભાવનામાં વિવિધતાનો સમન્વય સાધ્યો છે. સામગ્નાનના ઉદ્ઘગાતા સ્વરને, ઝડચાના હોતા છાંદને અને યજ્ઞુના અધ્વર્યું કર્મને પ્રાધાન્ય આપે છે, તો ત્રણોય વેદ-પદ્ધતિને જણુનાર અર્થર્વ-અભિનો સૌનો સમન્વય સાધ્યાને યજા પુરુપની એક ભાવના રૂપે છે.

સંવત્સર સત્ર એક સોમયાગ છે. તેનાં ત્રણુસોને સાઠ અહોરાત્રની પ્રક્રિયા, પદ્ધતિ અને વ્યવસ્થા એક સરખી, પરંતુ તેને ધર્મનવામાં અને તેનાં રહસ્ય ઉકેલવામાં વિવિધતા ભળી આવે, તેનું કારણ શું ? રહસ્યવાદીઓ તેમાં રહેલા તત્ત્વને,

સામુગાન-વિવિધરૂપે

સાધકજનો તેના દિવ્યભાવને અને કર્મ ભીમાંસકો તેનાં અનુષ્ઠાન-કર્મનો ભહિમા ગાય. આ વિવિધતા છે, ભિન્ન મતિઓ છે, પણ વિરોધ નથી; પરસપરના ધર્મણુનથી; પણ ભાવનાં પૂર્તિ છે. એકની સાધના, બીજીની ઉપાસના અને ત્રીજીની જિજાસા, પરિણામે તો યજની સેવા અને પરોપકારના ભાવોને જ પોષે છે. જેમ શરીરમાં ત્રિધાતુ છે; તેના ધર્મો જુદા છે, પણ તે વિષમ બને, તો ત્રિદ્વાપ થાય અને શરીરમાં રોગ આવે. તે ત્રણ ધાતુને સમ પર રાખવા, એનું જ નામ સ્વાર્થ્ય છે. તે પુરુપ સ્વર્થ-નીરોગી ગણ્યાય છે.

સંવત્સર સત્રને પુરુપરૂપે ધર્માવતાં, આ અલ્ફિવાદી જણ્યાવી રહ્યા છે:

‘આ સંવત્સર-વર્ષ’ છે, એ તો પુરુપ છે. પહેલો અહોરાત્ર પ્રાયણીય તે પુરુપનાં એ પાદ છે. એ પગથી પુરષો પ્રયાણુ કરે છે. તે પાદમાં જે શુક્લ (ધોળું) રૂપ છે, તે તો દિવસ અને કૃષ્ણ (કાળું) રૂપ તે તો રાત્રિ છે. બંને પગના નાખ તો ઔષધિઓ અને વૃક્ષ વનરપતિઓનાં રૂપ છે. બીજો અહોરાત્ર આરંભણીય તે ચતુર્વિંશ સાથળ, પછીના અલિપ્લવ પડહ છાતી અને પૃષ્ઠય પડહ તો પૃષ્ઠ-પીડ ગણ્યાય છે.

વિષુવાન મધ્યમાં આવે તેની પહેલાંના સ્વરસામ પહેલાં અલિજિત અને પછીના સ્વરસામ પછી વિશ્વજિત, એવો સંપુર્ણ સધાય છે. આમાંનો અલિજિત અહોરાત્ર જમણો હાથ, સ્વરસામના ત્રણ અહોરાત્ર જમણી બાજુનાં આંખ, કાન અને નાક, વિષુવાન તે શિર, પછીના ત્રણ સ્વરસામ તે ડાખી બાજુનાં આંખ, કાન અને નાક તેમજ વિશ્વજિત તે ડાળો હાથ છે. તે પછી પૃષ્ઠ અને અલિપ્લવ પડહ આવે, તેનાં ભાવના જણ્યાવી. તે પછીના ગો અને આયુનાં એ અહોરાત્ર તો એ પ્રાણુ અને દ્વશરાત્ર તો પુરુપનાં દ્વશ અંગ છે. ઉપાન્ત્ય અહોરાત્ર મહાવત મુખ અને સમાપ્તિનો ઉદ્યનીય અહોરાત્ર એ હાથ છે. જેની સહાયથી માણુસો ઉંચે ચઢે છે, ઉદ્ય મેળવે છે. આ સંવત્સર પુરુપ અહોરાત્ર રૂપે છે¹ તેનાં જે શુક્લ અંગ તે દિવસ અને કૃષ્ણ અંગ તે રાત ગણ્યાય છે.

આમ સંવત્સર સોમયાગ એક અધ્યાત્મ પુરુપ તરીકે પ્રતિષ્ઠિત થાય છે. જે અલ્ફિવાદી જ્ઞાની પુરુપના પ્રતિષ્ઠિત અધ્યાત્મ રૂપના રહસ્યને જણે છે, તે તો ખુદ્દિથી અને અન્ન પશુની સમૃદ્ધિથી આલોકમાં તેમજ અમૃતની સિદ્ધિ મેળવી પરલોકમાં પ્રતિષ્ઠિત થાય છે.’

પહેલાં જણ્યાંયું છે કે, સંવત્સર સત્ર તો સમુદ્ર છે, તેને તરી જવું, એ અધરૂં કાર્ય છે; એજ રીતે વર્પના કાલને માપવાનું કાર્ય પણ અધરૂં છે. અહીં

संवत्सर सत्रने एक सुरसागरनी उपमा आपी; तेनी आ पार अने पेला पार ततो मध्यलाग अने आजुआजुना ऐ लागनो विलाग पाडी, आ अह्मवाही तने तरी ज्वातो उपाय भतावी रखा छे :

‘आ संवत्सर सत्र भाटे जे साधकज्ञनो हीक्षा ले छे, ततो आ समुद्रने तरी ज्य छे. प्रायणीय अहोरात्र ते सागरनो तीर्थ-धाट छे. जे तीर्थनां पगथायांथी सागरमां उतराय छे. आरंभणीय अतुर्विंश अहोरात्र ए तो गाध प्रतिष्ठाधीष्ठां जल छे, जेमां पग स्थिर रही शके छे. ज्यां जल ऐ पड़ामां सुधी के कंठ सुधी आवे छे. त्यांथी आगण जांडां जलमां उतरवानुं आवे छे. त्यां तरवानुं इवे छे; ए तो अलिप्लव पड़द अने पृष्ठय पड़हनां अहोरात्र गण्याय. तरीने आगण ज्ञता वयमां छाइरां जल आवे, ओवा रीते अलिनित अहोरात्र अने पछीनां वरु स्वरसामनां अहोरात्र; त्यां जल ऐ पड़ामां सुधी के कंठ सुधी आवे. पहेलो स्वरसाम तो साथण सुधीनो जललाग, बान्जे स्वरसाम नणा सुधीनो अने त्रीन्जे स्वरसाम पगनो धुंगी सुधीनो जललाग गण्याय. इवे वयमां जेम ऐ आवे; ओमज विषुवान अहोरात्र मध्य भागे आवे छे ते पछीना त्राय स्वरसाम तो धुंटणु सुधीना, नणा सुधीना अने साथण सुधीना जललागनी तुलनामां आवे छे. ते पछीना विश्वित, तो गाधप्रतिष्ठाछे. जे ऐ पड़ामां अने कंठ सुधीना जललाग ज्वेवा, ज्यां उला रहीने सारी रीते स्नान थर्द शके. ते पछीना उलटा कमने अनुसरी पृष्ठय अने अलिप्लव पड़हनां अतिरात्र छे. ते तो तरवैयाने अनुदूण पडे ओवा अगाध जल छे. त्यांथी तरीने पग भाँडी राकाय; ओवां गाधजल पर पग टेक्याय; ए भजात्र उपान्त्य अहोरात्र छे अने समाप्तिनो अहोरात्र उद्यनीय तो सागरनुं तीर्थ-धाटना पगथीयां स्नान करी उपर आववानुं छे.’

संवत्सर सत्रने एक समुद्रनी उपमा तो आपी; परंतु आ अह्मवाहीओ एकज प्रकारनी प्रक्रिया स्वीकारीने सारी रीते साधना करवानो उपाय सूचवी रखा छे, रान अगाध छे; तो पण तत्वज्ञानी तने हाथमां आंणणा जेम सरण हरताभजक बानावे छे. एमज समुद्र अगाध हेय, पण तने तरवानो उपाय जडे, तो ते सुरसागर के बिंदुसरोपर बानी ज्य. आमज आ संवत्सर कालने तरवानो सरण उपाय, ते सत्रनुं अनुष्ठान छे. तेमां रहेली विविध प्रक्रियाओने एक तांत्रे गूथनानो सरण उपाय पण आ अह्मवाहीओ यो सूचब्बो छे. आ जानीजनो भेगा थता, चर्चा येजता अने प्रक्रियाने जोडवता. ए रीते संवत्सरनां वरुसोने साठ अहोरात्रने पांच विलागमां जोडवी दीधां छे. आर रतोत्रनां न्येातिष्ठेम, पंहरनां

સામગ્રાન-વિવિધરૂપે

ઉકુંધ્ય, સોળનાં પોડશી, ઓગણુત્રીસ રતોત્રનાં અતિરાત્ર તેમજ વિવિધ રતોત્રગાન સાથેનાં દ્વાદશાહ ધરનાં પડહોમાં આ સંકલના કરી છે. તેને વિષે આ અભિવાદીએ સંવાદ રજૂ કર્યો છે :

‘આ સંવત્સર સત્રના અનુષ્ઠાનમાં ઐસવાતું છે, તેમી કેટલાં અતિરાત્ર, કેટલાં અગ્નિષ્ટોમ, કેટલાં ઉકુંધ્ય, કેટલાં પોડશી અને કેટલાં પડહ અહોરાત્ર ગણ્યાય છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જણાવવાતું હે, વર્ષ સુધીનાં ત્રણુસોને સાડ અહોરાત્રોમાં એજ અતિરાત્ર, એકસોને છ અગ્નિષ્ટોમ, બસોને ચાલીશ ઉકુંધ્ય, બાર પોડશી અને સાડ પડહ અહોરાત્ર છે.

અરણુના પુત્ર શ્વેતકેતુએ સંવત્સર સત્રની પ્રક્રિયા જણીને પોતાના પિતાને જણાયું. ‘હું સંવત્સર સત્રના અનુષ્ઠાનમાં ઐસવા માટે દીક્ષા લેવા માંગું છું’. પિતાએ તેના તરફ જોઈ, પૂછ્યું : ‘આયુષ્યમાન પુત્ર, આ સંવત્સર-સત્ર સરળતાથી તરી જવાય, તે માટેની ગાધ પ્રતિષ્ઠાને જણે છે? તેના ઉત્તરમાં એક રહસ્ય જણનાર વિદ્યાન ઉત્તર આપે; તે રીતે સંવત્સર સત્રના રહસ્યની બાળતમાં પોતાની જાણકારી છે, એ લાવે તે પુત્રે જણાયું; હા, હું સંવત્સર સત્રને જારી રીતે જાણું છું.

દીક્ષા લેતા પહેલાં, ધરનાં અનુષ્ઠાન વિષે જણી લેવું આવસ્યક છે. એ જ્ઞાન વિના એકલાં કર્મ કરવાથી સારી સિદ્ધિ મળતી નથી; માટે જ્ઞાનના રહસ્ય પર આ અભિવાદીએ વિશેષ ધ્યાન આપી રહ્યા છે. અભિપ્રાય, પૃષ્ઠય વિગેરેનાં રહસ્ય જણાવા માટે આ અભિવાદીએ સંવાદ રજૂ કર્યો છે :

‘અહીં અભિવાદીએ વિચારણા રજુ કરે છે : અભિપ્રાય પડહમાં જ્યોતિ, ગો, આયુ અને ગો આયુ, જ્યોતિ એમ બંને બાજુ જ્યોતિષ્ઠોમ કરવામાં આવે છે. પૃષ્ઠય પડહમાં પહેલો અહોરાત્ર જ્યોતિષ્ઠોમ છે. આમ એક પડહમાં બંને બાજુએ અને ખીજ પડહમાં એક બાજુએ જ્યોતિ છે, તેનું કારણ શું? આના ઉત્તરમાં રહસ્ય વાદી જણાવે છે : ‘જુઓને, અભિપ્રાય તો આ ત્રણ લોકની પ્રતિમા છે : તેમાં એ જ્યોતિએ છે : એક તો ભૂમિ પરનો અન્ન એ જ્યોતિ છે અને ખીજે સૂર્ય, જેનો તાપ આપણુને મળે છે. પૃષ્ઠય પડહ તો છ કંતુઓની પ્રતિમા છે. કંતુની શરૂઆત વસંતમાં થાય છે, ત્યારે સૂર્ય તપે છે, આંતના શિશિર-શિયાળામાં સૂર્યનો તાપ લાગતો નથી. આમ ત્રણ લોકની પ્રતિમા તો અભિપ્રાય અને છ કંતુઓની પ્રતિમા પૃષ્ઠય છે.

અહીં પૈંગ્ય નામના આચાર્ય જણાવી રહ્યા છે કે : ગૃહ્ય અને અભિપ્રાય

પડહ પ્રક્રિયામાં જુદા હોવા છતાં; એક તંત્રમાં ગુંથવાનાં છે : અર્થાત् તેમનાં રતોત્ર અને શલ્લ સાથે સાથે ચાલવાં જોઈ એ; તેના સંચાર એક સરખા થવા જોઈ એ; તેનું કારણ આ છે : જેમ શાસ અને પ્રશ્નાસની રીતે પ્રાણુ જુદા જુદા છે અને નાકનાં છિદ્ર પણ જુદાં જુદાં છે, છતાં પ્રાણુના સંચાર તો એક સરખા ચાલે છે; એમજ આ બંને પડહના સંચાર સરખા ચાલવા જોઈ એ. જે સાધકજ્ઞન આ બંનેના સંચાર એક સરખા ન કરે, તો તે આંધળો થાય કે બહેરો થાય.'

આમ તો સંવત્સર સત્રમાં ત્રણસોને સાઠ અહોરાત્ર છે; પરંતુ તે અહોરાત્રનાં નામોનું વગ્નીકરણું કરવામાં આવે, તો પચીશ અહોરાત્ર નામની સંખ્યા થાય છે. તથીય મુખ્ય અહોરાત્ર ગણુવામાં આવે તો દર્શ થાય. વિષુવાન એક સ્વતંત્ર અહોરાત્ર જેની ગણુના ત્રણસોને સાઠમાં થતી નથી. આની પ્રક્રિયામાં તદ્વાત પડતો નથી; પરંતુ તેના રહ્યાને ઉકેલવામાં અલ્લવાદીઓએ જુદી જુદી વિચારણા રજૂ કરી છે, તેમાંની એક અલ્લસલાનો સંવાદ આ અલ્લવાદી જણુંબે છે :

‘‘ ઉદાલક આરુણ્યિ નામના આચાર્ય થઈ ગયા છે; તેમના પાસે કૌશાળ્યી નગરીનો પ્રેતિ કૌસુરિભિંહિ નામનો વિદ્યાર્થી લણુવા માટે ગયો. ત્યારે ભણુનારનો અધિકાર જેવા, પરીક્ષા લેવાતી, તે રીતે આચાર્યે તેને પૂછ્યું : કુમાર, તારા પિતા મહાયાણિક છે; તેમણે મોટા મોટા યજો કર્યા છે. તેમણે સંવત્સર સત્રના અનુધાનમાં કેટલાં અહોરાત્ર માન્યાં છે ? તેના ઉત્તરમાં કુમારે જણુાંયું : ‘‘દર્શ અહોરાત્ર. દર્શ અદ્ધરનો વિરાટ છંદ છે અને યજા તો વિરાટ ગણુાય છે.’’ એ તો બરોઅર આચાર્યે જણુાંયું અને પૂછ્યું કે, ખરેખર કેટલાં અહોરાત્ર ? તેના ઉત્તરમાં કહ્યું : ખરેખર તો નવ; કારણું કે નવ તો જીવન પ્રેરક પ્રાણુ ગણુાય છે અને પ્રાણુની સહાયે યજાનો વિસ્તાર થાય છે.’’ તેથાં પણ મુખ્ય કેટલા ? તે પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જણુાંયું કે; આઠ; કારણું કે આઠ અદ્ધરનો ગાયત્રી છંદ છે અને યજામાં ગાયત્રગાન મુખ્ય રીતે ગવાય છે.’’ તેમાં પણ કેટલા ? પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જણુાંયું કે, સાત, કારણુંકે સાત ગાયત્રી વગેરે છંદ છે અને ગાયત્રી યોવીસ અદ્ધરનો છે, તે કુમે ચાર ચાર વધતાં ઉણિંગ, અનુષ્કૃપ, ઘૃષ્ણતી, પંક્તિ, ત્રિષ્ટુપ અને જગતી અઙ્ગાવીસ, બત્રીસ, છત્રીસ, ચાલીસ, ચુંવાલીસ અને અડતાલીસ અદ્ધરોથી બને છે. એ છંદોનાં ગાન સ્વરોના કુમથી યજાનો વિસ્તાર થાય છે.

તેમાં પણ કેટલા એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જણુાંયું કે, છ, કારણું કે છ નાતુઓથી એક વર્ષ બને છે. એ સંવત્સર સત્ર તો યજાંયું છે. શરદીાતનો પ્રાયણીય અને સમાપ્તિનો ઉદ્ઘનીય એ બંને અહોરાત્ર સરખા છે, કારણું કે બંનેમાં અતિરાત્ર

યજનું વિધાન છે. તેમાં પણ કેટલા, એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જણ્ણાવ્યું કે, પાંચ પાંકત પંક્તિ છંદ્થી ગુંથાએલ ગણ્ણાય છે, તે રીતે યજમાં ઉપયોગી પશુઓ પાંચ છે. તેમજ હેમન્ત અને શિશિર એક ગણ્ણવામાં આવે, તો વર્ષની ઋતુઓ પણ પાંચ ગણ્ણાય છે. જેથી સંવત્સર સત્ર શરૂ થાય, તે આરંભણીય ચતુર્વિંશ અને સમાપ્તિના પહેલાંનો મહાવત અહોરાત્ર એક સરખાં ગણ્ણાય છે. મહાવતમાં પંચવિંશ રૂમ છે તે ચતુર્વિંશનાં જેમ ગણ્ણાય.

‘તેમાં પણ કેટલાં’ એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જણ્ણાવ્યું કે, ચાર, કારણું કે યજના ઉપયોગમાં આવતાં પરશુઓ ચાર પગનાં હોય છે અને ખરી રીતે પરશુઓની સમૃદ્ધિ હોય; ત્યારેજ મોટા યજો થાય. આમાં પૃથ્વી અને અલિપ્લવ એ એ પડહ તો એક સરખાં ગણ્ણાય છે. તેમાં પણ કેટલા, એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જણ્ણાવ્યું કે, ત્રણ કારણું કે યજના મુખ્ય છંદ તો ત્રણ છે અને તેને અનુઝ્ય લોક પણ ત્રણ છે : એજ રીતે યજના દરેક અહોરાત્રમાં ત્રણ સવન થાય છે. આમાં અલિજિત અને વિશ્વજિત તો સરખા ગણ્ણાય છે. તેમાં પણ કેટલા એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જણ્ણાવ્યું કે એ; કારણું યજમાં મુખ્ય પુરૂપ તો યજમાન છે, જેને એ પગ છે, આમાં વિપુલાનની આબુલ્યાજુ ત્રણ ત્રણ સ્વરસામ તો એક સરખા ગણ્ણાય છે. તેમાં પણ કેટલા, એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જણ્ણાવવાનું કે, એક; કારણું આ સંવત્સર પોતેજ એક અહોરાત્ર છે : અર્થાત એક એક દ્વિસ પ્રમાણે તો આખું વર્પ ગણ્ણાવમાં આવી જય છે.’

સંવત્સર સત્રના અનુધાનનું આ રહસ્ય છે; તેને તો ઉપનિષદ્વિવધો કહે છે. જે સાધકજ્ઞન સંવત્સર સત્રના આ ઉપનિષદ્ રહસ્યજ્ઞાનને જાળે છે, તે દ્વિસે દ્વિસે પોતાનાં શ્રેય કલ્યાણને સાધી લે છે. તેના વર્ષ ભરના અનુધાનથી, સાધકજ્ઞન પોતાને એક નવીનરૂપે જુઓ છે. તે પોતે એક સંવત્સર પ્રનપતિઝ બને છે. એ પ્રનપતિપદ પામીને દેવોની સાથે એકતા સાધે છે.’

આમ જુઓ, તો શાનીજનને માટે એક એક દ્વિસ એક ઉત્સવ ગણ્ણાય. જેને સેવા અને પરોપકારનાં વત કરવાનાં છે, તેને તો અધા દ્વિસે શુલ અને મંગલકારી છે. ઉપરના સંવાદમાં સંવત્સર સત્રના ત્રણસોનેસાડ અહોરાત્રના અનુધાનમાં વિપુલાન અહોરાત્ર અત્યંત મહત્વનો છે; કારણું તેની ગણ્ણના ત્રણસોને સાડમાં થતી નથી. તે અહોરાત્રમાં મહાદ્વિસંકીત્ય નામના ગાનને પ્રકાશ આપનાર અને અંધકાર દૂર કરનાર મહત્વનું ગણ્ણું છે. જે કાલે અજ્ઞાન અને અંધકાર દૂર થાય; તે તો ધન્ય કાલ ગણ્ણાય. સંવત્સર સત્રનો એ ડેન્દ અહોરાત્ર છે. તે રીતે પ્રારંભ અને સમાપ્તિના અહોરાત્ર પણ સુધી સત્રમાં ગણ્ણાતા નથી. તે એ અહોરાત્રમાં ગવાતાં ગાન પણ એક સમાન છે, એ ભાવે એની ગણ્ણના કરી છે. એ રીતે મુખ્ય અહોરાત્ર ગોઠવવા

માં ત્રણુ, ચાર, પાંચ વગેરેને મહત્વ આપ્યું છે. વિષુવાનને ડેન્ડમાં રાખો, તો તે પહેલાં અલિજિત અને ત્રણુ સ્વરસામ તેમજ પછીનાં ત્રણુ સ્વર સામ અને વિશ્વનિતની ગણુનામાં આડ કે નવ ગણ્યાય; તો પૃષ્ઠય અને અલિપ્લવ પડહને મુખ્ય ગણુનામાં આવે. એ રીતે અહીં ગણુના મહત્વની નથી; પરંતુ સંવત્સર સત્રના અનુષ્ઠાનનું રહસ્ય આ સંવાહમાં જૈવાને મળે છે અને તેમાં પણ તે તે અહોરાત્રનાં ગાનની વિશેપતા પર લાર મૂકુનામાં આવ્યો છે.

ચઢતી-પડતી, ભરતી-ઓટ, લાલ-હાનિ જીવનનો. એ તો એક નિયત કરેલો કાલ છે. ચઢતી નેમિ ઊંચે જાય છે અને નીચે ઉત્તરે છે. સમુદ્રમાં ભરતી ચઢે છે અને ઓટ આવે છે. ચંદ્રની એક એક કંબા સુદમાં વધે છે અને વદમાં ધટે છે.

સોમવેલની એક એક પાંદડી ફૂટતી રહે છે અને ધરતી રહે છે. આ કુદરતના ક્રમને ફેરફા શકાય એમ નથી, ફેરવાનું પ્રયોજન પણ નથી. જેણે કુદરતનાં રહસ્ય જણ્યાં છે, તે વિજ્ઞાની અને વિજ્ઞાન તો બંને દશાને સ્વીકારે છે, આવકારે છે અને પોતાની પ્રગતિ સાધે છે.

ધર્મમાં ગવાતાં સામગ્રાન પણ આરોહક્રમે અને અત્રાહક્રમે ગોઠવાયાં છે. સ્વરની એ સાધના માનવના જીવનને એક સમતોલ પર રાખે છે. જેના જીવનમાં સેવા અને પરમાર્થનાં કાર્યો મુખ્ય છે, તેને માન કે અપમાન, ધર્મ કે અપયશ, અંગત લાલ કે હાનિ જૈવામાં એટલો રસ નથી, જેટલો રસ તે પોતાના જીવનને સમતોલ પર ધારણું કરે, તેમાં રહેલો છે. સંવત્સર સત્ર આવી સેવાવંતી ભાવનાનું એક પ્રતીક છે, તેને અલ્લવાદી આ રીતે રણ્ણ કરે છે :

૧ ‘સાચેજ આ સંવત્સર સત્રનાં અનુષ્ઠાન છે, તેની સાધના કરનાર યજમાન તો બૃહતી (વિશાળ) ભાવનાને પ્રામ કરે છે. જે કે, બૃહતી એ તો છત્રીશ અક્ષરોનો છંદ છે; તેની સાધનાથી બૃહતી ભાવના જગે છે. સંવત્સર સત્રમાં છત્રીશ અહોરાત્ર છ. છ પડહની રીતે ગોઠવાયા છે : તેમાં પૃષ્ઠય પડહ અને અલિપ્લવ પડહના ભાર, ગો, આયુ અને દૃશ્યાત્મનાં ભાર તેમજ શરૂઆતના પ્રાયણીય અને આરભણીય, વચ્ચા અલિજિત અને વિશ્વનિત તેમજ અંતના મહાવત અને ઉદ્ઘનીય એ પડહ તેમજ સ્વર સામ પડહ મળીને છત્રીશ અહોરાત્ર બૃહતીના છત્રીશ અક્ષરોની તુલનામાં આવે છે. એ બૃહતીનાં સાધનાથી દેવોએ સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ કરી હતી. અને તે બૃહતીની સંદર્ભથી સ્વર્ગલોક-પર ચઢી ગયા હતા. એજ રીતે આ સાધકજન પણ સંવત્સર સત્રમાં રહેલી બૃહતી ભાવનાથી સ્વર્ગલોક માટે પ્રયત્ન કરે છે અને એજ બૃહતીની ભાવનાથી સ્વર્ગલોકને મેળવી લે છે. આ બૃહતી-વિશાળ ભાવનાનાં સેવનથી સાધક જન જે ને સેવા અને પરોપકારનાં કાર્યો છે, તેને પુરી રીતે પાર પાડી શકે છે.

સંવત્સર સત્રની શરૂઆત આરંભણીય અહોરાતથી થાય છે; તે દિવસે જે સ્તોમમાં ગાન ગવાનાં છે, તેને ચતુર્વિંશ સ્તોમ કહે છે. હવે પૂર્વ પક્ષના દશરાત્રના સાતમે દિવસે છંદોમ સ્તોમની રીતે ગાયત્રીના ચોવીસ અક્ષર પ્રમાણે તેમજ ઉત્તર પક્ષના નવમે દિવસે પણ ચતુર્વિંશ સ્તોમ ગવાય છે. એ ચતુર્વિંશ પછી પહેલા ત્રણુ અલિપ્લવ પડહ અને તે પછી પૃષ્ઠય પડહ આવે છે. આમ અલિપ્લવથી પૃષ્ઠયની રચના છે, એમ ગણાય. એ પૃષ્ઠયથી છંડા માસે અલિજિત આવે છે, અલિજિતથી ત્રણુ સ્વરસામ, તેથી વિષુવાન મધ્ય અહોરાત આવે છે. એ વિષુવાન પછીના ઉલટા ક્રમે ત્રણુ સ્વર સામ, તેથી વિશ્વજિત, તેથી પૃષ્ઠય અને તેથી અલિપ્લવ પડહ આવે છે. તે ઉલટા ક્રમે બારમે માસે ગો અને આયુ, તે પછી દશરાત્ર આવે છે. તે પછીનો ઉપાન્ત્ય અહોરાત તે મહાત્રત, જેમાં પંચવિંશ સ્તોમ પચ્ચીશ સ્તોત્રીયાઓની સાથે ગવાય છે. શરૂઆતના આરંભણીયમાં ચોવીસ સ્તોત્રીયાઓની સાથે આની તુલના થઈ શકે. જેકે એક સ્તોત્રીયા વધારે છે, પણ તેથી કાંઈ ગણુનાના રહુરથમાં તદ્દાવત થતો નથી. એને રીતે છંદની ગણુનામાં એકાદ અક્ષર વધારે હોય; તો તેથી પણ તદ્દાવત પડતો નથી.

‘આ સાધકજનો વિષુવાનનાં પહેલાં અલિપ્લવ પડહથી પ્રથમ માસની પ્રાપ્તિ કરે છે; તે પછી પૃષ્ઠય પડહની પ્રાપ્તિ કરે છે. આ બંનેનો સંબંધ પિતા અને પુત્ર જેવો ગણાય. બાળપણુમાં પુત્રો (પતાનાં સાધન પર આધાર રાખે છે. અહીં પહેલા છ માસમાં ચાર અલિપ્લવ પડહનાં અનુષ્ઠાન કરી, પૃષ્ઠય પડહ કરાય છે; ત્યારે વિષુવાન પછીના ઉત્તરના છ માસમાં પહેલાં એક એક પૃષ્ઠય પડહ કરીને ચાર ચાર અલિપ્લવ પડહ કરાય છે.

અહીં ફેટલાક અલ્લવાદીઓ વિચારણા કરે છે કે: સંવત્સર વર્ષના બાર માસ ગણાય છે. આ વિષુવાન નામનો વધારાનો એક અહોરાત છે, તેની ગણુના આ બાર માસના પહેલાં કરવી કે પછી કરવી? આના ઉત્તરમાં જણાવવાનું કે; તેની ગણુના પહેલાં પણ થાય અને પછી પણ થાય. તેનું કારણ આ છે : સંવત્સરને એક શરીરની પ્રતિમા ગણો, બાર માસ તેનાં અંગ ગણાય. હવે જ્યાં મધ્ય શરીર હોય તેની આજુ બાજુ અંગ લાગેલાં હોય અને જ્યાં અંગ હોય, ત્યાં મધ્ય શરીર રહેલું હોય. આમ વિષુવાન અહોરાત છે, તેની બંને બાજુઓ આ બાર માસના અહોરાત જોડાયેલા છે.

‘હવે એમ માનોને કે, આ સંવત્સર છે, એ તો એક મહાન સુપર્ણ—ગરુડ પક્ષી છે. હવે જેમ પક્ષીને બંને બાજુઓ પાંખો હોય; એમજ વિષુવાન અહોરાતની પહેલાં જે છ માસનાં અહોરાતનાં અનુષ્ઠાન કરવાનાં છે, તે તો પક્ષીની પૂર્વ પાંખ

છ. પછીનાં જે છ માસનાં અહોરાત્ર છે, એ તો પક્ષીની ઉત્તર પાંખ છે. વિષુવાન તો પક્ષીનું મધ્ય શરીર છે. હવે જ્યાં મધ્ય દેહ હોય; ત્યાં બંને બાજુ એ પાંખ હોય અને જ્યાં એ પાંખ હોય, ત્યાં પક્ષીનો મધ્ય દેહ હોય. પાંખો દેહના માપે વધતી નથી કે દેહ પાંખોના માપથી વધતો નથી; આમ આ વિષુવાન છે, તે પહેલાંનાં કે પછીનાં માસના અહોરાત્રથી વધતો નથી.'

અહીં એ બાજુ બતાવવામાં આવી. શરીરનાં એ પડ્ખાં અથવા તો ગરૂડ પક્ષીની એ પાંખો. ઓળ રીતે સંવત્સર સત્રનાં એ પક્ષ સરખો રીતે તોલવામાં આવ્યાં; પરંતુ આ સંવત્સર સત્રથી તો સાધકજ્ઞને ઉન્નતિ સાધવાની છે. તેણે તો પ્રગતિ કરવાની છે, જીંચે ચઢવાનું છે. આ ચઢતો ક્રમ સામગ્રાન દ્વારા થઈ શકે, એ ભાવ બતાવવા માટે આ અભિવાદી આગળ એક સંવાદ રજૂ કરે છે :

‘આ અભિવાદીઓ પ્રશ્ન પૂછે છે : વિષુવાનની પહેલાંનાં છ માસોનાં અહોરાત્રામાં સ્તોમગ્રાન રજૂ થયાં છે. તે સ્તોમ ગાન ઊદ્ધ્વ સ્વરમાં લેવામાં આવે છે; ત્યાર બાદના છ માસોનાં અહોરાત્રામાં ઉલટો ક્રમ લેવામાં આવે છે : અર્થાત જે ગતિથી શરૂઆત કરીને આગળ વધવામાં આવે; એથી ઉલટી ગતિથી સ્તોમનાં ગાન આવે છે. એમાં શી રીતે સ્વરનો ક્રમ લેવામાં આવે ? તેના ઉત્તરમાં જણાવવાનું કે, પછીનાં માસોભાં દ્વારાશાહ યાગનાં દશરાત્ર લેવામાં આવે છે, તેમાં રજૂ થતા ગૃષ્ઠય પડહ, ત્રણ છંદોમ અને એક અવિવાક્યનાં અહોરાત્રામાં ઊદ્ધ્વ સ્તોમ અભિવાદમાં આવે છે.

આ વિષેનો એક પ્રાચીન સંવાદ પણ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે :

‘પહેલાં હેવોએ સંવત્સર સત્રનાં અનુષ્ઠાન કર્યાં; ત્યારે મહાવતના અધિષ્ઠાતા દેવે તેમાં સહકાર આપ્યો નહિ. તેણે જણાવ્યું કે, ‘તમે જીંચા સ્તોત્ર ગાનોથી વિષુવાન અહોરાત્રનાં અનુષ્ઠાન કર્યાં, હવે મારાં અનુષ્ઠાન ઉલટા ક્રમે નીચેના સ્તોમગ્રાનથી કરો છો, તે શા રીતે બને ? આના ઉત્તરમાં દેવોએ જણાવ્યું : તમે અમને એવા સોમયાગની જણુ કરાવો, જેમાં સ્તોત્ર જીંચા સ્વરે ગવાતાં હોય. અમે તે સ્તોત્રને મેળવી લઈશું.’ ત્યારાં તેની સૂચનાથી દેવોએ એ દ્વારાશાહ સોમયાગમાં રહેલા દશરાત્રનાં દર્શાન કર્યાં, જેમાં જીંચા ક્રમે સ્તોત્રનાં ગાન થાય છે. તેમણે સંવત્સર સત્રનાં તે પ્રમાણેનાં અનુષ્ઠાન કર્યાં. તે દશરાત્રની શરૂઆતમાં જે ગૃષ્ઠય પડહ છે; તે તો સંવત્સર-વર્ષની છ અડતુંઓ છે. ત્યાર પછીના ત્રણ છંદોમ અહોરાત્રને મેળવી લીધો અને તેથી સંવત્સર સત્રનાં અનુષ્ઠાન કર્યાં. જે વિદ્ધાન આ રહસ્યને જાણે છે, તેને આ મહાવતનું અનુષ્ઠાન પ્રાપ્ત થાય છે.

સામગ્રાન-વિવિધરૂપે

‘અથવા તો સંવત્સર સત્રના ઉંચા રતોત્રોના આરોહ ક્રમને આ રીતે ઘટાવી શકાય. પહેલા પ્રાયણીય અતિરાત્રથી સાધકજ્ઞનો સમાપ્તિના ઉદ્દ્યનીય અતિરાત્રના ચઢતા ક્રમને અનુસરે છે. એજ રીતે ખીંડ દિવસના ચતુર્વિંશ અહોરાત્રથી ઉપાંત્ય સમાપ્તિના પહેલાના મહાત્રતના ચઢતા ક્રમને, પહેલાંના છ માસના અલિપ્લવ પડહથી પછીના અલિપ્લવ પડહના ક્રમને, પહેલાંના પૃથ્યે પડહથી પછીના પૃથ્યે પડહના ક્રમને, એ રીતે છ છ માસનો એક અયન ગણાય. તે રીતે પૂર્વપક્ષના અલિજિતથી ઉત્તર પક્ષના વિશ્વજિતને, પૂર્વપક્ષના ત્રણ સ્વર સામથી ઉત્તર પક્ષના ત્રણ સ્વરસામના ક્રમને અનુસરે છે. મધ્યમાં રહેલ વિષુવાન અહોરાત્ર તેથી ચઢતા ક્રમને અનુસરતો નથી. કારણુ કે તેની તુલનામાં ખીંડે કોઈ અહોરાત્ર નથી. આ આરોહ ક્રમના રહેસ્યને જે સાધકજ્ઞ જાણે છે; તે ઉત્તરોત્તર શ્રેય-કલ્યાણને માર્ગ આગળ વધે છે. તેની તુલના કસ્વામાં કોઈ ક્ષી શકતું નથી.

‘અથવા તો અહીં રતોત્રોનાં જાનોમાં અવરોહ ક્રમ પણ લઈ શકાય. જેમકે પ્રાયણીય અતિરાત્ર ચતુર્વિંશ અહોરાત્રના ક્રમમાં, નીચે ઉત્તરેલ ચતુર્વિંશ અહોરાત્ર અલિપ્લવ પડહના ક્રમમાં, તે પૃથ્યે પડહના ક્રમમાં ઉત્તરે છે. હવે વિષુવવાન ઉલયા ક્રમથી સ્વર સામના, તે વિશ્વજિતના, તે પૃથ્યના, તે અલિપ્લવના તે જો અને આખુના, તે બંને દ્વારાત્રના, તે મહાત્રતના અને તે ઉદ્દ્યનીયના ક્રમમાં નીચે અન્નની પ્રાપ્તિ માટે ઉત્તરે છે.

‘વર્ષ વર્ષ સુધી ચાલતાં સત્ર, એ તો યજના હુર્ગમ અને ગુંચવણુ ભર્યા માર્ગ છે, તે માર્ગને પાર પામવા માટેનાં અહોરાત્ર એ તો સો સો રથે જેઠેલા બોડાઓ છે, જે સરળતાથી માર્ગ વર્યાવી જય છે. હવે જે કોઈ સાધકજ્ઞ આ માર્ગના રહેસ્યને જાણુંતો નથી; તે તો અરણ્ય-જંગલોમાં અટવાઈ પડે છે. માનો કે ભૂખ, તરસ જેવી આપત્તિઓ અને વનમાં ફરતા નિશાચરો તેમને હેરાન-પરેશાન કરી મૂકે છે. હવે જે સાધક જનો આ માર્ગના રહેસ્ય સારી રીતે જાણે છે; તે તો માર્ગના જાણુનાર ભોભિયા જેવા છે. જેમ જાણુકાર નાવિક એક નાવમાંથી ખીંડ નાવમાં એસી, સમુદ્ર પાર કરે છે અને જેમ લાંબા માર્ગનો યાત્રિક એક વાહન બહલી ખીંડ વાહનમાં એસી, લાંબા હુર્ગમ માર્ગ પાર પાડે છે; એમજ આ સંવત્સર સત્ર એ તો સેવા અને પરોપકારના હુર્ગમ માર્ગ છે, જે આના જાણુકાર વિદ્ધાનો છે; એ તો અહોરાત્રનાં વત અને અનુધાન કરી, સાધનાના સરળ માર્ગ સ્વીકારી, લાંબા માર્ગ પાર પાડે છે. આ સાધકજ્ઞનો તો સ્વર્ગલોકની જેમ સ્વર્ણિતકારી સિદ્ધિઓ મેળવે છે.

‘અહીં અહિવાદીએ વિચારણા કરતાં જણાવે છે કે ‘આ સંવત્સરસત્ત્રમાં કેટલાં અહોરાત્ર ચઢતા ક્રમમાં અને કેટલાં ઉત્તરતા ક્રમમાં છે, તે પ્રશ્નનો ઉત્તર આ છે. આ ખાર માસ હરભિયાન જે અહોરાત્રનાં અનુષ્ઠાન એકવાર કરવામાં આવે, તે બધાં તો ચઢતા ક્રમનાં ગણાય અને જે અહોરાત્રનાં અનુષ્ઠાન ફરીવાર કરવામાં આવે; તે બધાં ઉત્તરતા ક્રમમાં ગણાય. આ રીતે પૃષ્ઠાં અને અલિપ્લાવ જેવાં ષડ્ધ વારં-વાર કરવામાં આવે છે, માટે તેમાં ચઢતા અને ઉત્તરતા ક્રમ લેવામાં આવે છે, આનું રહસ્ય સમજવું જોઈ એ.’

અહીં અહિવાદીએ અનુષ્ઠાનના રહસ્ય પર ભાર મૂક્યો છે. આ સંવત્સરસત્ત્રનાં અનુષ્ઠાન એ તો એક પ્રક્રિયા છે, જેમાં પ્રજાપતિનાં સર્જેલાં ભૂતપદાર્થેનો ક્રમ બતાવવામાં આવ્યો છે. સાધક-જન પોતે પણ પોતાની સૃષ્ટિનો સર્જનહાર પ્રજાપતિ છે. સેવા અને પરોપકારનાં કાર્યો કરી, સૌનાં શ્રેય સાધે છે. આ સેવાનાં દ્રાત એક શ્રેય સાધનાર કલ્યાણકારી કર્મ છે. ત્યાં ઉતાવળ કે અધીરાધ કામ ન આવે. અંગત સ્વાર્થ પૂરો પાડવો, એક વાત છે, સેવા અને પરોપકારનો માર્ગ સ્વીકારવો; એ તો તલવારની ધારે ચાલવા જેવું છે. ત્યાં શાન્ત અને ધૈર્યથી કામ લેવું પડે.

‘અહીં સામના સ્વરની સાધના છે. ત્યાં ધીરાં પગલાં ભરોએ, એ રીતે અવ-રાહી ક્રમ સ્વીકારેલો છે. મંદ્રસ્વર પર વીણા રણુંકે અને ધીરે ધીરે કાલની કલા કલાની જેમ મધ્યમ અને ઉચ્ચ સ્વર પર જવાય. માનવની રચના જ એવી અદભુત છે. તેમાં આ હૃદયવીષણો રણકાવવાની છે. તે હૃદયના ભાવાને, લાગણીઓને ઉલ્લાસવાના નથી; પરંતુ શમાવવાના છે. એક એક અહોરાત્રની જેમ સ્વરની કલાઓને જગાડવાની છે અને એ કાચા સૂતરને તાંતણે તો કાલ, મહાકાલને ગુંથવાનો છે. ઋપ્લને નાથવાનો છે. અશ્વને બાંધવાનો છે. સેવા અને પરોપકાર પુરુપના જીવનને ઉન્નત જનાવવા માટેની આ ભાવનાને અહિવાદી એક ઇપક્ષદારા સમજની રહ્યા છે:

‘આ સંવત્સર સત્ત્ર તો માનોને કે એક કાલ પુરુપ છે. અહોરાત્રનાં અનુષ્ઠાન તો તેની કન્નાઓ છે. તેનાં અનુષ્ઠાન કરનાર સાધક જન તે કાલ પુરુપની આરાધના કરી રહ્યો છે. આ શરીર તેનું સાધન છે. માનોને કે એક વીણા છે. પહેલા હિવ-સનો પ્રાણીય અતિરાત્ર તો શરીરમાં રહેલા પ્રાણ છે. એ પ્રાણને સહારે માનવ આગળ પ્રયાણ કરે છે. જેથી સંવત્સર સત્ત્રનો આરંભ થાય છે, તે ચતુર્વિંશ આરંભાણીય અહોરાત્ર તો શરીરમાં વસેલી વાણી છે. માનવો જે કોઈ લોકવ્યવહાર કરે છે; તેનો આરંભ વાણીયી થાય છે.

સામગ્રાન-વિવિધકૃપે

તે પણીના અભિપ્રાય પડહને જમણો હાથ કંદ્બો છે. તેમાંનો જે પહેલો અહોરાત્ર છે, તે તો હાથની પહેલી નાની કનિષ્ઠિકા આંગળી છે; તેનાં ત્રણુ પર્વ અહોરાત્રનાં સવારે, બપેદે અને સાંજે ત્રણુ સવનો છે. તે ગાયત્રીના છંદ અને સ્વરનાં સ્થાન તે બીજો અહોરાત્રઅનામિકા આંગળી છે, તેનાં ત્રણુ પર્વ ગણુ સવનો છે. તે ત્રિજ્ઞાપના છંદ અને સ્વરનાં સ્થાન છે. ત્રીજો અહોરાત્ર મધ્યમા-વચલી આંગળી છે. તેનાં ગણુ પર્વ ત્રણુ સવનો છે. તે જગતીના છંદ અને સ્વરનાં સ્થાન છે. ચોથો અહોરાત્ર અંગ્રેઝ પાસેનો આંગળી છે; તેનાં ગણુ પર્વ ગણુ સવનો છે; તે વિરાટના છંદ અને સ્વરનાં સ્થાન છે. પાંચમો અહોરાત્ર અંગ્રેઝ છે; તેનાં ત્રણુ પર્વ ગણુ સવનો છે. તે પંક્તિના છંદ અને સ્વરનાં સ્થાન છે પંક્તિ છંદ પાંચ પાદનો હોય છે. જમણો હાથ તો છંકો અહોરાત્ર છે, તેનો પંજો અને ભખિયંધ પ્રાતઃસવન, લુલા (વચલો ભાગ) માધ્યંદિન સવન અને બાહુ (ખલા સાથે જોડા-એલ ભાગ) સાયંસવન છે. તે અતિછંદ અને તેના સ્વરનાં સ્થાન છે. અભિપ્રાય પડહ તો ગાયત્ર ગાનથી શરૂ થાય છે. બાર માસમાંના નવ માસ તો ચાર અભિપ્રાય અને એક પૃષ્ઠય પડહના ક્રમમાં છે.

અહી પૈંચય આચાર્ય જણુવે છે : અભિપ્રાય તો માનોને કે ખેત-કુદકા મારતા હોય; એ રીતે અનેક પ્રકારે બદલાતા હોય છે અને પૃષ્ઠય તો સિથર પીઠ હોય એમ એક જ પ્રકારને પકડી રાખે છે, તેમાં જાઝા ફેરફાર થતા નથી. જેમ માણુસ પોતાનાં અંગ પ્રત્યંગમાં અનેક હલન ચલન કરે છે, પણ શરીરનો મધ્ય ભાગ તો સિથર હોય છે. એમજ અહીં સમજવાનું છે.

આ યજ્ઞ પુરુપના મરતક ઇપે ત્રિવૃત સ્તોમ છે. માથામાં ત્રણુ ભાગ હોય : ઉપરના વાળ સાથેની ચામડી, વચલી ઘોપરી અને તેમાં રહેલું ભગજ. તેની શ્રીવા-કંદુંદે પંચદશ સ્તોમ છે. આ શ્રીવાથી જોડા-એલ બંને બાજુઓ સાત સાત હાડકાં અને તેમાં સંચાર કરનાર પ્રાણુ પંદરમો છે, છાતીંદે સૈતદશ સ્તોમ છે. છાતીની હાંસડી અને આજુ બાજુની આડ આડ પાંસળીઓ મળીને સત્તર થાય છે. ઉદ્દર-દે એકવીસ સ્તોમ છે. દશ દશ કુંતાપ-વાંકાં વળેલાં આંતરડાં સાથે પેટ મળીને એકવીસ થાય છે. મધ્ય શરીરની પાછળ રહેલ એ પડખાં છે, એ તો ત્રિજ્ઞાવ સ્તોમ છે : આ પડખાંની બંને બાજુઓ મળીને સત્તાવીસ હાડકાં થાય છે. પડખામાં રહેલ કરેાડ રજજુ છે, તે તો ત્રયસ્ક્રિંશ (તેત્રીશ) સ્તોમ છે. તેની બંને બાજુ સોળ સોળ કરુકર-કરેાડ ના મણુકા છે અને તેત્રીશમી કરેાડ રજજુ છે.

અભિજિત અહોરાત્ર તો જમણો કાન છે. ત્રણુ સ્વરસામ તો જમણું આંખના ત્રણુ ભાગ છે : ઉપરનો ધોળો ભાગ, અંદરનો કાળો ભાગ અને વચલી કીકી. વિષુવાન

તો નાક છે. પાણન ત્રણુ સ્વર સામ તો ડાખી અંખના ત્રણ ભાગ છે. વિશ્વજિત અહોરાત્ર તો ડાણો કાન છે. પૃષ્ઠય અને અલિપ્લવ એ રીતના ઉલટા કંભ છે. નીચેના એ છિદ્રમાં રહેલ પ્રાણુ તો ગો અને આખુ નામના અહોરાત્ર છે. દશરાત્રનાં દશ અહોરાત્ર તો દશ અંગ છે. મહાત્રત અહોરાત્ર તો મુખ છે. સમાપનનો અહોરાત્ર ઉદ્ઘન્નીય તો ઉદાનવાયુ છે. જેની સહાયથી સાધકજન બાંચે સ્વર્ગના માર્ગ ચઢે છે, સંવત્સરસત્તનું આ અધ્યાત્મ શરીર છે; જેથી ઓં નવીન શરીર બને છે. આ રહ્સસ્યને જે જણુ છે, તે વિદ્ધાન આ લોકમાં ધન સાધન અને પશુઓની સમૃદ્ધિ મેળવે છે, તેમજ તે પરલોકમાં પ્રતિપદા મેળવે છે.

અહિવાદીઓની એક સલામાં સંવત્સર સત્ત્ર પર વિચારણા ચાલી. સંવત્સર એક કાલ પુરૂષ કે પ્રજાપતિ ગણ્યાય અને તથી પણ પર એક ઉત્તમ પુરૂષ છે. જેને આદિત્ય પુરૂષ કહે છે, તે જે ધીર પુરૂષ આત્મભાવે મેળવી લે, તેના શોક સંતાપ દૂર થાય તે સાર બતાવતાં આ અહિવાદી સંવાદ રજૂ કરે છે :

‘૧ હે આચાર્ય બાલાકિ, આ ત્રિવૃત લોક એકમેકનો સુમેળ સાધી, પરસ્પર સાથ સહકાર સાધી આગળ ગતિ કરે છે, તેને જ ગવામયન કહે છે. આ બાધત છે, તો પણી સંવત્સર યસ, અધ્યાત્મ પુરૂષ અને પ્રજાપતિ એ ત્રણ એકમેકથી આગળ ચંડી જતા નથી, તેનું કારણ શું ?

જાંચા કંભ પ્રમાણે બધાં સ્તોત્રગાન સંવત્સર સત્ત્રને મેળવી લે છે; તે જ પ્રમાણે ઉત્તર પક્ષમાં ઉલટા કંભે સામગ્નાનોથી સત્ત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે. તો પણ તે શી રીતે પુરૂષમાં પ્રવેશ કરે છે અને પ્રાણુની સાથે એકતા સાધે છે ?

‘આ સંવત્સરનો પ્રારંભ તો પ્રાયણીય અતિરાત્રથી થાય છે. બીજે અહોરાત્ર ચતુર્વિંશ આરંભણીય ગણ્યાય છે. તે પદ્ધીના દરેક ભાસ તો ચાર અલિપ્લવ અને પાંચમા પૃષ્ઠય પડલના છે; તે શી રીતે પુરૂષમાં પ્રવેશ કરે છે અને પ્રાણુની સાથે એકતા સાધે છે ? અલિજિત અને ત્રણ સ્વરસામથો તો વિષુવાન બંને બાજુ રહે છે. તે શી રીતે પુરૂષમાં પ્રવેશ કરે છે અને પ્રાણુની સાથે એકતા સાધે છે ? આ સંવત્સરના પ્રાયણીયમાં ત્રિવૃત, પંચહશ અને સ્પેતદ્દશ તો મધ્યમાં અને છેવટે ત્રયસ્ત્રિંશ રતોભ આનો કંભ ચાર ચારની સંખ્યામાં વધતો રહે છે, તે શી રીતે પુરૂષમાં પ્રવેશ કરે છે અને પ્રાણુની સાથે સંગત થાય છે ?

આ પ્રમોના ઉત્તર આપતાં આચાર્ય બાલાકિ જેવા અહિવાદીઓ જણુવે છે : ત્રિવૃત શિર છે, પંચહશ કંઠ, સ્પેતદ્દશ છાતી, એકવિંશ ઉદ્દર અને ત્રિષુવ તો બંને પડ્બાં ગણ્યાય છે. વિષુવાનની બંને બાજુઓ રહેલા અલિપ્લવ હાથ અને પૃષ્ઠય તો

પીઠ છે. ચાર ચારના કંભે આગળ વધતા રટોમનાં ગાનોને તો અલ્લવાહીજનો કરેડ-રજજુ ગણે છે. તે સંવત્સર પુરુષ છે, તેના એ કાન અભિજિત અને વિશ્વજિત, સ્વરસામ આંઝો, વિષુવાન પ્રાણુ, ગો અને આયુ નીચેના પ્રાણુ, દશરાત્ર અંગો અને મહાત્રત તો મુખ છે.

આ સંવત્સર સત્રમાં સર્વ પ્રકારનાં સ્તોત્ર અને સામ ગાનો છે, તેને સાથે લઈને દિવ્ય અધ્યાત્મ પુરુષે તેમાં પ્રવેશ કર્યો છે. તેની ઉત્તમ સાધના કરનાર ધીર પુરુષ પોતે તે આદિત્ય લોકના પરમ ધામમાં રહેલ સૂર્યિપ બનાને પ્રવેશ કરે છે, તેથી તે સર્વ પ્રકારના શોકોથી રહિત બને છે.'

અહીં સંવત્સર સત્રના અધ્યાત્મ સ્વરૂપ પર ભાર મૂકીને ઉત્તમ પ્રકારની સાધનાનો માર્ગ બતાવો છે. જેથી સાધકજ્ઞન પોતે જ તે પરમ પુરુષ આદિત્યની સાથે એકતા સાધે છે. સાધના એક એવી પ્રક્રિયા છે, જેમાં સાધક અને સાધ્યની એકતા જોડવાની છે. સંવત્સર સત્ર એક એવું સાધન છે, જેના સત્રમાં ઐસનાર યજમાનની સંવત્સર=વર્ષની સાથે એકતા સાધવાની છે. આ એક એવો દિવ્ય માર્ગ છે: જેમાં લૌકિક સાધન કામ આવતાં નથી; ત્યાં સ્વરોની સંવાહિતા સાધવાની છે, જે સંવાહિતા આ પ્રકારની એક રૂપતા સાધવામાં અત્યંત ઉપયોગી છે, એ ભાવે અલ્લવાહી જનો તેનાં રહસ્ય પ્રગટ કરે છે :

‘એ પુરુષ પોતે જ છે, જે અહીં સંવત્સર સત્ર નામના યરાડપે પ્રગટ થયો છે. અહીં પુરુષ એ સમગ્ર સમાન એકરૂપ છે, એ રીતે સંવત્સર પણ એક સત્રના સ્વરૂપે એક સમગ્ર રૂપ છે. એ રીતે બંનેની એકતા સમાનરૂપે સધાય છે. તે બંનેની વિગત પણ આમ સરખી બને છે : આ સંવત્સર સત્રમાં એ અહોરાત્ર છે, તો પુરુષની અંદર એ મુખ્ય પ્રાણુ છે. સંવત્સર-વર્ષમાં ત્રણ ઋતુઓ છે, તો પુરુષમાં ત્રણ પ્રાણુ છે. સંવત્સર એ શષ્ઠમાં ચાર અક્ષર છે, તો જે યજમાન છે, તે શષ્ઠમાં પણ ચાર અક્ષર છે. સંવત્સરમાં પાંચ ઋતુઓ છે; તો પુરુષમાં પાંચ પ્રાણુ છે. સંવત્સરમાં છ ઋતુઓ છે, તો પુરુષમાં છ પ્રાણુ. છે, સંવત્સરમાં સાત ઋતુઓ, તો પુરુષમાં સાત પ્રાણુ રહેલા છે.

‘હવે સંવત્સરમાં ભાર માસ છે, તો પુરુષમાં ભાર ધંદ્રિયોરૂપી પ્રાણુ છે. અધિકમાસની સાથે સંવત્સરમાં તેરમાસ, તો પુરુષમાં ભાર પ્રાણુ અને તેરમી નાલિ ગણ્યાય. સંવત્સરમાં ચોવીસ પક્ષ, તો પુરુષમાં વીસ આંગળોઓની સાથે એ હાથ અને એ પગ મળી ચોવીસ અવયવો થાય. અધિક માસના એ પક્ષ સાથે સંવત્સરના છંબીસ પક્ષ, તો પુરુષના હાથ પગ આંગળોઓ વગેરે મળીને છંબીસની

પ્રતિષ્ઠા—એક બને છે. સંવત્સરમાં ત્રણુસોને સાડ રાત્રિઓ, તો પુરુપના શરીરમાં ત્રણુસોને સાડ હાડકાં રહેલાં છે. સંવત્સરમાં ત્રણુસોને સાડ દિવસો છે, તો પુરુપના શરીરમાં ત્રણુસોને સાડ મજાનીતંતુઓ છે. સંવત્સરમાં સાતસોને વીસ અહોરાત્ર—દિવસ અને રાત છે, તો પુરુપના શરીરમાં હાડકાં અને મજાનીતંતુઓ સાતસોને વીસ થાય. સંવત્સરમાં દ્રાષ્ટબ્દ અને આઠસો મુહૂર્તો આવે છે. તો હવે એક મુહૂર્તમાં પંદર ક્ષિપ્રાઓ થાય છે, એક ક્ષિપ્રામાં પંદર એતહિ થાય છે. અને એક એતહિમાં પંદર ઈદ્દાની થાય છે અને એક ઈદ્દાનીમાં પંદર પ્રાણુ થાય છે. હવે જેટલા પ્રાણુ છે, એટલા અન છે અને જેટલા અન છે, એટલા નિમેશ છે. જેટલા નિમેશ—આંખના પદ્મકારા છે, એટલાં લોમનાં છિદ્ર છે. જેટલાં લોમનાં છિદ્ર છે, એટલાં સ્વેહ—પર-સેવાના સ્થાન છે અને જેટલાં સ્વેહાયન છે, એટલાં સ્તોક બિંદુઓ વરસે છે. એક એક ક્ષણુ, પળ, વિપળથી લઈ ધડી અને મુહૂર્ત માટેની આ પ્રાચીન પરિલાપા—બાખ્યા રણ્ણૂ કરવામાં આવી છે.

‘આ કાલના માપને જણુતા વાર્કલી નામના આચાર્ય જણુાચ્યું છે કે; આ સધળાં ભૂગિ પર વરસતા મેધને અને મેધવર્ણના એક એક ઝુંદને હું સારી રીતે જણું છું. આ તે પુરુપનાં માપ છે; જે પુરુપ દિવસ અને રાત શ્વાસ પ્રશ્વાસ લે છે, તે પરથી સો સો વર્ષની ગણુના કરતાં આઠસો વર્ષ સુધીનાં માપની ગણુના કરવામાં આવે છે.’

આમ સંવત્સર સત્રના અનુષ્ઠાનમાં ખેસનાર સાધકજ્ઞનો કાલપુરુપની ગણુનાઓ નવીન દેલ્ને પ્રાપ્ત કરે છે, એ રહસ્ય અહીં અલ્લવાદીએ રણ્ણૂ કર્યું છે. પ્રાણુ અને અપાનદ્વારા શ્વાસ અને પ્રશ્વાસની ક્રિયાએ જે હૃદય પરના ધબ્દકારા જાગે છે, તે તો માનોને કે સ્વરના તાલ છે અને શ્વાસની સરતી પ્રક્રિયા તો સામગ્નાનની લય પ્રક્રિયા છે; એ ભાવ પણ અહીં રણ્ણૂ થયો છે. સંવત્સર સત્રનાં અહોરાત્રોનાં રચના દેવોએ વર્ષનાં અહોરાત્રો દ્વારા કરી છે. તેથી તેને અહોરાત્રોથી તે તે દેવો પ્રસન્ન થાય છે, એ રહસ્ય આ અલ્લવાદી રણ્ણૂ કરે છે :

૧ ‘પહેલાં દેવોએ અહોરાત્રનાં સાધનથી પ્રાયણીય અતિરાત્રની રચના કરી છે, તેમજ અર્ધમાસ—પક્ષોથી ચતુર્વિંશ આરંભણીય અહોરાત્રની રચના કરી છે, તેજ રીતે અલ્લ—મંત્રનાં સાધનથી અલિંબિત, ક્ષત્ર—રાષ્ટ્રનાં સાધનથી પૃષ્ઠ, અગ્નિથી અલિનિત, આપોહેવીથી સ્વરસામ, સર્વથી વિષુવાન, ઈન્દ્રથી વિશ્વનિત, મિત્રા—વરણથી ગો અને આયુ; પ્રજનપતિથી મહાપ્રત અને સ્વર્ગલોકથી ઉદ્ઘનનીય અતિ-રાત્રનાં સર્જન કર્યાં છે.

સામગ્રાન-વિવિધઃપે

‘આને કારણે સાધકજ્ઞનો પ્રાયણીય અતિરાત્રને પ્રાપ્ત કરીને અહોરાત્રના દેવોનાં યજન કરે છે અને તેમનાં સાયુન્ય મેળવે છે, તેજ રીતે ચતુર્વિંશ અહોરાત્ર પ્રાપ્ત કરીને પક્ષોના દેવોનાં યજન કરે છે અને તેમનાં સાયુન્ય મેળવે છે-અલિપ્લવ પડહને મેળવીને બ્રહ્મ-મંત્રના દેવોનાં, પૃથ્વી પડહથી ક્ષત્ર-રાષ્ટ્રના દેવોનાં, અલિજિતથી હેવ અગ્નિનાં, સ્વરસામથી આપોહેવીનાં, વિષુવાનથી દેવ સૂર્યનાં, વિશ્વજિતથી દેવરાજ ઈન્દ્રનાં, ગો અને આયુથી મિત્રાવરુણનાં, દ્વારાત્રથી વિશ્વે. દેવોનાં, ભહાત્રતથી પ્રજ્ઞપતિનાં અને ઉદ્દ્યનીયથી સ્વર્ગલોકના દેવોનાં યજન કરે છે અને તે તે દેવોનાં સાયુન્ય મેળવી લે છે.

આ રીતે સંવત્સર સત્રનાર સાધકજ્ઞનો એવા એક પુરુષનાં શરીર ધારણ કરે છે, જે એક અધિહેવ પુરુષ અને અધ્યાત્મ પુરુષ છે. જે બ્રહ્મવાદી આ સંવત્સર સત્રના અનુધાનનું રહસ્ય જણે છે, તે પોતે સંવત્સરના અધિક્ષાતા પુરુષનાં ઇપ પ્રાપ્ત કરે છે. તે આ લોકમાં પ્રજ્ઞાઅને પશુધનથી સમૃદ્ધ બને છે તેમજ ઉપરના લોકોની સંપત્તિ મેળવે છે.’

આ સામ છે, તે સ્વરનાં સંપત્તિ છે. સોમ છે, તે સંવત-સરનાં સંપત્તિ છે. સોમ રસનું એક એક બિંદુ, તે સંવત-વર્પનાં એક એક કલા છે. રસના સ્વરનાં સરસતા તે સામ, એમજ રસની સમરસતા તે સોમ.

શરીર એ પ્રજ્ઞપતિનું સર્જન છે, તેમાં એક પુરુષ વસે છે. શરીરની સ્વરથતા એ પુરુષની સ્વરથતા છે. અહીં બ્રહ્મવાદીએ એ પુરુષની એક એક પ્રતિમાના કલ્પ બનાયા છે. કાયાના કલ્પ થાય અને કાયા કંચળી ઉતારી નાએ. એ કંચળી તે જરા છે, એ બુર્ઝ રીંઝ બને છે, ત્યારે નવી કાયા રચાય છે. કાયાનો એ બાંને જન્મ છે. ધંડાડે પક્ષી આવે, તે કાયદી તૂટે, ત્યારે અંદરથી એક બીજે દેહ બહાર આવે છે. એ પક્ષીના એ જન્મ ગણાય છે. પક્ષી દ્વિજ ગણાય છે. માનવના શરીરનો જન્મ થાય છે, તે તનો પહેલો જન્મ છે. તના ધાર ધડાય છે, તને સંસ્કાર આપવામાં આવે છે, તને ડેળવણી મળે છે, એ માનવનો બીજો જન્મ છે, એ પુરુષ વિદ્યાવાન બને છે, કલાવાન બને છે, સંપત્તિવાન બને છે, વિજ્ઞાનવાન બને છે; એમજ સામ ગાનની સાધના વિવિધઃપે સધાય છે, તેમાંથી એક સામ-પુરુષનાં ભાવના જિલ્લી થાય છે. સંવત્સર એક સત્ર છે, વર્પનાં અનુધાન છે. તના એક એક અહોરાત્રમાં સામગ્રાન જુદાં જુદાં પ્રગટ થાય છે, પરંતુ તેની સમરસતા સમાન રહેતે જળવાય છે.

સામની આ સ્વર સાધના માનવને સ્વરથ બનાવે છે, નીરોગી બનાવે છે. સામની સ્વરસાધના માનવને અંતમુખ બનાવે છે. સ્વરનાં અનેક સુરાવલોએ વહે, પણ તેની સ્વરસિદ્ધિ હૃદ્યનાં પ્રસન્નતા લાવી આપે છે, એજ માનવના મનનાં સમરસતા છે, એજ સ્વરની અમોદ સિદ્ધિ છે.

ગોરજ કાલ હતો ને ગાયો પાણી ફરતી હતી. સ્વર્ય આથમે, તે પહેલાં તો સ્થાન પર પહોંચવાની બધાને ઉતાવળ હોય. અન્નણે કયાંક માગ લુલાઈ જય અને અટવીમાં અટવાઈ પડ્યા; તો કાલ રાહ જોઈને એકો હોય; તેના મુખમાં આવી પડવાનો ભય બધાને હોય.

એજ સમયે રાજસભા ધૂરી. કો'ક યાત્રિક સભાને દરવાજે આવી ઉલ્લો રહ્યો. જણે કેધણે દૂરથી આવ્યો હોય અને માથે ચિંતાનો ભાર હોય. ત્યાં તેને ધર્મરાજ મહ્યા અને તેણે આપવીતિ સંભળાવી. ધર્મરાજે ઠંડા મગજે ઉત્તર આપ્યો; ‘ભગવન, આજની સભા તો પુરી થઈ, હવે તો કાલે આવો.’ તે ધર્મરાજે પ્રણામ કરી વિહાય લીધી.

ત્યાં તો અલરાજ ભીમ આવ્યા, તે ઉતાવળે પગે ચાલતા હતા. તેમને યાત્રિકે રોક્યા. આપવીતિ કહી અને ધર્મરાજે જણાવેલ વાયદો બતાવ્યો. કાલ પર આવવાનું કહ્યું છે. થોલો હું તેમને મહદુદુ કરેં.

ધર્મસભાને દરવાજે ધર્મધંટ લઈ કર્તો હતો. સંકટ સમયની સાંકળ જેવો એ હતો. ભીમે તે ધંટ વગાડ્યો અને ધર્મરાજ પાણ ફર્યા. જેયું તો, પેલા યાત્રિકની સાથે ભીમરાજ ઉલા હતા.

‘માઝ કરજે ધર્મરાજ, આપે કાલ પર વાયદો આપ્યો. તેથી મને વિચાર આવ્યો; આપે કાલને પડકી રાખ્યો છે.

૩

સરતા સ્વરની પકડ

આપ અજર, અમર બન્યા છો, તેના ખુશી મનાવવા આ ધંડ વગાડ્યો.

‘પણ આ તો ફરિયાદનો ધંડ છે. ખુશી મનાવવા માટે નહિ’ પેલા અન્નથાયા યાન્નિકે સમજ આપી. એ તો ધર્મરાજ ! તેજને ટકોરો જેવું, કાલની જેને ખાત્રી હોય, તેનાથી વાયદો અપાયકે ? કાલ તો સરતી રેતી જેવો છે. ને તેમણે તેજ ધડીએ અતિથિને મદદ કરી અને તેની આપવીતિ દૂર કરી.

કાલની સાચેજ કોઈને ખખર પડતી નથી. સમજુ ભાણુસ કશું કાલ પર રાખતો નથી; પરંતુ એ કાલ, મહાકાલની ગતિને સાંકળનાર એક એક કલા છે. એ તો કાચા તાંતણું જેવી છે, તો પણ તે ગુંથાઈને મોકું દોર્કું બને, તો કાલ મહાકાલ જેવા ગજરાજને પણ તે બાંધે છે.

આ સંવત્સર સત્રમાં જે એસે છે, તે તો સાધકજન. તેને એસવાનાં સ્થાન તો સદ અને ઉપસદ છે. ત્યાં તે દીક્ષા લે છે; એ સત્રમાં કોણું એસે છે અને કોણું ઉઠે છે, એની પ્રક્રિયા પણ અનેક અલ્લવાદીઓએ વિચારી છે. તેમની જે સંવાદ સભાઓ છે, તે ઉપનિષદ ગણ્ણાય છે. ત્યાં અનેક રહસ્ય ઉકેલવામાં આવે છે. અહીં સદમાં એસવું, તે કર્મ, ઉપસદમાં જવું તે લક્ષ્ણ અને ઉપનિષદમાં વિચારવું, તે ઉપનિષદ છે. આનાં રહસ્ય અલ્લવાદીઓએ ઉકેલ્યાં છે.

ગવામયન એક વર્ષ સુધી ચાલતું અનુધાન છે, માટે તેનું બીજું નામ સંવત્સર સત્ર છે. સૂર્યની વર્ષ સુધીની ગતિને એ પક્ષ આપ્યા છે; દક્ષિણાયન અને ઉત્તરાયણ. છ છ ભાસના એ અયનને માપનાર અહોરાત્ર તો રોજે રોજનાં સૂર્યનાં કિરણોની ગતિ છે. એક એક કિરણું એક એક કલા ગણ્ણાય; એમજ સૂર્ય પોતે કાલ, મહાકાલ ગણ્ણાય. એમજ એક એક સ્વરની એક એક કલા છે, તો સ્વર એક મહાસાગર છે. તે સહા સરતો રહે છે, તેની ગતિ સહાકાળ ચાલે છે. એ તો સંવત્સર છે અને તેનાં અયન ગતિ છે. આ વિષે અલ્લવાદીઓ વિચારસરણું રજૂ કરી છે, તેને સંવાદની ભાપામાં ગોડવો છે :

૧. ‘અહીં’ અલ્લવાદીઓ પ્રશ ઉલા કરે છે અને તેના ઉત્તર પણ આપે છે: જે તમે સંવત્સરસરાયનની વાત કરો છે, તેમાં સંવત શું, સર શું છે અને અયન શું છે ? તેના ઉત્તરમાં આચાર્ય જણાવે છે. સંવત છે, એ તો વેદવિદ્યાની ત્રણ પદ્ધતિઓ, શૈલી છે. તે ત્રણ પ્રકારની પદ્ધતિમાં ઈન્દ્ર વગેરે બધા હેવો ગુંથાયેલા છે. હવે જે સર છે; તે તો અહોરાત્ર છે. દ્વિવસ અને રાતનો એક સળંગ સમય છે. હવે જે આદિત્ય-સૂર્ય છે, એ તો અયન છે, ગતિ છે, કારણું એ સૂર્ય આ ત્રણું લોકોમાં ગતિ કરે છે. સંવત્સર અયનનું આ અધિત્વેત સ્વરૂપ છે. તેના અધ્યાત્મ-શરીરનું

૩૫ આ રીતે છે; અહોં જે અન્ન છે. તે તો સંવત છે, તેની અંદર આ બધું જગત ગુંથાયેલું છે, હવે જે વાણી છે, એ તો સર છે અને પ્રાણ એ તો અયન છે, કારણું કે તે આ જગતમાં રહેલાં બધાં પ્રાણીઓમાં ગતિ કરે છે. રહસ્યવેતા અહીંવાદી છે, તે સંવત્તસરાયનના અધિતૈવત અને અધ્યાત્મ બંને સ્વરૂપોને જણે છે; તે પોતે અનાર્ત-પીડારહિત બની, તે ઋણીઓમાં રહેલાં ગીતને પામે છે.'

અહોં રજૂ થએલ સંવત્તસર વર્ષના અર્થમાં છે. તેનું જ દૂંડું નામ સંવત; વિક્રમ સંવત, શકસંવત વગેરેમાં પ્રસિદ્ધ છે. સંવત્તસર સત્રની અંદર ત્રણસોને સાઠ દ્વિવસ અને તેટલીજ રાત્રિઓ છે. તેમાં અહોરાત્રની ગણુના કરતાં છતીશ નામ થાય છે, તેને ખૃષ્ટાં છંદ્નું ૩૫ આપતાં, અહીંવાદી જણું વે છે:

'અહોં અહીંવાદીઓ ચર્ચા વિચારણામાં પ્રશ્ન ઉભો કરે છે. આ સંવત્તસર સત્રમાં તો અનેક છંદ ગવાય છે. પછી બધા અહોરાત્ર મળીને એક જ બાઈંત છંદ્નું વિધાન છે; તેનો મેળ શી રીતે બેસે? તેના ઉત્તરમાં રહસ્યવાદી જણું વે કે; આ સત્રમાં ગણુનાં અહોરાત્રની સંખ્યા છતીશ થાય છે (૧-૨) શરૂઆતના પ્રાણણીય અને સમાપ્તિના ઉદ્ઘનીય એ અતિરાત્ર (૩-૪) આરંભને ચતુર્વિંશ આરંભણીય અને સમાપ્તિ પહેલાં મહાપ્રત એ અહોરાત્ર (૫-૧૬) પૂર્ણ અને અલિપ્લવ (૧૭) અલિજિત (૧૮ ૧૯, ૨૦) ત્રણ સીધા સ્વરસામ અને પઢીના (૨૧, ૨૨ ૨૩) સ્વરસામ (૨૪) વિશ્વજિત (૨૫, ૨૬) ગો અને આયુ (૨૭-૩૬) દશરાત્રના દરી મલ્લોને છતીશ અહોરાત્ર થાય છે. વિષુવાન તેં સાડતીશમો ગણ્ણાય છે, તે તો સ્વર્ગલોકમાં ચઢેલો અહોરાત્ર સૂર્યરૂપે ગણ્ણાય. આ ગણુનામાં આ એક વેદનો શ્લોક (મંત્ર) છે: તેનો ભાવ આ છે. આ વર્ષમાં સાતસોને વીસ રાત અને દ્વિવસ છે; તે અહોરાત્રનાં અતુધાન ગણ્ણાયાં છે, તેની ગણુના પ્રમાણે છતીશ અક્ષરના ખૃષ્ટાંતીની સાથે તે સરખાવી છે. અહોં રહેલ વાણી તો અનુષ્ટુપ છંદના ઇપે રહેલી છે અને તે ગાય, ધોડા વગેરે પશુઓની સાથે એકરૂપ બનીને હેવો, પિતૃઓ અને મનુષ્યોને પોત-પોતાના ભાગ આપે છે, આ મંગનું રહસ્ય આ છે. સંવત્તસર સગનાં જે અહોરાત્ર છે, તેમની ગણુના કરતાં છતીશ અક્ષરોની ખૃષ્ટાંતી સાથે ધરાવાય છે. એજ રીતે અનુષ્ટુપ તો વાણીનું ૩૫ છે. એ વાણીની અંદર આ બધો લોકંયવહાર આ રીતે ગોઠવાઈ ગયો છે. આ તે દિશા છે. ત્યાંથી ગાય લાવ્યા, આ ધોડા લાવ્યા, આ બકરીં છે, આ ધેટું છે; આમ વાણીના વ્યવહારથી દિશાઓની ખરીદીનો વ્યવહાર ચાલે છે, આ ભાવે સંવત્તસર સગ ખૃષ્ટાંતીનું ૩૫ ગણ્ણાય છે.

આ સંવત્તસર સગમાં પ્રાણણીય અને આરંભણીય અહોરાત્રથી શરૂઆત થાય છે.

પહેલા પાંચ માસના દરેક માસમાં ચાર અભિપ્લવ અને એક પૃષ્ઠય પડહ પ્રમાણે ગીસ અહોરાત અને એજ રીતે આડથી અગિઓર ચાર માસના દરેક માસમાં ઉલટા ક્રમે એક પૃષ્ઠય અને ચાર અભિપ્લવ પડહ પ્રમાણે ગીસ અહોરાત બને છે, છઢા અને સાતમા માસમાં મધ્યવત્તાં વિષુવાન અહોરાત છે, તેની જે બાજુ પ્રમાણે છઢા માસમાં ગણ અભિપ્લવ અને એક પૃષ્ઠય પડહનાં ચોવીસ અહોરાત; પછી એક અભિજિત અને ગણ સ્વર સામ મળી અહૂંવીસ અને સાતમા માસમાં ઉલટા ક્રમે ત્રણ સ્વર સામ, એક વિશ્વજિત, એક પૃષ્ઠય, પડહ અને ત્રણ અભિપ્લવ પડહ મળી અહૂંવીસ અહોરાત તેમજ બારમા માસે ત્રણ અભિપ્લવ પડહ, એક આયુષ્ટોમ, એક ગોઠોમ અને દશરાત્રના દરા અહોરાત મળીને ત્રીસ અહોરાત થાય છે. પહેલા માસની શરૂઆતના એ અહોરાત, છઢા માસમાં અને છેલ્ખા માસની સમાપ્તિના એ મહાત્રત અને ઉદ્દ્યનીય અહોરાત સાત માસમાં ગણુતાં, બારે માસના ગીસ અહોરાત પ્રમાણે ત્રણસેને સાઠ અહોરાત તો સાવન સંવતના હિંસો ગણ્યાય છે. આમાં અભિપ્લવ પડહ અને પૃષ્ઠય પડહ તો સુઝ્ય છે. તેનાં રહસ્ય અને તુલના કરતાં, આ અલ્લવાદી પૃષ્ઠયને વાળ્યોનું ઇપ આપે છે. એ સામાન્ય વાળ્યી નથી, એ તો સ્પૃષ્ટ્ય-હૃદ્યને સ્પર્શી જય, લાવનાને ઉલ્લી કરે, એવી હિંય સાધનાની વાળ્યી છે. તેની સાથે અભિપ્લવ પ્રાણુનો સુમેળ સાધવાનો છે. માનેને કે સ્વરમાં લય અને તાલનો સુમેળ સાધવો છે. સ્વરમાં વસેલી વાળ્યી તો સ્પૃષ્ટ્ય-પૃષ્ઠ છે અને અભિપ્લવ તો હૃદ્યના ધયકારા છે, જે તાલની ગત આપી રહ્યા છે. આ સ્વર સંગીતની સાધનાનો ભાવ અલ્લવાદીઓએ વ્યક્ત કરતાં, સંવત્સરસગને એક સાધનાનું પ્રતીક બનાવ્યું છે; તેમાંના આ અલ્લવાદીનું મંત્રય એક રહસ્યને વ્યક્ત કરે છે:

‘આ એક પરમ હિંય આકાશ છે; ત્યાં આ સ્પૃષ્ટ સ્વર રહેલો છે. તે હૃદ્યઇપી અંતરના હિંય આકાશનો સ્પર્શ કરીને રહે છે. માટે તો સ્પૃષ્ટ-સ્વરોનાં એ સ્પર્શ-લાવનાનું પ્રતીક છે. જે સ્પૃષ્ટ સ્વરો છે, તેનેજ પરોક્ષની રીતે છ પૃષ્ઠ કહે છે. જે આ પૃષ્ઠના રહસ્યને જાણે છે, તે તો બધા પ્રકારની કામના-લાગણી-ઓનો સ્પર્શ કરે છે.

એજ અલ્લવાદી પૃષ્ઠય અને અભિપ્લવના રહસ્યને આ રીતે રજૂ કરે છે :

‘આજ તે સ્પૃષ્ટ્ય છે, જે અહીં વાયુ-પવન બનીને ગતિ કરે છે. તેણે તો બધી બાધતોનો સ્પર્શ કર્યો છે. જે સ્પૃષ્ટ્ય છે, તેને જ પરોક્ષ રીતે પૃષ્ઠય કહે છે. તે નામના રહસ્યને જાણે છે, તે સર્વ કામનાઓનો સ્પર્શ કરે છે. હવે પેલા

આકાશમાં જે તપે છે; તે સૂર્ય તો અલિપ્લવ છે. તે તો સાચેજ બધા ભાવેને તરી જાય છે, માટે તેને અલિપ્લવ કહે છે.

‘અહીં’ અહીનાદીઓ વિચારણા રજૂ કરે છે. જેને પૃષ્ઠય અને અલિપ્લવ કહે છે; તેમાંના અલિપ્લવને તે સાધકજનો પહેલાં પ્રાપ્ત કરે છે. તો પછી પૃષ્ઠય પહેલાં પ્રાપ્ત થાય છે, એમ શા રીતે કહેવાય ? આના ઉત્તરમાં જણાવવાનું કે; નીચેનો વાયુ છે, તે ઉપર ગતિ કરે છે અને ઉપરનો સૂર્ય છે, તે નીચે ગતિ કરે છે. આમ અલિપ્લવનો નિર્દેશ પછીનો હેવા છતાં, તેનો પહેલાં અને પૃષ્ઠયનો તેના પછી પ્રયોગ થાય છે; તેથી સર્વ પ્રકારનાં આયુ પ્રાપ્ત થાય છે.

‘અહીં’ દર ભાસે ચાર અલિપ્લવ અને એક પૃષ્ઠ પડહનો પ્રયોગ છે; તે દરેક પૃષ્ઠયનાં છ રતોભ છે. આ બંનેની તુલના રીતે થાય ? તેના ઉત્તરમાં જણાવવાનું કે, એકના દેવ વાયુ અને ખીંના આહિત્ય-સૂર્ય છે. એ પ્રમાણે દેવાના સંબંધથી બંનેની તુલના થાય. આ અલિપ્લવ તો અહીં-મંત્ર છે અને પૃષ્ઠય તો ક્ષત્ર-ખલ છે. તે રીતે બંનેની તુલના થાય.’

પૃષ્ઠયના છ અહોરાત્રનાં છ સ્તોમ પ્રમાણે છ ગાન રવરો છે, તેનાં રહસ્ય આ પ્રમાણે છે :

‘આ છ પૃષ્ઠય છે, એ તો વાણીનું ઇપ છે; સાધકજનો છ અહોરાત્રોમાં તેનો વિશેપ પ્રયોગ કરે છે અને તેને અનુસરી વિદ્ધાર કરે છે. તે વાણી પહેલા અહોરાત્રમાં રથન્તર નામના ગાનના ઇપે રજૂ થાય છે. આ પૃથ્વી છે, એ તો વાણી છે અને વાણી એ તો રથન્તર છે. માટે રથન્તર ગાનમાં એ વાણી પોતે રજૂ થાય છે.

તે વાણી ખીંન અહોરાત્રમાં બૂઢતી (બૂઢત) ગાનમાં રજૂ થાય છે. આ બૂઢતી તો બૂઢત-વિશાળ વાણી છે, તેનો વ્યવહાર કરનાર શ્રેષ્ઠી ગણ્યાય છે. તે વાણી તો દૂર્થી સાંભળવાની મળે છે. તે વાણી ત્રીંન અહોરાત્રમાં વૈઇપ ગાનમાં રજૂ થાય છે. અહીં તો વાણીઓ વિવિધઇપે જોવાને મળે છે. આવો, જાઓ; લઈ જાઓ, લાવો, ખાઓ, પાઓ. વગેરે વિવિધ વ્યવહારો છે.

તે વાણી ચોથા અહોરાત્રમાં વૈરાજ (વિરાટ) ગાનમાં રજૂ થાય છે. આ વિરાટ તો શાંતિથી મૌન રાખીને બેસવાના વ્યવહારમાં વપરાય છે. જે કોઈ શ્રેષ્ઠી-મોટા ભાણુસ શાંતિ રાખી મૌન બેઠો હોય, તેને ઓળખવા માટે બધા પ્રયત્ન કરે છે. તે વાણીં પાંચમા અહોરાત્રમાં શક્વરી (શક્વર) ગાનમાં રજૂ થાય છે. જે વાણીંથી અત્યંત શિષ્ટ બનનાર સાધકજન આ પ્રયોગથી શક્તિમાન બને છે. તે વાણીં છઠા અહોરાત્રમાં રેવતી (રૈવત) ગાનમાં રજૂ થાય છે. જે વાણીંથી રૈવત ઉત્તમ અન-

સરતા સંવરની પકડ

પ્રાપ્ત થાય છે. હવે આ પ્રકારની વાણી માસે માસે લેવી નહિ. જેમ લોભી માણુસો લોભ-લાલચની વાણી વાપરે અને તેની જે દશા થાય, તેવું અહીં બને. ‘આ તો એકસરખી વાણી બોલે છે. જે વાત ગઈ કાલે કહી હતી, તેજ વાત આને કહે છે’ તેની વાણીમાં કાંઈ કરક પડતો નથી. આમ જે લોકો દર માસે પૃષ્ઠ ગાનોનો પ્રયોગ કરે છે, તેમની દશા આવી થાય.

આનો શું ઉપાય ? પહેલાં તો આ સત્તના અનુષ્ઠાનમાં મૌન રાખાને બેસવું અને પછી જેમાં કલ્યાણ હોય અને પુણ્ય હોય, તેવી વાણીનો વ્યવહાર કરવો. આ પૃષ્ઠ ગાનોથી ધારેલી કામનાઓ મળે છે. હવે જેમ ગર્ભ ઉત્પત્ત થવાની પ્રક્રિયા હોય છે; તેમજ રથન્તરથી યુગલને બોલાવવામાં આવે છે, ઘૃહતથી વીર્યનાં સિંચન થાય છે, વૈઝપથી ગર્ભ ધારણું કરે છે, વૈરાજ્યથી જન્માપે છે, શક્વરીઓથી ગર્ભને વધારે છે, રવતીઓથી ખાવાલાયક અન્ન આપે છે. હવે આ ગર્ભ કાંઈ માસે માસે જન્મે ખરો ?

અહીં અહ્લવાદીઓ કહે છે: માસનો ગર્ભ હોય, તો તે પડી જય, સરી જય, અધૂરા માસના ગર્ભ હોય, તો તે પડી જય. જેમ જેતરમાં ધર્ભાં, તેંગેર વગેરેના છાડ હોય, તે નમી જય અને કપાઈ જય, તો સુકાઈ જય, એમ માસે માસે પૃષ્ઠ ગાનોના પ્રયોગ કરો, તો તે નકામા જય. હવે જેમ વર્ષ પુરું થાય, ત્યારે પુરા માસે ગર્ભનો જન્મ થાય, એજ રીતે જેમ ઔપધિ-વનસ્પતિઓ ઝડતુ પ્રમાણે પાકી જય અને પછી તે પાકાં ધાન્ય બેગાં કરવામાં આવે છે.’

પૃષ્ઠય પડહ દરેક માસે કરવાનું વિધાન છે. દર ત્રણે માસે અથવા તો બારમા માસના દશરાત્રમાં /કરવાના ખીંચ એ પક્ષ છે. આ બંને પક્ષ વિષે આર્પદ્રષ્ટા અહ્લવાદી આ રીતે જણાવે છે:

‘આ સંવત્સર સત્તના પહેલે માસે સાધકજનો પૃષ્ઠય પડહનાં અનુષ્ઠાન કરે છે, એજ રીતે વચ્ચા માસે અને એજ રીતે છેલ્લા માસે અનુષ્ઠાન કરે છે. આનું કારણ છે. ગાયને દોહનાર જોપાલજનો દરરોજ ગાયને ત્રણુવાર દુહે છે. તેમાં પહેલીવાર દોહે, ત્યારે તે ગાય ધણું દૂધ આપે છે. ખીંચ અને ત્રીજ વાર દુહે, ત્યારે તે ઓછાં ઓછાં દૂધ આપે. હવે જે તેજ ગાયને બાર વાર દોહવામાં આવે, તો તે કચાંથી દૂધ આપે ? આથી પૃષ્ઠય પડહના રહુસ્યને જાણુનાર અહ્લવાદીઓ જણાવે છે કે, સંવત્સર સત્તનાં અનુષ્ઠાન કરીને છેલ્લા માસે દશરાત્રમાં આવતા પૃષ્ઠય પડહનાં અનુષ્ઠાન કરવાં. આથી સાધકજનો યજ દારા પશુઓની સમૃદ્ધિ મેળવે છે.

અહીં પૃષ્ઠય સ્તોત્રને શરૂઆતમાં 'વાણીનું' ઇપે આપેલું છે, પરંતુ આ વાણી એક સાધારણ વાણી નથી. એ તો એક કામધેનું છે. જે ગાયના થાણુમાં ધણું દૂધ લરેલું હોય, તેને સ્યંહિની કહે છે. દૂધ આપનારી ગાય લાત મારે, તો તે સહન થાય. આમ લાત મારનાર ગાયને સ્યંહિની કહે છે. સ્યંહિની હોય, તે ચાલે, પણ જે દૂધજ આપે નહિ. તેની લાત કોને ગમે? આમ પૃષ્ઠય સ્તોત્રરૂપે કામધેનુનાં હોઢન કરવા માટેનો ઉપાય આ અલ્લવાદીએ અહીં રન્જૂ કર્યો છે:

‘હવે જેમ એક વર્ષભર ગર્ભ ધારણ કરી કીધા પણી, નારી સંતતિને જન્મ આપે, તો તે જીવી જય. એજ રીતે ઝડતું ઝડતું પ્રમાણે ધાન્ય ઔપદિઓ પાકી તૈયાર થાય; તો તે ધાન્ય આપણી બધી કામનાઓનાં પોપળું કરે; એમજ સાધકજન સંવત્સર સત્રના અનુષ્ઠાનમાં પૃષ્ઠય સ્તોત્રનાં પડન પણીથી એકજ વાર કરે છે.

રચા વિષે ગાંગ્યાયનિ ચિત્ર નામના અલ્લવાદી જણાવી રહ્યા છે: આ પૃષ્ઠ સ્તોત્રો છે, એ તો ધણીં દૂધ આપનારી સ્યંહિનાં ગાય છે. હવે બલા, જે ગાય સ્યંહિની હોય, તેના આધારે રોજેરોજ પોણ્ય બાળકોનાં પોપળું આપવાની ઈર્ચા હાણું સેવે? આ કારણે વ્યૂઢ દ્વારાહ હોય કે અન્યૂઢ દ્વારાહ હોય, તેના દ્વારાત્ર અહોરાત્રમાં સાધકજન આ પૃષ્ઠય સ્તોત્રરૂપી ગાયનાં હોઢન કરતા નથી. ગાયત્રી વગેરે છંદ કુમ પ્રમાણે ચાલે, તે અન્યૂઢ-સરળ કુમ અને છંદ ઉત્તા કુમે ચાલે, તે વ્યૂઢ-ઉલટો કુમ ગણાય છે. સંવત્સર સત્રના અંતિમ માસમાં જે દ્વારાત્રનો પ્રયોગ છે, તેમાં ગાયત્રી છંદના અયવહારથી પૃષ્ઠ સ્તોત્રનાં હોઢન કરે છે. ગાયત્રી છંદનાં પાહથી બાંધવાતું પ્રયોજન આ છે. જેમ સ્યંહિની-લાત મારનારી ગાય હોય, તેને પગે હોરડાથી બાંધા/હોઢવામાં આવે છે, એજ રીતે વ્યૂઢ દ્વારાત્રમાં ગાયત્રી છંદના પાહથી બંધન કરીને આ પૃષ્ઠય સ્તોત્રનાં હોઢન કરવામાં આવે છે.’

જે ગાયનાં દૂધ પરાના ઉપર્યોગમાં લેવાં હોય, તે ગાયને હોઢવાની પ્રક્રિયા પણ પરાને અનુરૂપ કુમે લેવામાં આવી છે. ગાયને હોઢવી હોય, તો પહેલાં ગાયની પાસે વાણું જોડવામાં આવે. વાણડાને ધાવતું જોતાં જ ગાયનાં દૂધ જરવા લાગે છે. તેથી ગાયના થાન સાથે વાણડાના મુખને જોડવામાં આવે છે અને પણી તે વાણડાને ગાયના પગ સાથે બાંધવામાં આવે છે આ ત્રણું પ્રક્રિયાની સરખામણું કરતાં ત્રણ મિલાગ કરવામાં આવ્યા છે. દ્વારાત્રના પ્રથમ નિરાત્રમાં થતાં પ્રાતઃસવનમાં ગાયત્રી છંદ મુખ્યસ્થાને, બીજન નિરાત્રના મૌખ્યસ્થાન સવનમાં ગાયત્રી છંદ મુખ્યસ્થાને અને ત્રીજન નિરાત્રના સાયંસવનમાં ગાયત્રી છંદ ઉત્તમ સ્થાને ગાવામાં આવે છે. આ કુમના રહસ્યને જોવાતો આ અલ્લવાદી જણાવે છે: ઉ ‘ગાયત્રમુખ નિરાત્ર છે, તેનો

સરતા સ્વરની પકડ

ભાવ આ છે. જેમ ગાયને દોહવી હોય, તો શરૂઆતમાં વાઢાને ગાય પાસે જવા માટે છોડવામાં આવે છે, તેમજ આ ગાયત્રમુખ છે. તે પછી વાઢાના મુખમાં ગાયનાં આંચળ મુકવામાં આવે છે, એમજ વચ્ચા ત્રિરાત્ર ગાયત્રમધ્ય છે, તેમજ વાઢાને બાંધી ગાયને દોહવામાં આવે છે, એમજ છેલ્લા ત્રિરાત્ર ગાયત્રોત્તમ છે. આને કારણે સંવત્સર સત્ત્રના છેલ્લા માસમાં આવતા દશરાત્રમાં પૃષ્ઠય રતોત્ત્રનાં ગાન કરવામાં આવે છે.'

ગાયનાં દોહન અને ગાયત્રનાં ગાનની આ તુલના પરિચિત લાગતી નથી, પરંતુ જ્યાં ગાયનાં દોહનના સમય સાથે જીવનની પ્રવૃત્તિ જોડાઈ હોય અને જ્યાં ગાય એ વાણી કામધેનું પ્રતીક ગણ્યાય, કે સૂર્યનાં ગો-કિરણોની સાથે સાંજ સવારની પ્રવૃત્તિ જોડાઈ હોય, ત્યાં ગો દોહન કેટલું મહાત્મનું છે, તે જાણું જોઈએ.

આ ગોધન કે ગોધણું સવારે ચરવા માટે ગોચર ભૂમિ પર જય; તેને સંગ્રહ કાલ કહે. એને ગોધણું સાંજ થતા પહેલાં ગોણ કે ગોશાળામાં પાછી કરે, તેને ગોરજ કાલ કહે. સાંજથી સવાર સુધી ગોધણું ગોણમાં સુરક્ષિત રહે, એમજ કવિની ગો અંતમુખ બને, ત્યારે સુરક્ષિત રહે. તે ગાયની જેમ બહાર ચરવા જય, એટલે કે બહિમુખ બને, ત્યારે તેને સાચવવી પડે. ગોપાલ તેની પાછળ પાછળ અરણ્ય-જંગલમાં કરતો રહે, એમજ કવિજન બહિમુખ ગોવૃત્તિનાં રક્ષણું કરતો રહે. આ બહિમુખ વૃત્તિ એટલીજ ઉપયોગાં છે. ગાય યરીને આવે, ત્યારે તેનાં થાન દૂધથી ભરેલાં હોય; તે ગાય સ્થંદિની, બહુહોલિનાં હોય, તેને દોહી લેવી પડે. એમ કરવા જતાં તે લાત મારે, તો તેને બાંધવી પડે, આ તો સ્થંદિની-લાત મારતી ગાયની જેમ સ્વર્ચંહે વિલાર કરતી વાણીને છંદમાં બાંધવી પડે, ગાનમાં જોડવી પડે, તાલ અને લયમાં લેવી પડે. એને રીતે સૂર્યનાં કિરણો પણું ગો છે, તેમની ગતિ અહોરાત્ર એકસરખા ચાલ્યા કરે છે, પણ તે એક એક ગોના ક્રમને સંવત્સર સત્ત્રમાં જોડવામાં આવે, તો તે જીવનની એક અનેરી સાધના ગણ્યાય. એક એક કલા તો કાલ, મહાકાલને ગુંથનાર તાલના ક્રમમાં જોડાય, તો જીવનની વીણું સંવાદી સૂર પર બજ્યા કરે અને એકસરખા લય પર ચાલ્યા કરે. કવિજનની જેમજ સામગ્રાન કરનાર ઉદ્ઘગતા ગોસ્વરની ગતિનાં રક્ષણું કરે છે.

સ્વતંત્ર રીતે વિલાર કરનારી ગાયો-સુરાવકીને બંધન ગમતાં નથી. તે તુપર શાંગડાં વિનાની ગાયો છે, તે લોક સંગીત છે, પણ શાંગડાં એ તો શોલા છે, તાલ અને લયના ક્રમમાં રહેવું એતો શાંગડાંવાળી ગાયો છે, તેમને છંદ, તાલ, લય, ક્રમ વગેરેની સંગત ગમે છે. તે પોતાના બંધનમાં રહીને પણ ત્રણેય લોકમાં વિલાર કરે છે, એ લાન બહનવાદી આ રીતે રંજૂ કરે છે:

‘ગાયત્રમુખ પ્રથમ-ગ્રંથ-નિરાત્ર છે. તેથી તો અજિન ઊર્ધ્વ ગતિ કરીને દીપે છે. ગાયત્રમધ્ય દ્વિતીય ગ્રંથ છે, તેથી તો વાયુ વાંકી ગતિએ વહે છે— પવતે ગાયત્રોત્તમ તૃતીય ગ્રંથ છે, તેથી તો એ સૂર્ય જિચેથી તપે છે. ગાયત્રમુખ હોવાને કારણે અજિન આ લોક-પૃથ્વીની ઉપર દીપે છે. ગાયત્રમધ્ય દ્વિતીય ગ્રંથ છે, તેથી આ વાયુ અંતરિક્ષ લોકમાં વાંકી ગતિએ વહે છે. ગાયત્રોત્તમ તૃતીય ગ્રંથ છે, તેથી આદ્વિત્ય સૂર્ય દ્વારાક-આકાશમાં સીધા રીતે તપે છે.’

એક અહોરાત્ર, એકમાસ અને એક સંવત્સર કાલની ગણુના પ્રમાણે એકમેકનાં અનુસંધાન જોડે છે. અહીં પૃથ્વી-ભૂલોકમાં અજિન છે. મધ્ય અંતરિક્ષ-ભુવલોકમાં ચંદ્ર છે અને ઉપરના સ્વલોક-આકાશમાં સૂર્ય છે, તે ન્રણેય કાલની ગણુનાનાં સીમાચિહ્ન છે. માનવે આહરેલી સાધના ઉપાસનામાં અજિન, ચંદ્ર કે વાયુ અને સૂર્ય કે/ઈન્દ્ર અધિદૈવિકે; વાણી, પ્રાણ અને દષ્ટિ અધ્યાત્મિકે ઉપયોગી બને, તો અયન પરમાર્થના ભાગે પ્રગતિ સાધે. તેની પ્રગતિમાં કલા કલાના ઇપે અહોરાત્ર, પક્ષ, માસ અને વર્ષ સંવત્સરની ગણુના આંકવામાં આવે છે. આ સંવત્સર તે કાલપુરુષ કે પ્રજાપતિ છે, તે ભાવના આ અલ્લવાદી રજૂ કરે છે:

‘શાસ્ત્રયાયનિ નામના આચાર્ય જણુાવી રહ્યા છે; ‘જે આ ચંદ્રમા છે, તે તો સાચેજ સંવત્સર છે અને તેજ પ્રજાપતિ છે. આ ચંદ્રમસ છે, તે મા. છે, માસ છે; અર્થાત જે કાલના પ્રમાણુમાં માસની ગણુના થાય છે, તેનાજ પ્રમાણુમાં આ ચંદ્રમા છે, ચંદ્રરૂપી કાલપુરુષ છે. એ માસ માસને પ્રાપ્ત કરીને પલાયન થાય છે. તેની પલાયન-ગતિ આ રીતે છે. તે ચંદ્ર-પુરુષ પંદર રાત્રિઓના ક્રમમાં ભાંચે ચઢે છે અને પછીની પંદર રાત્રિઓના ક્રમમાં નીચે ઉતરે છે.’

ચંદ્રની એક એક કલા પૂરાતી જાય, તે આપૂર્યમાણુપક્ષ અને ઘટતી જાય, તે અપક્ષીયમાણુ પક્ષ ગણુાય છે. અમાવાસની રાતે સૂર્ય અને ચંદ્ર એક બની જાય છે; તેથી તેને અમાવાસ અને સાચે દર્શાન થવાથી દર્શાનું કહે છે. આ પછી સુદ પડવાથી એક એક કલા વધતી રહે છે, તે પૂર્ણિમાને દિવસે પુરેપુરી કલાઓથી યુક્ત ચંદ્ર આકાશમાં દેખાય છે. માટે તે ચંદ્રને પંચદરા અને અહોરાત્રને પૂર્ણમાસ કહે છે. આ કલાઓની ગતિ પ્રમાણે એક રાત્રિ સાથેનો એક અહોરાત્ર બને છે, તેવા પંદર અહોરાત્રથી એક પક્ષ, એ પક્ષનો એક માસ અને માસ માસની રીતે ઝડતુ, અયનના ગતિએ સંવત્સર કાલ પ્રાપ્ત થાય છે, એ વિષે આ આલવાદી જણુાવે છે:

‘જ્યારે કલાઓ પૂરાય છે, ત્યારે ચંદ્ર ભાંચે ચઢે છે અને જ્યારે કલાઓ ઘટતી જાય છે, ત્યારે ચંદ્ર નીચે ઉતરે છે. તે ચંદ્ર કલાઓથી પરિપૂર્ણ થાય છે, નેમિનીય પ્રાલાય ૩,૧,૩,૩૦૬

ત્યારે સ્વર્ગલોકમાં જાય છે. તે સ્વર્ગલોકનો રૂપર્થ કરીને અજ બને છે. તે અજ સ્વધ-સારીરીતે ખાવાલાયક સ્વાહુ મધુર પદાર્થ બને છે. અર્થાત તેનેજ અમૃત કહે છે, તે તો આ સોમરસ છે, જેનો આસ્વાદ હેવો લે છે. આ સ્વાહ-સ્વાહુ પદાર્થ, એતો ચંદ્રની કલાઓ છે, તે કલાઓ ધરતી જાય છે અને ઉત્તરીને આ પૃથ્વીલોક તરફ આવે છે. આ પૃથ્વીલોક પર રહેલાં જલ, ઔપધિઓ વગેરેમાં તે સોમ-ચંદ્ર પ્રવેશ કરે છે. તે રીતે ચંદ્ર જલ અને ઔપધિઓમાં પ્રવેશ કરીને પોતાની જાતનાં સમર્પણ કરી, ધરી જાય છે અને ઇરીથી પૂરાતાં તે સ્વર્ગલોકમાં ગતિ કરે છે.

૧૦ આમ પક્ષે પક્ષે જોંચી અને નીચી ગતિઓ વારંવાર પલાયન કરતાં, તે ચંદ્ર સંવત્સરને પ્રાપ્ત કરે છે. અર્થાત આ સત્ર અહોરાત્રની ગણુનામાં એક માસનું ગણુયાય છે. તે તેની વૃદ્ધિ છે, તેનું સમૃદ્ધિ છે. માસે માસે ગતિ સધાતાં સંવત્સરનું સત્ર બને છે; એ લાવે જોંઝસ્ય જણુનાર આહસ્વાદી માસે માસ પૃષ્ઠયસ્તોત્રનાં ગાન સાધી લે છે, તે તો એક સંવત્સરને બાંધી લે છે અને એમ માસને સંવત્સર ગણુવામાં આવે, તો માસની ગણુના પ્રમાણે સંવત્સર સત્રને મેળવી લે છે.

‘સંવત્સર સત્રની સાધના કરનાર યજમાનો માસે માસે ચાર અભિપ્લવ પડહનાં અહોરાત્રને મેળવે છે; એ પ્રમાણે ચોવીસ રાત્રિઓ થાય. હુવે ચોવીસ પક્ષનું એક સંવત્સર-વર્ષ બને છે. આ ચાર અભિપ્લવની પ્રાપ્તિથી તો સંવત્સર પ્રાપ્ત થયું, એમ ગણુયાય. માસના છેલ્લા સેતાહમાં સાધકજનો પૃષ્ઠય પડહને મેળવે; એ તો સંવત્સરની અંતે પ્રાપ્તિ થઈ, એમ મનાય. અહીં મહિત્ય શૈનિમિત્ર નામના આચાર્ય જણાવે છે કે; જેમ કો'ક માથા પર બાંધ્યા વિનાની પાઘડી-ઝાંટો બાંધે, તો તે ઉકલી જાય, એમજ પૃષ્ઠય પડહ વિનાજ અભિપ્લવ પડહને પ્રાપ્ત કરે, તો તેથી માસ માસનાં બંધન થાય નહિં.

સંવત્સર સત્રનો મધ્યવર્તી વિષુવાન મુખ્ય હિવસ છે; તેનો અધિષ્ઠાતા સૂર્ય છે, તે વિસેનું/રહસ્ય આ અભસ્વાદી રજૂ કરે છે:

૨૦ એમ કહેવાય છે કે, એ સૂર્ય આકાશમાં છે, તે પહેલાં આ લોકમાં હતો. અનિશાળાની ખાજુમાં ચાતવાલ ખાડો છે, તે સૂર્યનું સ્થાન ગણુયાય છે. અહીં રહીને સૂર્ય તો બધા પદાર્થેને તપાવવા લાગ્યો. તેના દાહ્યી બધા હેવો ગલરાયા. તે પરસપર કહેવા લાગ્યા: સૂર્ય તો બધું જ બાળી મુકરો. આપણે એને જોંચે ચઢાવીએ. એમ વિચારીને તેમણે તેને છ માસ સુધી જોંચે ચઢાવી રાખ્યો. ત્યારબાદ વિષુવત નામનો અહોરાત્ર આવ્યો, જેમાં એકવિંશ સ્તોમનાં ગાન થાય છે, તેમાં તેને બધા હેવોએ ધારણુ કરી રાખ્યો. ત્યારથી તે સૂર્ય એકવિંશ વિષુવાન અહોરાત્ર

રહીને તપતો રહે છે. આ મધ્ય અહોરાત્રથી આગળ જે જાંચા-ઉપરના લોકો છે અને તેની પાછળ જે નીચેના લોકો છે, તે બધા વિપુલાનમાં રહેલા છે, આમ બંને બાજુઓ લોકો છે. હવે જેમ અક્ષાંશ વિપુલવૃત્ત ઉપર સૂર્યનાં કિરણો સીધાં પડે છે અને તેની અસર કર્મવૃત્તથી દક્ષિણાના ભક્રવૃત્ત સુધી રહ્યા કરે છે, હવે જેમ ઉત્તર કે દક્ષિણાનાં વધતા જતા અક્ષાંશ પર સૂર્યનાં કિરણો ત્રાંસાં અને ત્રાંસાં થતાં જાય છે. આને કારણે સંવત્સર સત્ત્રમાં પણ મધ્ય અહોરાત્ર વિપુલાન ગણ્યાય છે અને તેની ગણ્યાના બીજાં અહોરાત્રોની સાથે થતી નથી. અર્થાત તે શૂન્ય અક્ષાંશ પર રહેલ વિપુલવૃત્તનાં જેમ વિપુલાન ગણ્યાય છે. હવે જેમ રૂથની નાલિની અંદર બધાય આરાઓ પરોવાએલા હોય; એમજ આ વિપુલાન-સૂર્યમાં બધાય લોકો પરોવાએલા છે.

‘હવે કેટલાટ સાધકજનો તે વિપુલાનને પ્રાપ્ત કરવા માટે, તે પહેલાંના પૂર્વપક્ષના છ માસના પડહને જાંચે ચઢાવીને પ્રાપ્ત કરે છે, જેમકે, વિપુલાન-વિપુલવૃત્તના શૂન્ય અક્ષાંશને પ્રાપ્ત કરવા હોય, તો દક્ષિણાના ભક્રવૃત્તથી જાંચે ચદાય; એજ રીતે આ લોકોથી સ્વર્ગના લોક જાંચે રહ્યા છે, તે તરફ જવા માટે આ પડહના અહોરાત્ર જાંચે ચઢાવવામાં આવે છે. આનું કારણ શું છે કે, જે સ્વર્ગ લોક છે, તે જાંચેની બાજુઓ રહેલો છે. આથી આ સાધકજનો વિચાર કરે છે કે, ચાલો આપણે સ્વર્ગલોકમાં ચઢોયે. ત્યાંથી પાછા જલટા કમને અનુસરી નીચેના લોક મેળવી લઈશું. એ પ્રત્યવરોહ-ઉત્તરવાનો કમ ગણ્યાશે. આમ જાંચે ચઢવાના કગને સીધા; અર્થાત અપ્રત્યવરોહ કમ ગણ્યાય; એમ કહુંને તે લોકો જાંચે ચઢતા કમને પૂર્વપક્ષમાં પ્રાપ્ત કરે છે અને ત્યારખાદ તે આદિત્ય-સૂર્ય લોકથી નીચેના લોકો રહેલા છે, તેમને ઉત્તરતા કરે ઉત્તરપક્ષના પડહ અહોરાત્રથી પ્રાપ્ત કરે છે. આમ તે લોકો પૂર્વપક્ષ અને ઉત્તરપક્ષના પડહનાં અનુષ્ઠાન કરીને, ઘણાં સંવત્સર સત્ત્રોને પ્રાપ્ત કરી લે છે; પરતુ મધ્યમાં રહેલા વિપુલાન અહોરાત્રને પ્રાપ્ત કરીને તો તે લોકો ચઢતા અને ઉત્તરતા પડહના કમને મેળવી લે છે; અર્થાત તે વિપુલાનથી આ ચઢતો કમ છે અને ત્યાર પછીનો આ ઉત્તરતો કમ છે. તે રીતે તે સાધકજનો બધા લોકોને પ્રાપ્ત કરી લે છે.

વિપુલાન અહોરાત્રની બંને બાજુઓ ત્રણ ત્રણ અહોરાત્ર આવે છે; તેમને સ્વરસામિ કહે છે. આ સ્વર તો રપર છે, સપૃષ્ટાયી છે; મનનો રપર્શ કરે છે, મનને ગમી જાય છે. ત્રણ ત્રણ મળીને જ સ્વર સામ વિપુલાન અહોરાત્રનો રપર્શ કરીને રહે છે. એમાં જ અહોરાત્રમાં સત્તર સત્તર રતોત્ત્રીયાનાં સૈતદશ રતોમગાન અને મધ્યમાં વિપુલાનનાં એકવિંશ રતોમ ગાન છે. એકવિંશ સૂર્ય છે અને સપ્તહશ પ્રજ્ઞપતિ છે. એ પ્રજ્ઞપતિ વાયુરૂપે, જલરૂપે કે ચંદ્રરૂપે રહે છે.

અને તે સૂર્યના તાપને શમાવે છે; એ જ રીતે આ સ્વર સામની સાધના શોક સંતાપને દૂર કરે છે અને તે સાધકજન માટે વિષુવાન અહોરાત્ર ભાગ્યશાળી બને છે. એ ભાવ આ અલ્લવાદી રજૂ કરે છે:

‘તે સૂર્ય પાસે હેવાને કારણે આ લોકને તપાવવા લાગ્યો, ત્યારે દેવોએ તેને ચારે બાજુએ વાયુથી ઢાંકી દીધો. અને તે રીતે તેણે સૂર્યના તાપને શમાવી દીધો. હવે જે આ વાયુ છે, તે સુદ્ધમ જલને ધારણુ કરે છે, જેને વાતાવરણુ કહે છે. તેને કારણે સૂર્યના તાપનાં શમન થાય છે. એજ સૂર્ય ઉપરના લોકને તપાવવા લાગ્યો; ત્યારે દેવોએ તેને ચારે બાજુએથી ચંદ્રથી ઢાંકી દીધો; તે રીતે તેમણે સૂર્યના તાપને શમાવી દીધો. એ ચંદ્રમા તો સાચેજ પ્રજનપતિ છે. આમ તે દેવો પ્રજનપતિ સૂર્યના તાપને શમાવે છે.

‘આ વાયુ નીચેના ત્રણેય લોકોમાં ગતિ કરે છે, માટે તે પવન છે. ત્યાંથી આગળના ત્રણ લોકોમાં સૂર્ય ગતિ કરે છે, ત્યાંથી આગળ નક્ષત્રો રહેલાં છે. આ લોકોની ગણુના કર્વામા આવે; તો તે બાર દેવલોક ગણ્યાય છે, જે અત્યંત આણુભય, સુદ્ધમ અને ભૂલ્યવાન છે. આ બધા લોક તો ઉપઃકાળ જેવા ગણ્યાય છે.

‘તે સાધકજને આ લોકને ઓાંસ્થાન ગણ્યો લીધું અને તેને તંત્રી-તારથી બાંધી દીધું: નીચેના લોકોને ત્રણ સ્વર સામર્થી ધારણુ કરી દીધા. તે સાધકજને ઉપરના પરલોકને જોઈ લીધો. દેવોએ તેને તંત્રીથી બાંધી દીધો. એ રીતે ઉપરના લોકોને જિલ્યા કેમે રહેલા સ્વર સામર્થી ધારણુ કરી દીધા. આમ સાધકજનોએ તે ઓાંકને અને લોકને રૂપર્ણી લીધા, મનગમતા બનાવી દીધા. આમ તેમને રૂપર્ણી લીધા, તેમની રૂપદ્ધા કરી લીધી, તેને કારણે તો તો સ્વર અન્યા અને રૂપર્ણી ગયા, તે સ્વર નામ સઝળ બની ગયું.

‘અહીં સ્વર સામ સતત ર્સોમ | સાચે ગવાય છે. સતતરમું સ્થાન અન્ન છે. આથી યજમાનો આદ્ય-ઉત્તમ અન્નમાં ધામને પ્રતિષ્ઠિત કરે છે. સાચે જ પ્રજનપતિ પોતે સ્પેતદ્ધશ છે, આથી પ્રજનપતિના આધારે જ ધામને આદ્ય અન્નમાં ધારણુ કરે છે. હવે જે મધ્યવર્તી સૂર્ય છે, તે પહેલાં આદ્ય અન્નમાં રહીને તપે છે આ છ અહોરાત્રના સ્વર સામોની સંખ્યા એકાવન થાય છે. પચ્ચીશ નાચે અને પચ્ચીશ ઉપર, વચ્ચમાં એકાવનમું સ્થાન છે, તે વિષુવાન અહોરાત્રમાં રહીને આદિત્ય તપતો રહે છે. તે સ્થાનમાં રહેલ સાધક જનને કોઈ શોક કે શીત-રોગ સતતાવતો નથી. તેને ભૂખ નથી, તરસ નથી. તે ધામમાં વસેલ સાધકજનને પાછા ફરવાનું રહેતું

નથી. આ રહસ્ય જાણુનાર અજ્ઞવાહીને ભૂખ નથી અને તરસ નથી; તેને ત્યાંથી પાછા ફરવાનું રહેતું નથી.

૧ શોક અને સંતાપ વિનાના આ સ્થાનનો મહિમા આ રીતે પણ ગવાયે છે: ‘જે વાણીને આપણે વિરાટ કામધેનુ કહીએ છીએ, તેના એ પ્રકાર છે, એક હૈવી અને ખીજ માનુષી વિરાટ. ચાર દિશાઓ ચાર બાજુના ઘૂણાઓ અને ઉપર નીચેના એ લોક-પ્રદેશ, એ હૈવી વિરાટ. હવે આ માનુષી વિરાટ: ચાર તો અન્ન ખાનાર પ્રજ્ઞનો આહાણુ, રાજ્ય, વૈશ્ય અને શુક્ર તેમજ છ પ્રકારનાં અન્નનાં સાધન જો. અને અશ્વ, ઘેરાં અને બકરાં, ધાન્ય અને જવ આ. બંને પ્રકારના વિરાટથી દંકાંયોલ આદિત્ય-સૂર્ય મધ્યમાં રહીને લાયા કરે છે. તે ધામમાં જે જય છે; તેને શોક કે શાંત રોગ સત્તાવતા નથી. તેને ભૂખ નથી અને તરસ નથી. તેને ત્યાંથી પાછા ફરવાનું રહેતું નથી.’

પુણ્યશાળી જનો પુણ્યલોકમાં જય છે અને પુણ્ય ધરી જતાં, મત્યલોકમાં આવે. આ મત્યલોક તો શોક સંતાપથી, ભૂખ તરસથી વેરાંયોલ છે. ત્યારે ખીજ લોકો પણ જન્મ ભરણુના ફેરામાં ફ્રસાંયોલા છે. સૂર્યના ધામમાં શોક નથી, ત્યાંથી પાછા ફરવાનું નથી, એ ભાવ અહોં રજૂ થયો છે. જે પણીના વેદાન્ત સાહિત્યમાં મહત્વ ધરાવે છે. વેદની મૂળ ઝડયાઓમાં આ ભાવ જોવાને મળે છે, જેનું વિવેચન અજ્ઞવાહીએ આહાણુથીએમાં રજૂ કર્યું છે.

સ્વર સામની સાથે અભિજિત અને વિશ્વજિતનાં રહસ્ય રજૂ કરે છે:

૨ ‘હવે નેમ ધીનાં ભરેલાં કે મધનાં ભરેલાં કુલાં હોય, તેને લોકો જળની ગુંથેદી ડોળીમાં બેરવીને એક ઠેકાણુથી બીજે ઠેકાણુ લઈ જય છે, એમજ સ્વર સામનાં સ્તોત્રોના સંપુર્ણથી આજુભાજુ સુરક્ષિત રાખેલ વિપુવાન અહોરાત્રને ધારણ કરે છે. આ સ્વર સામનાં સ્તોત્ર તો વિરાટ ગાયજેવાં છે. આ પડ્ઢ અહોરાત્રની પહેલાં અભિજિત અને પણ વિશ્વજિત અહોરાત્ર તો દ્વિંદ્ય તત્ત્વ ગણ્યાય છે. આ સ્વર સામ તો સાચેજ અન્ન છે. હવે નેમ સુના-વાંસની છાબડીમાં અનાજ રાખીને ચોગ્ય ઠેકાણુ લઈ જવાય; એમજ સ્વરસામ પહેંચાડાય છે. આથી તો શોક સંતાપનાં શમન થતાં શાંતિ કરાય છે. આ પૃથ્વીલોક તો અભિજિત અને સ્વર્ગલોક વિશ્વજિત છે. સ્વર સામ તો પશુઓ છે. હવે અભિજિતથી સુતિ કરીને સ્વરસામથી સુતિ કરે છે, એ તો માનોને કે આ લોકમાં પશુઓને પ્રતિષ્ઠિત રાખે છે, હવે સ્વર સામથી સુતિ કરીને વિશ્વજિતથી સુતિ કરે છે, એ તો માનોને કે સ્વર્ગલોકથી પશુઓનાં જીવન ધારણ કરે છે.

જેમ સંવત્સર સત્રનો આરંભ આરંભણીય ચતુર્વિંશ સ્તોમ નામના અહોરાતર્થી થાય છે, એમજ સંવત્સર સત્રના સમાપનમાં મહાત્રત કરવામાં આવે છે, તે સમાપન પહેલાંનો ઉપાન્ત્ય અહોરાત્ર ગણ્યાય છે; એમાં પંચવિંશ સ્તોમ ગવાય છે. આમ પ્રાયણીય અને ઉદ્દ્યનીય બંને અહોરાત્ર શરૂઆત અને સમાપનના એક કરખા છે, એજ રીતે બીજે દિવસ ચતુર્વિંશ અને ઉપાન્ત્ય મહાત્રત પંચવિંશ પણ એક સમાન ગણ્યાય છે. આ મહાત્રતનો મહિમા અનેક રીતે ગવાયો છે. જીવનનું એ તો એક સેવાત્રત છે. એ સેવાની ભાવનાર્થી સંવત્સર સત્રની શરૂઆત થાય, મધ્યમાં પણ એજ સેવાત્રત પળાય અને તેની સમાપ્તિ પણ સેવા વ્રતથી થાય. આમ મહાત્રત અહોરાત્ર ત્રણ વખત કરવાનાં વિધાન છે. સમાપનનું મહાત્રત એટલા માટે મુખ્ય ગણ્યાય છે કે, એકાદ સારી સિદ્ધિ મળી ગયા પછી સેવા ભાવના સચ્ચવાતી નથી; જ્ય, લાલાજાને સંપત્તિ મેળવી લીધા પછી પણ સેવા કરવાની વૃત્તિ જગે, એ ભાવના તો જીવનનાં કલ્યાણ સાધે છે. એ મહાત્રતના સ્તોત્રમાં કેટલીક ઋગ્યાઓ પર ગાનો રચાયાં છે, તેમાંની કેટલીક ઋગ્યાઓનાં પ્રતીક લઈ, તેનાં રહેરય અહ્ભવાદી અહીં રજૂ કરે છે :

૧. ‘આ મહાત્રતના પૃથ્રસ્તોત્રમાં ગાયત્ર ગાન ગવાય છે; તે અહોરાત્રની પહેલી ઋગ્યા-પ્રતિપત્તમાં તમ્ પદ્ધ્યી શરૂઆત થાય છે. તેવીજ રીતે શિર ઇપે ભણ્યાતી ઋગ્યામાં તમ્ અને મધ્ય શરીર ઇપે ભણ્યાતી ઋગ્યામાં તત પદ્ધો છે. આમ ઉદ્ગાતા સાધકજનોનો તત તત વાણીના વ્યવહારર્થી અહોરાત્રનાં અનુષ્ઠાન કરે છે. આ તત-તાત એ તો પ્રજાપતિ છે. એ પોતે બધી જનતની દેવ પ્રજાઓના તત-પિતા છે. આ મહાત્રત એ રીતે તત-પિતા છે અને બીજ અહોરાત્ર તો પ્રજનજનો છે. હવે જેમ પુત્ર પિતાની પાસે આવી ‘તત તત’ એ રીતે ઓલાવે છે; આમ દેવ પ્રજન પ્રજાપતિને અહીં ઓલાવે છે; કારણ કે મહાત્રતના મુખ્ય દેવ પ્રજાપતિ છે.

‘તમ્ ઈમ્ હિન્વન્તિ અગ્રવ’ એ ઋગ્યામાં ઉલયિપ જેવાને મળે છે. ‘તમ્’ એ પુંલિંગનું ઇપ અને અગ્રવઃ એ સ્ત્રીલિંગનું ઇપ છે. એ ઉલયિપ ધારણ કરીને પ્રજાપતિએ પ્રજનજનોનાં સર્જન કર્યાં છે. અહીં અહ્ભવાદીજનો જણાવે છે કે, મુખ્ય મહાત્રતમાં આ ઋગ્યા પ્રતિપત્તહે લેવી. શરૂઆતના યોગમાં તો ‘પવસ્વ વાચો અગ્રિય’ એ ઋગ્યા પ્રતિપત તરીકે લેવી. અહીં મન તો સાચેજ પ્રજાપતિ છે અને મન એ તો વાણીનું અગ્રિપ છે. આમ સાધકજનો પોતાના ઇપેજ આરંભ કરે છે. અહીં મન અને વાણી એ બંને તો ભિશુન-યુગલ બને છે. પવસ્વ એ તો પુલિંગનું અને

વાચ : એ રૂલિંગનું રૂપ છે. એ બંને તો મિથુન-યુગલ બને છે. એ પ્રતિપત્તની સાથે, ખીજુ, ત્રીજુ, ચોથી એ પ્રકારનાં રૂપ લેવામાં આવે છે.'

સામગ્રાનની શરૂઆત ઓકારથી કરવાની છે ઋચાની સાથે તને જોડવામાં આવે છે. તે આદિભક્તિ છે; તેનો લય ઋચાની સાથે સંગત થાય છે. દ્રુવવીણાની જે તે સાથે ચાલે છે. તેનું રહસ્ય સમજાવતાં, આ અનુવાદી જણાવે છે :

'સના ચ સોમ જેણિ' (જૈ. સં. ૩,૩૧,૧૭) થી શરૂઆત કરીને દ્વશ ઋચાઓના સૂક્તને અણુવાનું છે. આ ઋચા સૂક્તના દૃષ્ટા હિરણ્યस્તૂપ આંગિરસ છે, આ ઋપિઓએ સમૃદ્ધિની કામના સેવતાં, પ્રિયવાણીથી સૂક્તનાં ઉત્થાન કરી, તેનાં દર્શન કર્યાં છે. આ સૂક્તની સાથે 'અથા નો વસ્યસર કૃધિ' એ પદને જોડીને ગાન ગાયું, તેથી તે ઋપિઓ સમૃદ્ધ થયા. આ દ્વશર્ય સૂક્તથી જે વિદ્ધાનો રતુતિ કરે છે, તે બધા સમૃદ્ધ થાય છે. શક્તિ નામના ઋપિએ જણાવ્યું છે : દ્વશ ઋચા તો વિરાટ છંદ છે; તેની સાથે હુંમા ઓઇ ભૂર્ વગેરે પદ જોડીને ગાન કરવાં. અહીં ખીજી અનુવાદીઓ જણાવે છે : આ જુદાં જુદાં પહોથી તો ઇન્દ્રિય વિરાટ બને છે, તેથી તો સંપત્તિનો લોલ લાગે છે; તેના કરતાં ઓઅ અક્ષર જોડીને ગાન શરૂ કરવું તેનું કારણું આ છે :'

જે કાંઈ અક્ષરનું રૂપ છે, તે બધું તો ઓંકારમાં આવી જય છે. જેમ ઝીણી સોયથી બધાં પવાશ-તૃણુ પરોવાય છે; એમજ બધા લોકો એમાં પરોવાયા છે. ઓંકારથી આ લોકો દ્વશ, સો, લંજનર વગેરે પ્રકારોથી પરોવાધને રહેલા છે. એ અક્ષર છે, રક્ષક છે, ધામ છે, જેમાં બધા લોકો સચવાયા છે. આથી સામ ગાનની શરૂઆતમાં ઓંકાર અક્ષર જોડવો; જેથી પર્યાસ-ગીતનાં આવર્તન થાય છે. આમ સાધકજન પર્યાસ-આવર્તનમાં જે કામના સેવતો હોય; તેની તે કામના ઓંકાર જોડવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. આ મહાવત અહોરાતમાં પંચવિંશ સ્તોમ ગવાય છે, તેથી પંચીશ સ્તોત્રોયાઓ થાય છે. હવે પ્રજ્ઞપતિ પોતે પંચવિંશ-પંચીશમું તત્ત્વ ગણ્યાય છે. મહાવતના મુખ્ય હેવ પ્રજ્ઞપતિ છે; તેથી બંને એક પ્રકારનાં લક્ષણું ધરાવે છે.

મહાવત અહોરાતમાં દરેક સ્તોમ પંચવિંશ સ્તોમ સાથે ગવાય છે. તેના પૂર્ણસ્તોત્રમાં ગાયત્ર અને આમહીયવ પણી, રાજન ગાન પાંચ નિધન વાગ, ધીડા, સુવો, બુદ્ધ અને ભા જોડીને ગાનાનું વિધાન છે. આ પાંચ પ્રકારનાં રાજન ગાનગાં હુમ અને હો એ વધારાનાં પહ પણું પાંચ વાર ગવાય છે. એજ રીતે પાંચ પ્રકારના પ્રસ્તાવ, ઉપદ્રવ, નિધન વગેરેનો યોગ સધાય છે. તેથી પાંચ પ્રકારનાં અન્ન અસ્યઃ-ચાવવાનાં, ખાદ-ખાવાનાં, ચોષ્ય-ચૂસવાનાં, લેણ્ય-ચાટવાનાં અને ચેય-

સરતા સ્વરની પકડ

પીવાનાં; પ્રામ થાય છે. આમ રાજન ગાનમાં બધા પ્રકારો આવો જય છે. તે વિષે અહિવાહી જણું વેદે છે:

૧ ‘આ રાજન ગાનને છેડે નિધનરૂપે વાગ પદ જોડો છો, તેતો રથંતરનું રૂપ છે; ઈલા વૈરૂપ છે, ને શક્વરી-શાક્વર અને રૈવતી-રૈવત પણ તેજ છે. સુવો કે સ્વર તે તો વૈરાજ છે; બૃહત્ પદ તો બૃહત્ગાન છે અને ભા છે, તે તો સૂર્ય પોતે જ છે. તેને જ કારણે તો અહિં ભાને પણ આ ગાનના નિધનરૂપે લીધું છે. આ પાંચ પ્રકારનાં નિધન છે; તે તો છએ પૃષ્ઠયગાન તરીકે વપરાય છે. આ પાંચ નિધનની સાથે પાંચ પ્રસ્તાવ, પાંચ પ્રતિહાર અને પાંચ પ્રકારનાં અનુન લેવામાં આવે, તો પાંચ પાંચના પચ્ચાંશ ગણણના થાય; જે મહાત્મતને અનુરૂપ છે.

‘આ મહાત્મતનાં વિવિધ ગાનોમાં રથન્તર, વામદેશ્ય, બૃહત્, યસાયસીય વગેરે ગવાય છે; તે ગાન સાંભળાં હેવો આવે છે. આ ગાન તો વાહન છે, સ્વર છે, તેમાં આ અગિયાર રૂદ્ર, ખાર આદિત્ય અને અનંત વિશ્વેહેવ વસેલા છે. આ ગાન છે, સ્વર છે, એ તો પુઢ્વાલોક છે, એ પછી અંતરિક્ષ અને સ્વર્ગના લોક છે. આ હિશાઓ છે, આ શ્રોત્ર છે. વામદેશ્ય ગાન તે શિર છે, તેથી પ્રાપ્ત થાયેલ ગાન સર્વે હેવાથી, બધા આ લોકોથાં, બધા પ્રકારના સામર્થ્યરોથી યુક્ત રહે છે. બીજા કોઈ અંગથી પ્રામ થાય, તો તેથી એકાદ હેવ, લોક કે સ્વર પ્રાપ્ત થાય; પરંતુ વામદેવબ્યથી તો બધા હેવો, બધા લોક અને બધા સ્વર પ્રામ થાય છે. આ શિર રૂપે રહેલ ગાન તો હેવોને પ્રિય છે.’

૨ ‘હવે જે ગાયત્ર ગાન છે, તે તો બાજરૂપે છે. આ બાજ રેત-વાર્ય બનાને પ્રવેશ કરે છે, તે પછી બાજાં અંગ પ્રવેશ કરે છે. ગાયત્ર છે; એ તો માનોને કે શરીરમાં પ્રાણુ પ્રવેશ કરે છે. પહેલાં પ્રાણનો સંચાર થાય છે. આ ગાયત્ર એ તો પ્રાણરૂપજ છે. ગાયત્ર એ તો શિરસ્થાને છે; શિર છે, એમાં પ્રાણુ વસે છે. કારણુ કે પ્રાણનું તેજ સ્થાન છે. પ્રાણનો પ્રવેશ થાય; તે રીતે ગાયત્ર ગાનનો પ્રવેશ થાય છે. આમાં પહેલાં ગાન ત્રિવૃત છે, તે પછી પંચદશ, સપ્તદશ, એકવિંશ અને પંચવિંશ વગેરે સ્તોમનાં ગાન થાય છે. જેમ પ્રાણનો સંચાર થાય; તે પછી કંતિ મળે છે; તે પછી શ્રી-શોભા મળે અને તે પછી સ્વર્ગલોક સુધી જવાય છે.

૩ ‘આ મહાત્મત અહોરાત્ર છે, તે સર્વપૂર્ણ, સર્વસ્તોમ વગેરેથી યુક્ત છે, આ એક સામનિધનથી સર્વ પ્રકારનાં પૃષ્ઠગાન ગાય છે, માટે તે સર્વપૂર્ણ છે. જ્યોતિ-ષ્ટોમ જે મૂળપ્રકૃતિ છે, તેનાં અનુષ્ઠાન કરવાથી, બધા પ્રકારનાં સ્તોત્ર ગાન શાંત અને શિવ બને છે.

માણુસ પોતાનું ભરણું પોપળું કરી લે; એટલી શક્તિ તો તે ધરાવે છે. જે ને કે તેમાં પણ તેને બીજા માણુસોના સાથ સહકાર જોઈ છો. એકલા હાથે તાલી ન પડે; એમ તાલ સાથે લય જોઈએ અને વાધની સંગત જોઈએ, તે જ ગીત સંવાદી બને. જેટલા સંગત કરનાર વધારે, એમ ગીતને અવકાશ વધારે; આ તે એક દુનિયાજ જાલી કરવાની છે. સંગીતની સાધનાનો માર્ગ એકલપંથી માટે મુરકેલ છે. સેવા અને પરોપકારનો માર્ગ પણ સાથ સહકારનો છે. સમાજની સમજણું કામ આવે છે, બાકી ટોળાંથી કામ ચાલે નહિ. થોડા માણુસો હોય; તેમના સાથ સહકાર હોય. સમાજની નાવ ચલાવવા એક સરખાં હલેસાં મારનાર એ ત્રણ નાવિક નાવને દોરી જરૂરો. પાંચ પંદર ભેગા થઈ જય અને હલેસાં મારે રાખે; તાય નાવ આગળ ન વધે.

આ સાથ સહકારની ભાવના માનવમાં સહજ છે, સ્વયંભૂ છે, તેને માર્ગદર્શન મળે, સૂજ સમજણું મળે, એ માટે યજનો માર્ગ સ્વીકારાયો છે. એમાં અનેકનાં હિત વસ્ત્યાં છે. સમાજના બધા પ્રકારે શ્રમ-પરિશ્રમનાં શ્રી ભેગા કરવાની છે. યજ એ સેવા વ્રત છે. વર્ષભરનું સંવત્સર સત્ર છે, તેમાં સાધકજનો દીક્ષા લઈને એઠા છે, તેમના પ્રકૃતિ લિન્ન છે, પ્રક્રિયા જુદા જુદા હાથે ધરવાની છે, પરંતુ તેમાં એક સંવાદિતા જાગે, એક સહકાર સધાયઃ તો કિયા આગળ વધે.

આ સંવત્સર સત્રમાં અનેક સાધકજન-યજમાન ભેગા થયા છે. તેમાં અધ્વર્યુંઓ છે, તે યજુમંત્ર ભણે છે. ઉહુગાતાઓ છે, તે સામગ્રાન કરે છે; હોતાઓ છે, તે કર્ત્યાઓના પાઠ કરે છે. આમ અહુ, રતોત્ર અને શર્ચ સાથે ચાલે છે. ગહાવતમાં પાંચ પ્રક્રિયાઓના નિર્દેશ કર્યો; તેમાં ઉહુગાતાઓ દારા થતા પાંચ પ્રકારો જણાયા; તે પ્રક્રિયાને આગળ વધારી, તેનાં રહસ્ય રહસ્યવેતા અભિવાદી રજૂ કરે છે:

૧. જેભ પ્રાણીઓમાં હાથી શ્રેષ્ઠ, એમ તેની પર ઐસનાર પુરુષ પણ ઉત્તમ હોય શ્રેષ્ઠ હોય; તે શોભે. બધા સોમયાગોમાં સંવત્સર યજ શ્રેષ્ઠ છે, બધાં અહોરાત્રોમાં ભહાવત શ્રેષ્ઠ છે. બધા હેવોમાં પ્રજ્ઞાપતિ શ્રેષ્ઠ છે; આ રહસ્યને જે જાણે છે, તે સંપ્રતિવિત-સારી સમજણું ધરાવનાર પુરુષ છે. આ ભહાવતમાં જણાતું નિષ્કેવલ્ય રાસ્ત સર્વથી ઉત્તમ શ્રેષ્ઠ છે, તેથી જેમ અહીં પંચવિધ જુદાં જુદાં પાંચ પ્રકારો છે : જેમકે વિવૃત, પંચદશ, સપ્તદશ, એકવિંશ અને પંચવિશ રતોમની રીતે; ગાયત્ર, રથનતર, ષૃઙ્ઘદ, લદ અને રાજ્ઞ ગાનતી રીતે, ગાયત્રી, ઉપણુક, ઘૃહતી, ત્રિપુર અને દ્વિપદા છંદની રીતે, એમજ ઉક્થને ગરૂડ પક્ષીના સાથે સરખાવવામાં

આવે, તો નિષ્કેવલ્ય શસ્ત્રમાં ભણ્ણાતું એક સ્કુકા મરતક, ધીજું જમણી પાંખ, ત્રીજું ડાખી પાંખ, ચોયું પુચ્છ અને પાંચમું શરીર ગળાય છે. આ પક્ષીઓ મહાન ઉક્થ છે.

‘સામગાનારા ઉદ્ગતાએ રાજન સામને પાંચ પ્રકારે ગાય છે. તેની શરૂઆત પ્રસ્તાવ, વચ્ચમાં ઉદ્ગીથ, તે પછી પ્રતિહાર, ઉપદ્રવ અને છેવટે નિધન; એ પાંચેય લક્ષ્ણિતાને પાંચ પાંચ વાર રણૂ કરે છે. આમાં ગાન માટે જે બહારનાં પદ ઉમેરાય છે, તેને સ્તોલ કહે છે, તેની સંખ્યા પાંચ પાંચની ગળણતાં હજારની થાય છે. આમાં હુમ્મ હુમ્મ કે હોવા હોવા આવી જાય છે. સ્તોત્ર અને શસ્ત્ર સાથે સાથે ભણ્ણાય છે. નિષ્કેવલ્યશસ્ત્રમાં ભણ્ણાતી એક ઋચામાં આ પક્ષીઓ મહાન ઉક્થની વાણીનો મહિમા આ રીતે ગવાયો છે :

‘હે મહાવ્રત યજા, તમે સુપણ્ણ ગરૂડ છો. તમારે માટે હું આ વિશેપ વાણી બોલું છું. આ વાણીની તો ધણ્ણા ધણ્ણા અર્થો આપનારી, ધણ્ણા પ્રકારના ઇલ પ્રાપ્ત કરનારી, ધણ્ણાં ધનસાધન સાથે કર્મ કરનારી, ધણ્ણી ધ્યાચા પ્રમાણેનાં ધન ધાન્ય આપનારી, ધણ્ણા ભાવ વારંવાર રજૂ કરનારી, જીંચે લઈ જનારી, સ્વર્ગની વાત કરનારી, સ્વર્ગમાં લઈ જનારી, સ્વર્ગ માટેનાં પુણ્યકર્મ કરનારી, સ્વર્ગના ભોગ આપનારી, સ્વર્ગમાં આ યજનની વાત કરનારી અને અમારા યજમાનોનાં હિતનો વિચાર કરનારી વાણી છે.

આ સાથે એક મંત્રનો જ્યોતિર કરવાનો છે; તેની ભાવના આ રીતે રણૂ થઈ છે:

‘જ્યારે હું શસ્ત્રનાં શંસન કરેં, ત્યારે મારા પ્રાણ વાણીની સાથે સંગત થાએં, જેથી મારી વાણીની સાથે સંગતિ થાય. મારાં ચક્ષુ-આંખ મનની સાથે અને મન મારી સાથે. મારાં શ્રોત્ર-કાન આત્માની સાથે અને આત્મા મારી સાથે સંગત થાએં. આ પ્રકારની સંગતિ સધાય, તો મારામાં વિદ્યા વગેરે મહાન ગુણું ભર્ગ-તેજ, ભગ-ભાગ્ય, ભુજ-ભોગ, સ્તોલ-ગીતિવિશેપ સ્તોમ-ગાન વિશેપ, શ્લોક-શીક હરનાર, ધોપ-નાદ, યશ-પ્રતિષ્ઠા, શ્રી-અમ, કીર્તિ, મુક્તિ વગેરે સિદ્ધિ સંપત્તિ નિવાસ કરે.’

સંવત્સરસત્ત્રનાં આ મહાવ્રત તો જીવનની એક અનેરી સિદ્ધિ છે. માનવ પોતાની ઝુદ્ધિ અને સમૃદ્ધિ સેવામાં વાપરે; તેથી તે વધતી રહે. આ તો એક હિન્દુ સિદ્ધિ છે; જેને સ્વર્ગની ઉપમા આપી શકાય. આ પ્રગતિના માર્ગે એકલપંથ યાત્રિક ચાલે, તો તે વન અરણ્યમાં અદ્વાઈ જાય. એ માર્ગે સૌના સહકારથી કાર્ય કરવાનું છે. એ રહસ્ય સેવા અને પરોપકાર કરનાર ન વીસારે અને સૌની

સંગતિ સાધે, એ ભાવના અહીં વણુંછે. ગરૂડ જેવું મહાન પક્ષી પણ પાંખથી શોભે છે, એમજ સંવત્સર સત્ર અંગ અને ઉપાંગથી શોભે છે. એ ભાવે સમાજની સેવા કરનાર લોક નેતા પણ બાજુનાં અંગ ઉપાંગ અને પક્ષોથી શોભે છે. એ ભાવ આ અહીંવાદી રંજૂ કરે છે :

‘આ સંવત્સર સત્ર એ તો ભાનેને કે, એક મહાન સુપર્ણ ગરૂડ છે. હવે વિષુવાનથી પૂર્વના છ માસોના અહોરાત્ર પ્રાપ્ત થાય છે, એ તો જમણી પાંખ છે, તે પણીનાં આવર્તન ઉદ્ઘાત કરે પ્રાપ્ત થાય છે, એ તો ડાખી પાંખ છે. મધ્યવર્તી વિષુવાન, એ તો સંવત્સરનો આત્મા-મધ્ય દેહ છે અને બંને પક્ષ તેનાં અંગો છે. જ્યાં આત્મા હોય; ત્યાં બંને પક્ષ હોય અને જ્યાં બંને પક્ષ હોય; ત્યાં આત્મા હોય. આત્મા પક્ષથી જુદો પડે, કે પક્ષો આત્માથી જુદા ન પડે. આમ પર અને પૂર્વના અહોરાત્ર પરસ્પર જોડાયેલા છે, એ તો સાચેજ સંવત્સર છે.’

‘અહીં અહીંવાદીઓ વિચારણા રંજૂ કરે છે : જે સંવત્સર સત્ર છે, એ તો બાર માસ છે. એમાં જે મધ્યવર્તી વિષુવાનનો અહોરાત્ર છે; તે તો સ્વરસામની જેમ આજુઆજુના અહોરાત્રને જોડે છે. આમ પર અને અપર પ્રકારના અહોરાત્રો છે; તેને જોડનાર તો આ વિષુવાન અહોરાત્ર છે. તે પરસ્પરથી જોડાય, તે એક સંવત્સર સત્ર તો સમરસ સામ બને છે.

‘પહેલાં આદિત્યો અને આંગિરાઓ સ્વર્ગલોકમાં જવા માટે સ્પર્ધામાં ઉત્ત્યા. એમાં આદિત્યો નાના સરળ ઉપાયથી સ્વર્ગ મેળવી શક્યા. તેમણે જે સામગ્નાન રંજૂ કર્યાં, તે નાનાં હતાં; જે સ્તોમ હતા, તે પણ ચાર ચાર આવર્તનવાળાં હતા. એ ગૃહઠય સ્તોત્રાથી સ્વર્ગ લોકમાં પહેલાંચી ગયા. આમ તે પ્લવ-નાવની સહાયથી પાર પહેલાંચ્યા, માટે તે સાધનને અલિપ્લવ કહે છે. અહીં જે અન્ત છે, તે આજીવિકાનું સાધન છે; તેને પણ અલિપ્લવ કહે છે.

‘હવે જે આંગિરાઓ હતા, તે ભારે અને લાંબા ઉપાયોથી સ્વર્ગલોકનો સ્પર્શ કરી શક્યા; તેમણે જે સામગ્નાન રંજૂ કર્યાં, તે ધણુંં ભારે હતાં, ચારને બદલે બધાજ સ્તોમ અને બધાજ ગૃહઠય સ્તોત્ર રંજૂ કર્યાં. આ લાંબા ઉપાયોથી તે સ્વર્ગલોકનો સ્પર્શ કરી શક્યા; તેને કારણે તે ગૃશ્ય કે સ્પૃશ ગણ્યાયા. સ્પૃશનેજ ગૃહ કહે છે. કારણુકે હેવો પરોક્ષપ્રિય છે, તેમને સ્પષ્ટિક ગમતું નથી. આમ અલિપ્લવથી ગૃહઠયની રચના થઈ, તેથી અલિજિત, તેથી સ્વરસામ, તેથી સ્વરસામ, તેથી વિષુવાન; વિષુવાનથી સ્વરસામ, તેથી વિશ્વજિત, તેથી ગૃહઠય અને અલિપ્લવ; તે બંનેથી જો અને આયુ, તે બંનેથી દ્વારાત્ર અહોરાત્રાની રચના કરવામાં આવી. આ તો અહોરાત્ર સંવત્સર

યજ્ઞનાં અરણથો કે દુર્ગમ પ્રહેશો ગણ્યાય. તેમાં જવા માટે તો સો સો રથો જેડવા પડે. પ્રવાસ કરતાં લાંઝો કાળ જય અને ભૂખ તરસ વગેરે વિધોથી પીડાવવું પડે. હવે જેમ અરણથોના અને દુર્ગમ પ્રહેશોના જણુકાર હોય; એમજ સંવત્સર સત્રની પ્રક્રિયાઓને જણુનાર વિદ્ધાનો હોય, તે તો સરળતાથી અહોરાત્રો દ્વારા સંવત્સર સત્રને પાર કરી જય છે. જેમકે કો'ક નાવિક એક જલ પ્રવાહને ઓળંગી જય છે. એક યાત્રિક એક રથલથી ખીજ રથલે પહોંચી જય છે, એકસરખા માર્ગથી ખીજ સરખા માર્ગને મેળવી લે છે, એક સુખ સગવડથી ખીજ સુખસગવડ પ્રાપ્ત કરે છે, એક નિર્ભય સુરક્ષિત રહેડાણુથી ખીજ નિર્ભય આવાસે રહી જય છે. એમજ આ સંવત્સર સત્રનાં અહોરાત્રોને અમે ઋચાઓ અને સામગ્નાનથી મેળવી લઈએ, એવી ધર્મા આ સાધકજનો રાખે છે.'

કેટલાંક કાર્યો ઉલા || રહી કરવાનાં હોય છે : જેમ કે સૂર્યનાં ઉપસ્થાન. કેટલાંક ઐસીને કરવાનાં હોય; જેમ કે રતુતિ અને જરૂનાં અનુષ્ઠાન; તથા કેટલાંક કર્મો તો ખરાયર આસન જમાવીને ધીરજથી કરવાનાં હોય છે. આ રીતે સંવત્સર સત્રમાં ઐસવાનું છે, તેમાં શાંતિ અને ધીરજ હોવી જોઈએ. આ સંવત્સર સત્રમાં ત્રણસેને સાડ અહોરાત્રોમાં આસન જમાવીને ઐસવાનું છે. તે પહેલાં બાર હિવસ અધિકાર માટેની દીક્ષાના તેમજ ખીજ બાર હિવસ તૈયારી કરવાની છે. દીક્ષા, ઉપસદ વગેરેનાં રહેસ્ય અલ્લવાદી આ રીતે રજૂ કરે છે :

‘‘અહીં અલ્લવાદીઓ વિચારણા રજૂ કરે છે : સંવત્સર સત્રમાં દીક્ષા લેનાર સાધકજનો કયા દેવની ઉપાસના કરવા આસન જમાવી એસે છે અને કયા દેવને માટે અનુષ્ઠાન કરીને ઉલા થાય છે ? આના ઉત્તરમાં રહેસ્યવાદીઓ જણુવવું કે ; સાધકજનો બધા દેવોમાં અભિ છે; તને માટે દીક્ષા લઈને સત્રમાં એસે છે અને આદિત્ય-સૂર્ય છે, તને ઉદ્દેશને ઉલા થાય છે, ઉપરથાન કરે છે, આથી તો જેમળું સત્રમાં દીક્ષા લીધી હોય છે, તેમને ઉદ્દેશી અલ્લવાદીઓ જણુવે છે કે, ‘આ સાધકજનો બેઠા છે. હવે સાધકજનો સ્ત્રેલા હોય, તે પણ સત્રમાં એસવા માટે ઉલા થધ જય છે. જે દેવો આસન જમાવીને ધ્રુવસ્થાને એઠેલા છે, તેમાં અભિ શ્રેષ્ઠ છે. આ અહોરાત્રના ધ્યાન દેવ અભિ ગણ્યાય છે. હવે એ સત્રનાં સમાપન કરીને જ્યારે સાધકજનો ઉલા થાય, ત્યારે તે ઉલા થયા, એમ ગણ્યાય છે. હવે જે ઉલા થએલા ચલિત રથાનોના દેવો છે, તેમાં આદિત્ય-સૂર્ય શ્રેષ્ઠ છે. એટલે તે અહોરાત્રના દેવ આદિત્ય સૂર્ય છે.

અહીં કેટલાક વિચારક જનો પ્રશ્ન પૂછે છે : જે સાધકજ્ઞનો સત્ત્રમાં આસન નંમાવીને એઠા હતા, તે કયાં ઇપ ધારણુ કરીને ઉભા થાય છે ? આના ઉત્તરમાં જણ્ણાવવાનું કે; આ સાધકજ્ઞનો મનુષ્યોના ઇપે દીક્ષા લે છે અને હેવો બનીને સત્ત્રમાંથી ઉઠતા હોય છે. આ તો માનોને કે, એમનો નવો જન્મ છે. આ નવા દેહની ઉત્પત્તિ વિષે અહીંવાદી જણ્ણાવે છે :

૧ ‘સંવત્સર સત્ત્રમાં એસનાર સાધકજ્ઞનો ઋચયાઓઇપી રેતસ (રક્ત) અને યજુઓઇપી રેતસ્કુ (વીર્ય)ને લઈ અહીં-મંગળપી યોનિમાં સિંચિત કરી, પ્રયોગમાં આગળ વધે છે. ત્યારાંથાં અભિમાં આહૃતિઓના હોમ કરીને આગળ પ્રયાણ કરે છે, ત્યાંથી લઈ દીક્ષા અને ઉપસહૃ અહોરાત્રોમાં ગતાનિ પામતાં હોય, એ રીતે કાર્ય સાધે છે. તેનું કારણ આ છે; યોનિમાં રેતસ્કુનાં સિંચન કર્યાં હોય; ત્યારે તે ગર્ભ તરણુ-કાચો હોય છે. તે ગર્ભ ધારણુ કરનાર નારી એ હૃદયવાળી-હુર્હિદિની હોઈ, ગતાનિ પામતી હોય છે. આને કારણે એ રેતસ્કુ તરણુ લાગે છે. આ સાધકજ્ઞનો સામગ્નાનની સ્તુતિઓ અને ઋચયાઓનાં શસ્ત્ર-રાંસન સાંભળાને પ્રગતિ સાધી આગળ વધતા હોય છે. આને કારણે ગર્ભને અહારનાં પોપણુ મળતાં નથી, તોપણુ તેમનો સંભવ થાય છે.

આ ગર્ભ દારા જન્મેલા નવા દેહોના પુરુષો અમૃતઇપ બને છે, કારણુ કે તે ઋચયાઓ, યજુઓ, સામગાનો, અહીં-મંત્રો-અને સુવર્ણિપ બનીને જ નવા દેહો ધારણુ કરે છે. તેને કારણે એ નવીન હિંય પુરુપ ઋડુભ્રમય, યજુર્મંય, સામભ્રમય, અન્નભ્રમય અને અમૃતઇપ બનીને સંભવે છે. જે આ રહસ્ય જાણે છે, તે ઋચયાઓ દારા મજાખુત હાડકાંઓને ધારણુ કરે છે. એ હિંય દેહોને લઈ, ઉહ્ઘગાતા આગળ પ્રગતિ સાધે છે અને તે હોતાને આપે છે. હોતા એ હિંય દેહોને સ્કુકતો દારા જન્મ આપે છે. તે પ્રકારે સ્કુકતોનું રહસ્ય પ્રગટ કરે છે. તે નવા દેહોનાં સર્જનોમાં શસ્ત્રોદારા પ્રશાસન કરે છે. તે તો શસ્ત્રોનું શસ્ત્ર-રાંસન રહસ્ય છે. હોતાઓ ઉક્થોદારા ઉત્થાપન કરે છે. આ ઉત્થાપન એજ ઉક્થોના ઉક્થનું રહસ્ય છે; ત્યારાંથાં અધ્વર્યુઓ અનિમાં આહૃતિઓ આપે છે, તે તો આ નવા દેહોને પ્રાપ્ત થનાર હિંય મધુ છે અને ઉત્તમ અન્ન-અમૃતનાં પ્રદાન છે. આ રહસ્યને જે જાણે છે, તે વિદ્યાન આ લોકમાં હિંય મધુ અને પરલોકમાં અમૃત અન્નને પ્રાપ્ત કરે છે. આ સાધકજ્ઞનોએ મેળવેલી ઋચયાઓ, સામગાન અને યજુઓઇપી વિદ્યાઓ છે. તે વિદ્યાઓ દારા એક એક અક્ષરની સાધનાથી રાજ થાયેલ કામગૈનુ-વાણી તેની અધી કામનાઓનાં દોહન કરે છે. આથી એક પૂરા સંવત્સર સુધી પ્રશાંસન કરવું

અને વાણીનું પ્રવયન કરવું જોઈએ. આ રહસ્ય જણનાર અલ્લવેત્તા પુરુષ નાશ પામતો નથી. તેજ રીતે આ નવા હેઠળે માટે જે રેતસ્થનાં સિંચન થયાં છે, તેનો નાશ થતો નથી. આ સંવત્સર સત્રનાં રહસ્ય જણનાર અલ્લવાદી નાશ પામતો નથી.

યજ્ઞમાં એઠેલા સાધકજ્ઞનોમાં ઋતિવિનો મુખ્ય હોય છે અને તથી તેમને એસવાનાં આસનો જુદાં જુદાં બનાવવામાં આવે છે. યજુઓના મંત્રથી કર્મ કરનાર અધ્વર્યું માટે ફ્લક-પાટલો, ઋચાઓનાં શાંસન કરનાર હોતા માટે પ્રેંખ-હીંચકો, સામગાનાર પ્રસ્તેતા અને પ્રતિહર્તા માટે કૃશી-ખુરશી અને ઉદ્ગાતા માટે રાજસંહી રાજસિંહાસન તૈયાર કરવામાં આવે છે. સામગ ઉદ્ગાતાના એ આસન વિષે આ અલ્લવાદી જણાવે છે:

૧ ‘જ્યારે મહાવ્રત અહોરાત્રમાં રાજન ગાન ગાવામાં આવે; ત્યારે ઉદ્ગાતા આસંહી પર ચઢીને ગાન કરે, તેનું કારણ અંનું છે. ઉપરિપદ્ય-ઉપર સ્વર્ગમાં એઠેલ દેવોની સાક્ષીમાં આ ગાન ગવાય, તેથી સાધકજ્ઞ સ્વર્ગમાં એસવાના આસનનો લાભ મેળવે, ઊંખરાના લાકડાનું આસન બનાવવામાં આવે છે, કારણું કે ઉદુંખર એ ઉજ્ઝ-તાકાત આપનાર અન્ન છે. તેના ચાર પાયા વેંતલર ઊંચા જોઈએ. જેથી આ લોકનો સંખ્યાં છૂટી ન જય. ઉદ્ગાતા આસન પર એસતાં ગાયત્રી વગેરે છંદની સહાય લેવા, આ મંત્ર લણે છે. જેનો ભાવ આ છે:

‘હે આસંહી, ગાયત્રી છંદના આધારે તારા પર ચહું છું, ગૈણુલ છંદના આધારે, જગત છંદના આધારે, આતુણુલ છંદના આધારે, વૈરાજ છંદના આધારે તારા પર ચહું છું. આ મંત્ર લણુંને ચઢે છે. એજ રીતે જ્યારે નીચે ઉતરે; ત્યારે આજ મંત્ર લણુંને નીચે ઉતરે. મંત્રમાં આરોહામિ ને બદલે અવરોહામિ ઉતરું છું, એટલો ફેરફાર કરવાનો છે. આમ સ્વર્ગમાં ચઢે, એ રીતે પૃથ્વી પર પાછા ઉત્તરવાનું છે. અર્થાત્ પૃથ્વી પરની પ્રતિષ્ઠા મેળવવાની છે.

સાધકજ્ઞન સેવા અને પરોપકારનાં કાર્યો કરતાં કરતાં ઘણા ઊંચા અને ઉદાર વિચારેં સેવે, તે સાથે તેણું નાનામાં નાના નજીવા લાગતા પ્રશ્નો પર પણ પૂર્ણ ધ્યાન રાખવાનું છે. કેવળ આદર્શો વાણીમાં રજૂ કરવાથી કશું વળતું નથી, એ ભાવ અણી જોવાને મળે છે. આસંહીને અધ્યાત્મ અને અધિહૈવનું ઇંપ આપતાં; આ અલ્લવાદી જણાવે છે:

૨ ‘જે રાજસંહી-ઉદ્ગાતાને એસવાનું સિંહાસન બનાવવાનું છે, તેનું લાકડું ઉદુંખર વૃક્ષનું લેવાનું છે. તેના એ આગળના પાયા તો બૃહદ્દ અને રથંતરનાં ગાન છે, પાછળના એ પાયા તો વૈંપ અને વૈરાજનાં ગાન છે તેમજ જમણી અને

ડાખુ બાજુની છસિનાં એ ક્લક-લાકડાં છે, તે તો શાકવર અને રૈવતગાન છે. તેના ઉપરનો પૂર્વ તરફનો વિસ્તાર તે ઝાંચાએ છે, પરિચય તરફનો વિસ્તાર યજુઓ છે, તેના ઉપરનું પાથરણું સામગાનો છે. વાકોવાક્યનાં ગાન પાથરણું પરનો પીછોડો છે. શ્રી નામનાં ગાન ઓશ્ચાંડું છે. તે આસંહીના આગળના એ પાયાને પ્રજાપતિએ અને બૃહસ્પતિએ ધારણ કર્યા છે. તેમજ પાછળના એ પાયાને સોમે અને વરુણું ધારણ કર્યા છે. તે આસન પર હેવોએ આદિત્ય સૂર્યનો અલિષેક કર્યો છે. હેવો વસુઓએ રાન્ય માટે, રૂદ્રોએ વૈરાન્ય માટે, આદિત્યોએ સ્વારાન્ય માટે, વિશ્વહેવોએ સાભ્રાન્ય માટે, સાધ્યહેવોએ સર્વવરા-રાન્ય માટે અને આપ્ત્ય-જનોએ પારમેષ્ઠ્ય રાન્ય માટે અલિષેક કર્યો છે. અહીં આદિત્ય-સર્યે જે રીતનો વિજય-મેળવી લાધો છે; તેવો વિજય ધીજા કોઈપણ હેવે મેળવેલો નથી. જે અહો-રાત બધા હેવોના સંબંધે સુત-સોમરસથી યુક્ત હતા; તે અહોરાતોએ સર્યને માટે સુત-સોમરસ કાઢ્યો હતો. જેવી રીતે રાન્ય-સુપ્રય પુરુષ વિજય મેળવે, તેવી જ રીત આ અહોરાતમાં બધી દિશાએ વિજયને છંછે છે. તે દિશાઓના હેવોએ જણ્ણાંયું: મને એક હિસ્સાનાં દાન આપો. તેમણે પૂર્વ દિશા તરફ જણ્ણાંયું: મારો આ પ્રથમ પ્રયાણીય અહોરાત છે, તે દારા અહોરાત અને સત્યનાં પ્રદાન કરું છું. તેમણે ઉપરની દિશા તરફ જણ્ણાંયું. મારો આ સમાપ્તિનો ઉદ્યતીય અહોરાત છે, તે દારા ક્ષત્રનાં બળ અને રાષ્ટ્રનાં પ્રદાન કરું છું. તેમણે દક્ષિણ દિશા તરફ જણ્ણાંયું; મારો આ શરૂઆતનો આરંભણીય અહોરાત છે, તે દારા અન્ન અને રથનાં પ્રદાન કરું છું. તેમણે ઉત્તર દિશા તરફ જણ્ણાંયું; મારો આગળનો અહોરાત છે, તે દારા ઇપ અને વર્ણનાં પ્રદાન કરું છું. તેમણે અંતરિક્ષ મધ્યવર્તી સમાંતર દિશા તરફ જણ્ણાંયું. મારો આ મધ્યનો અહોરાત છે, તે દારા પ્રકાશ અને અસંબાધ-વાંધા વિનાના સમાંતર ભાવનાં પ્રદાન કરું છું. તેમણે પરિચયમ દિશા તરફ જણ્ણાંયું: મારા આ પાછળના અહોરાત છે, તે દારા ઝડત-નીતિ અને રાત્રિનાં પ્રદાન કરું છું. તેમણે પૃથ્વી તરફની નીચેની દિશા તરફ જણ્ણાંયું: મારા આ નીચેના અહોરાત છે, તે દારા ક્ષેત્ર અને વિમોક્ષ-મોક્ષનાં પ્રદાન કરું છું. હવે જે સર્વનાં કદ્યાણ કરનાર કારણ જલ હતાં, તે તરફ જણ્ણાંયું: ‘અમે તમારે માટે તપ કરી રહ્યા છીએ. તે દારા યાત્રા અને પ્રમાણનાં પ્રદાન કરું છું. આપોહેવી ઇપે જે કારણું જલ છે, તેથી તો આપોહેવીનાં અયન પ્રાપ્ત થાય છે. હવે કારણું જલની ઉપર રહેલાં જે છાયા જલ છે, તેમને ઉહેશીને આ સાધકજનોના તપ કરી રહ્યા હતા. આમ જે દશ પ્રકારની દિશાઓ છે, તેમની પ્રાપ્ત જુદા જુદા દશ અહોરાતોની સાધાનથી થાય છે.

‘આ પ્રાચીન દિશા છે, તેને માટે પ્રથમ અહોરાત્રે સૂર્યને ઉદ્ય થાય છે, ત્યાંથી ઉપરની જાચી દિશાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. તેના પૂર્વપક્ષે છ માસ અને ઉત્તર પક્ષે છ માસ અને મધ્યવતી અંતરિક્ષ છે. તેમાં સમાંતર અહોરાત્ર પ્રાપ્ત થાય છે. પૂર્વપક્ષના ચઢતા ક્રમે ગાન શરૂ થાય છે, ત્યારથાદ ઉત્તરપક્ષે ઉત્તરતા કુભથી ગાન થાય છે. ત્યાં પૂર્વપક્ષે સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે, તે ઉત્તરપક્ષે પૃથ્વી પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ ગૃહસ્થ પતિના પગલે પગલે ગૃહિણી જયા સંચરે છે, એમજ આ સૂર્ય આ બધાં અહોરાત્રને સંચરે છે.’

‘આદિત્ય ઇપ પ્રજપતિઓ જેણું હું પોતે આ બધા પદાર્થોનાં આવરણ કરી લઉં. તે પ્રમાણે તેમણે સ્વર્ગને માટે યશ, નક્ષત્ર મંદળ માટે ક્ષત્ર-બળ, અંતરિક્ષ માટે આત્મા, વાયુ માટે ઇપ, મનુષ્યો માટે આજા, પશુઓ માટે દ્વિતી કારણજલમાટે જાઈ-અન્ન, ઔપધિઓને માટે રસ, વનરસપતિઓને માટે સરસ (રસ) પક્ષીઓ માટે વીર્ય, અગ્નિ માટે અર્ચિ-જવાળાઓ, પૃથ્વી માટે હૃદય, દ્વિરણ્ય-સુવર્ણ માટે સુગંધ, મેધગર્જના માટે વાળ્ણી. પિતરોને માટે સંગમ અને ચંદ્રમાને માટે ભા-પ્રકાશને પ્રાપ્ત કરી લીધાં. આમ તે તે ભુત-સત્ત્વ પદાર્થોને માટે તે તે પ્રકારનાં તત્ત્વ પ્રામણ કરી લીધાં; તેને જ કારણે તો તે આદિત્ય-સૂર્ય ગણાય છે, જે પોતે આહાન અને પ્રદાન કરે છે. તેજ સાચે આદિત્ય છે; આ રહસ્યને જે અભિવાહી જણે છે, તે પોતે સામગ ઉદ્ઘગાતા બનીને રાન્નસંહી પર એસે છે. એ તો ભાનોને કે, આદિત્ય-સૂર્ય પોતેજ આસન પર બિરાજમાન છે.’

આમ સંવત્સર સત્રમાં અનેક પ્રછિયાઓ જેવાને મળે છે, સામગાન પણ અનેક પ્રકારનાં છે, તોપણ તેમાં એક સમાનતા જેવાને મળે છે, તે વિષે આ અભિવાહી જણાવે છે:

૧ ‘અહીં’ અભિવાહીઓ વિચારણા કરી રહ્યા છે: આ સંવત્સર સત્રમાં જુદાં જુદાં સામગાનોથી સ્તુતિ કરાય છે અને જુદાં જુદાં સ્રૂતોથી, ઋચાઓથી શાંસન કરાય છે; પરંતુ એ બધાનાં સ્થાન-અહો સમાન છે, તે કેવી રીતે બને? આના ઉત્તરમાં જણાવવાનું કે; ‘અન્ન એ તો સાચે જ સામ છે, અને અન્ન એ ઋચા છે, પ્રાણો ગૃહ-સ્થાન છે. હવે જેમ શરીરમાં પ્રાણ ધરાવવા માટે જુદાં જુદાં અન્ન આપવામાં આવે છે, એમજ જુદાં જુદાં સામથી સ્તુતિ કરાય છે અને જુહી જુહી ઋચાઓથી શાંસન કરાય છે; પણ તેમનાં ગૃહ-સ્થાન તો સમાન છે. તેનું કારણ આ છે. પ્રાણ એતો સાચે જ સામ છે અને તે પ્રાણોજ જવનનું મૂળ છે. જેમ વૃક્ષને થડ, શાખ કે ડાળો પાંદડાં હોય; એમ જ બાંન સામગાન તે મૂળ સામની સાથે સંબંધ ધરાવે છે. આ રહસ્યને જે જણે છે, તેણે તો બીજાં

બધાં સામગાન જણી લીધાં છે. અહીં વાણી એ તો ઝડચા છે; તેજ તેનું મૂલ છે. હવે જેમ વૃક્ષને થડ, શાખા કે ડાળાં પાંદડાં હોય; એમજ બીજુ ઝડચાએ. તે મૂળ ઝડચાની સાથે સંબંધ ધરાવે છે. અહીં મન એ તો યજુ છે અને તેજ જીવનું મૂળ છે, હવે જેમ વૃક્ષને થડ, શાખા કે ડાળાં પાંદડાં હોય; એમજ બીજા યજુ-મંત્રો તે મૂળ યજુની સાથે સંબંધ ધરાવે છે. આ રહસ્યને જે જ્ઞાને છે, તેણે તો બીજા બધા યજુમંત્રો જણી લીધા છે.'

આ સંવત્સર સત્રને ગવામયનનો પ્રકાર બતાવ્યો. એમાંનાજ થોડા ફેરફારને સાથે આદિત્યોના અયન તરીકે અથવા આંગિરસોના અયન તરીકે બતાવવામાં આવ્યો છે. આમાં મૂળ રહસ્યને સમજવા માટે આ અભિવાહની વિચારણા રજૂ કરી છે. એક સ્વરના સાધના કહેા, વાણીની નિષ્ઠા કહેા કે શરીરના અંદરની ગોશક્તિની ઉપાસના કહેા, એ બધા ગોના પ્રકારો અને તેમના સંચારોને અયન કહેલે; તે વિષે આ અભિવાહી જણ્ણાવે છે :

૧ 'શાટયાયનિ નામનો વિદ્યાર્થી' વાણ્ણુ ગોખલ નામના આચાર્ય પાસે જઈને ઉકો રહ્યો. તેણે સંવત્સર સત્રમાં ઐસવાની ધર્માધી બતાવી, ત્યારે આચાર્યે પૂછ્યું, 'ભાઈ, તું પિતુભાન છે' ? તેના ઉત્તરમાં જણ્ણાયું. 'હા, અગવન, હું પિતુભાન અને પિતામદ્વાન છું. અર્થાત્ મારે પિતા છે અને દાદા પણ છે, મને આપ સંવત્સર સત્ર માટે દીક્ષા આપો; તેમા સ્વીકાર કરતાં, આચાર્યે જણ્ણાયુઃ હું તને અયનતું રહસ્ય બતાવું છું. તેના રહસ્યને જે જ્ઞાને છે, તે એક સંવત્સર સત્રના સ્થાનને મેળવી લે છે, તે પછી તેના ઉત્થાન થાય છે, તેના યોગ ક્ષેમ સારી રીતે ચાલે છે; તેના લોકમાં વખાણુ થાય છે. આ સંવત્સર સત્રના યાર માસનાં અયનના વિભાગ આ રીતે ક્રવામાં આવે છે. તેમાંના જે ચાર માસનાં અયન કરે છે, એ તો અભિનના અયનથીજ ગતિ મેળવે છે. | દેવોભાં જે અભિન છે, તેને તેમજ અભિનના આ ગૃથી લોકને મેળવી લે છે. તે પછીતાં જે ચાર માસનાં અયન કરે છે, એ તો વાયુના અયનથી ગતિ મેળવે છે. દેવોભાં જે વાયુ છે તેને તેમજ વાયુના આ અંતરિક્ષ લોકને મેળવી લે છે. ત્યાર પછીના જે ચાર માસનાં અયન કરે છે, એ તો આદિત્યના અયનથી ગતિ મેળવે છે. દેવોભાં જે આદિત્ય છે, તેને તેમજ આદિત્યના સ્વર્ગ લોકને મેળવી લે છે.

૨ આચાર્યે તેના પ્રકારને સમજવતાં કહ્યું: આ તો સાચેજ અયન છે, આ વિષે અભિવાહીએ જણ્ણાવે છે. 'તે સંવત્સર સત્રને અપતથી ઓળંગે છે. હવે જે સાધકજનો અયનના રહસ્યને જાણ્યા વિના સંવત્સર સત્રમાં દીક્ષા લે છે, તે અયનના આધાર

સરતા સવરની પકડ

વિના ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે, પણ તેને મેળવી શકતા નથી. હવે જે રહસ્યને જણુંને અધિનની ગતિ મેળવે છે, તેનાં તો ડંચાં સ્થાન માટે ઉત્થાન થાય છે. તેના યોગ ક્ષેમ સારી રીતે ચાલે છે. લોકમાં તેનાં વખાણ થાય છે. અને તે લોકો સ્વર્ગના લોકને સારી રીતે મેળવી લે છે.'

જેમ તુલા માટે એક માપદંડ હોય, એમ જે આ શરીરમાં મેરુદંડ છે. વીણા માટેનો એક દંડ હોય એમ સંવત્સર સત્ત્રનો માપદંડ છે, તેને ચૂપ કહે છે, રાષ્ટ્ર માટેનો ધ્વજ એ તેનું પ્રતીક બને અને એ રાષ્ટ્રધ્વજને માન અપાય, એમજે આ ચૂપને જીવનની પ્રગતિનું એક સીમા ચિહ્ન ગણેલ છે; તેને વિષે અભિવાદી એક પ્રાચીન કથા રજૂ કરે છે :

‘પહેલાં મૃત્યુ અને પ્રજાપતિ બંને એકમેક પર વિજય મેળવવાની સ્પર્ધામાં ઉત્ત્યા. તે માટે તેમણે યસ કરવાનું વિચાર્યું. જેમ યુદ્ધમાં લઢવા માટે આયુધ-શસ્ત્રાસ્ત્ર જોઈએ, તેમજ યજમાં વિવિધ પ્રકારનાં આયુધ હોય છે, એ રીતે જે ધર્ષિએ કરવાની, તેમાં વપરાતાં શસ્ત્ર, સ્તોમ વગેરે સાધન સામગ્રી તો તેનાં આયુધ છે, એમ માનો કે આ સાધન સામગ્રીનો વાણી દારા બ્યવહાર થાય છે. યજમાં સામગ્રી સ્તુતિ કરાય છે, તેની સામગ્રી સ્તોમ અને સ્તોમ છે, ઝડ્યાઓથી જે શંસન-પ્રશંસન કરાય છે, તેની સામગ્રી શસ્ત્ર છે અને યજુઓથી આહુતિઓનાં પ્રદાન કરવા માટે જે અહુપાત્રના સંચાર થાય છે અને ભરાય છે, તેની સામગ્રી તે તો અહુપાત્ર છે. આ સાધન સામગ્રી એક રીતે માનો કે તે યજમાન પ્રજાપતિની સેના છે. હવે જેમ વીણા પર ગવાય, નૃત્ય થાય અને રંગભૂમિપર દેખાવનાં આચરણ થાય, એ તો માનોને કે મૃત્યુ-યજમાનની સેના છે. આમ જેણે બંને યજમાનોની સાધન સામગ્રી જુદી જુદી છે, તો પણ બંનેની સેના તો એકસરખી ગણ્યાય. જેટલી સેના પ્રજાપતિની; એટલીજ સેના મૃત્યુની. આમ બંનેનાં બળ અને સાધન સરખાં ગણ્યાય. આ બંને વર્ષ્યેની સ્પર્ધા લાંબા કાળ સુધી ચાલી. બંનેમાં કોઈ જતતું ન હતું. છેવટે પ્રજાપતિએ વિચાર કર્યો કે, હું મૃત્યુ પર વિજય મેળવી લડિં. હવે સંવત્સર સત્ત્રમાં જે સંખ્યા ગણ્યવામાં આવે છે; તે તેની સંપત્તિ છે, તેજ તેનાં સાધન અને સામગ્રી છે. આ સંખ્યાનું બળ મેળવી, પ્રજાપતિએ મૃત્યુ પર વિજય મેળવી લીધો. મૃત્યુનો પરાન્ય થયો, તેથી તેના યજનો સોમરાણ હતો, તે પોતે સુકાઈ ગયો. તે સોમરાણએ પડ્યા પછી સીધોની પત્નીશાળામાં પ્રવેશ કરી લીધો. હવે પત્નીશાળામાં જે સંપત્તિ-સાધન સામગ્રી રહે છે; તેમાં આ સોમ પણ રહે છે. યજમાં ઘૂટી સાધન સામગ્રી પત્નીશાળા પાસેથી મેળવી લેવાય છે. તેથી એમ કહેવાય છે કે, સોમરસ તૈયાર કરવા માટે પત્નીશાળામાં જાઓ:

અહીં પ્રજ્ઞપતિ અને મૃત્યુ બંને વચ્ચે સમાધાન થયાં, એથી તેનાં સાધન સામગ્રી હતાં, તે પણ યજના કાર્યમાં વપરાય છે, જ્યારે રતોત્રોથી સામગ્રાન થાય છે, અને સૂક્તોનાં શસ્ત્રથી શંસન થાય છે, ત્યારે વીણુા પર ગવાય છે, નૃત્ય થાય છે. અને રંગલીલા પર પાત્રો લજવાય છે. આમ બંનેની સાધન સામગ્રી ભેગી કરવામાં આવે છે.

૧ 'આ યજમાં જે યુપની રચના કરવાની છે, તે તો માનોને કે વીણુા માટેનો દંડ છે. હવે જે રચના-દોરીઓ છે, તે તો વીણુા પરના ઉપવાણ-બાંધેલા તાર છે. યુપની પાસે રાગેલ દ્રોણકલશ-ધડો છે, તે તો વીણુા માટેની પેટી છે. જે વાળના ચામડા પર સોમરસ ગાળવામાં આવે છે, તે તો આ વીણુાને વીટેલ ચર્મ છે. સોમરસ માટેના જે નાના નાના ગર્ત છે, એ તો વીણુાની પદ્ધીઓની વચ્ચમાં રહેલ ખાલી આકારા-જગા છે. સોમ પીસવાના પથરા છે, તે તો વીણુા વગાડવા માટેની વાદન-અંગૂઠીઓ છે. ચાર ચાર અદરોનાં કે આગળ વધતા ગાયત્રી વગેરે છંદ છે; તે તો વીણુા પર નેડેલાં સાત સ્વરોના તાર છે. દશરાત્ર યાગમાં રતોમનાં ગાન હોય છે, એ પ્રકારે અહીં વીણુાના વાદન માટેની દરા અંગળીઓ છે. અહીં એ યજોનાં જોડાણ થયાં છે, એ કહેવાનું તાત્પર્ય નથી. મૃત્યુના નામે પ્રસિદ્ધ થએલ યજ તો સુકાઈ ગયો હતો. આ તો એકજ યજ છે, જે પ્રજ્ઞપતિનો છે. અહીં પ્રજ્ઞપતિ એ પોતેજ યજનું હૃપ છે.

એ દેવોની ગાયોને પણ્ણિઓ ચોરી ગયા અને ગુષ્ઠામાં સંતાડી રાખ્યા. સરમા તેમને શાધી લાવી, તે કથાનો સંખ્યાં આ ગવામયન સત્ર સાથે જોડવામાં આવ્યો છે. આ ગાયો ડોણુ, સરમા ડોણુ વગેરે પ્રસ્તો જગો, તેના ઉત્તરો અહ્લવાદીઓએ આપેલા છે. એજ કથાને અહીં અહ્લવાદીઓ રજૂ કરે છે :

૨ 'પણ્ણિઓ નામે અસુરો થઈ ગયા. હવે દેવોએ જે ગાયો સુરક્ષિત રાખ્યા હતી, તેનાં આ લોકો અપહરણ કરી ગયા. ગૃથ્વીમાં જે રસાતલ પ્રદેશ છે, ત્યાં વલય-મંડળ કરી તેની વચ્ચમાં તેમને રોકી રાખ્યા. દેવોએ ગરૂડ પક્ષીને ઓલાવીને કહ્યું. 'હે સુપર્ણુ-ગરૂડ, અમારી ગાયો શાધી લાવ. 'અલે' કહીને, તે ગરૂડે ઉડવા માંડયું. જે રસાતલ પ્રદેશનાં વલયી કરી, ગાયોને રોકી રાખી હતી, તે સ્થાને ગરૂડપક્ષી પહોંચી ગયું. તેને ત્યાં નેર્ધ, પણ્ણિઓએ તેને આવકાર આપ્યો. તેને માટે સારાં મિષ્ટાન તૈયાર કર્યાં. મીકાં જલ, ધી દ્વાર, આભિક્ષા (પનીર) દહી જેવાં પીણું તેને ધરી દીધાં. આ અધાં મિષ્ટાન તેને તો હિત અને પથ્ય હતાં. તે પણ્ણિઓએ જણ્ણાંયું: 'હે સુપર્ણુ, આ તેને બલિ ધરીએ છીએ. આ તારાં અન્ત છે. અમે તેને માનપાન આપીએ જીએ. તું દેવો પાસે જાય, ત્યારે ગાયો ભળી છે, તે વાત કરીશ નહિ.'

એ પ્રકારનાં ખાનપાન મેળવી લીધા પણી ગરુડ ઉડીને દેવો પાસે પાછો આવી પહોંચ્યો. દેવોએ તેને પૂછ્યું: શું, ગાયોની શોધ કરી લાવ્યો? ગરુડે જણાવ્યું: ગાયોની તો શું વાત કરું, તેની કીર્તિ તો કયાં હોય? દેવોના રાજ ધીન્દ તેની ચાલાકી સમજ ગયા. તેમણે કહ્યું. ‘ઉભો રહે, તેને ગાયોની કીર્તિ બતાવું છું.’ તેમણે ગરુડને ગણેથી પકડ્યો. ગાયો વિષે તારે કશું કહેવાનું નહિ, એ રીતે તારં મુખ બંધ કરી હોંધું છે, પણ તે જે કાંઈ ખાનપાન લીધાં છે, એ બધાં તારાં બહાર નીકળી જશે. ધીન્દે તેને શાપ આપ્યો. તે અધમ કામ કર્યું છે. તારં જવન દેવોની ભૂમિમાં નહિ રહે. ગામને સીમાડે જે ખરાબ ભૂમિ છે, તે જગાએ તારે વાસ થશે. તારી ગીધયોનિ ગણ્યાશે.

‘તે દેવોએ સરમાને બોલાવી જણાવ્યું: હે સરમા, અમારી આ ગાયો ઓવાઈ છે, તે શોધી લાવ. ભલે કહીને, તે ચાલી નીકળી. લાંઘો માર્ગ પકડી તે રસા પ્રદેશ પાસે આવી પહોંચ્યો. જે સાગરનો પશ્ચિમ વિસ્તૃત પ્રદેશ છે, તે રસાને નામે ઓળખાય છે. જે જલથી ભરેલ છે. તે રસાને સરમાએ કહ્યું, ‘મારે તને તરી જવું છે. માટે મારે માટે તું ગાધા છીછરી બની જા.’ તેણે ઉત્તર આપ્યો. ‘મને ઓળંગી જા. તારે માટે હું ગાધા બનીશ નહીં.’ એ સાંલળી સરમાએ પોતાના બંને કાન ઉંચા કરી લીધા. તે જલમાં ખ્લવ-કુદકા મારતી આગળ સરવા લાગી. રસાએ મનમાં વિચાર કર્યો, આ શુની-સરમા મને શરીરને ઓળંગી જશે? લાવ, તેને માટે હું છીછરી થઈ જાઓ. તેણે આમ વિચારીને જણાવ્યું. ‘મને આમ ખ્લવ-કુદકા મારી ઓળંગીશ ના. તારે માટે હું છીછરી થાજાં છું.’ સરમાએ કહ્યું ‘ભલે’ અને તે રસા છીછરી થઈ ગઈ. તેને ઓળંગીને તે સામે પારે પહોંચ્યો ગઈ. રસા પ્રદેશના અંદરના ભાગમાં જ્યાં વલય રચીને ગાયોને ઢાંકી રાખ્યા હતી, ત્યાં તે સરમા પહોંચ્યો ગઈ.

તેને ત્યાં જોઈ, પણિઓએ તેને આવકાર આપ્યો. તેને માટે સારાં મિષ્ઠાન્ન તૈયાર કર્યાં, મીઠાં જલ, ધી, હૂધ, આમિક્ષા-પનીર, દાઢાં જેવાં પીણું તેને ધરી હીધાં. તેણીએ જણાવ્યું. તમારાં ધરેલાં મિષ્ઠાન્ન ખાઈને, હું દેવોને અપ્રિય નહિ બનું. હું તો ગાયો શોધવા આવી છું. જે હું તમારાં ધરેલાં મિષ્ઠાન્ન જસું; તો મેં દેવોની ચોરી કરી ગણ્યાય. હું તો ગાયોનાં પગલાં શોધતી શોધતી અહીં આવી પહોંચ્યો છું. હવે તમે આપેલી લાલચથી હું ઝોટું બોલીશ નહિ. આ તો દેવોની ગાયો છે; તેને ધીન્દ આવીને લઈ જશે. આમ તેણે પણિઓએ આપેલ મિષ્ઠાન્ન લીધું નહિ અને તે ભુખી રહી. તે ખૂબજ ભુખી થઈ હતી. તેણે રસા પર પડેલ હૂધના ફીણું, તર જેવી ચીજ જોઈ લીધી. તે બધું તે ચાટી ગઈ. કેટલાક છુપાઈને રહેલા

લોકોએ તેને નોઈ લીધી અને તેમણે જણાવ્યું: ‘અમને ખખર પડી ગઈ છે. સરમા ભૂખથાં પીડાતાં હતી, તથી તેણે ખાંધું છે. અલે એ ઝોરાક રસા પર પડી રહ્યો અને ભુખ-જન્મને કારણે ખાંધો, માટે સરમાએ જરુ-ઝોરાક ખાંધો. તેણે જરાયુ બનીને ખાંધો; માટે તે જરાયુ ગણ્યાય.

એ ગાયોનાં ભાળ લઈને સરમા પાછી કરી. તેને હેવોએ પૂછ્યું: સરમા, ગાયોનાં શોધ કરી લાવી? તેણે ઉત્તરમાં જણાવ્યું. ‘હા, હું ગાયોની ભાળ લાવી છું. રસા પ્રહેઠાગાં વલય બનાવીને તે ગાયોને રોકી રાખ્યા છે. હવે તમે જે રીતે સંભતિ આપો, એ રીતે ગાયોને પાછી લાવો.’ ઈન્દ્રે તેને ધન્યવાદ આપતાં જણાવ્યું; ‘અરે સરમા, તેં કાંઈ ખાંધું નથી. તું અમારી ગાયોની શોધ કરી લાવી. માટે આમારી ગાયોમાંચી એક ભાગ તારી પ્રણને મળશે.’

તે ઈન્દ્રના કલ્યા પ્રમાણે વિદ્બસ દેશના સારમેય હતા, તેમને ગાયોના પૌછિક ઝોરાક ભળ્યા હતા, તેથી તેમનામાં એટલું તો બળ આવ્યું હતું કે, તે વાધને પણ મારી શકે. સરમાના ગયા પછી હેવોએ અલિપ્લવ-રસાતલ ઓળંગવા માટેનો પ્લવ-પુલ બનાવ્યો. હેવો તેથી રસાતલ પહોંચી ગયા અને ગાયો પાછી લાવ્યા. આમ અલિપ્લવથી પાર પહોંચી ગયા; તે પરથી અલિપ્લવ પડુ ગણ્યાય છે.’

આ પ્રાચીન કથા ધર્ણી ધર્ણી રહસ્યભરી વાતો બતાવી જાય છે. એક તો વિષ્ણુ-સંહેરો આપવા જનાર રાજહૂત કે તપાસ કરવા જનાર રાજપુરુષ સામેના પક્ષમાં જાય, ત્યારે તેની ધરેલી કોઈ પણ ચીજ લે, તે એક પ્રકારની લાલચ ગણ્યાય. ભગવાન કૃષ્ણ પાંડવોના વિષ્ણુકાર બની, કૌરવોની પાસે ગયા; તો તેમણે કાંઈ પણ લાંધું નહિ. જે કે, કૌરવોની સાથે પણ તેમનો સગાઈનો સંબંધ હતો. બીજના પક્ષનું કાંઈ પણ લો; તેથી મન પર અસર તો થવાની. અન્ન તેવા ઓડકાર! આનું રહસ્ય આજના લોકો સમજ રાકતા નથી. તે વિષ્ણુ કરવા જાય કે સંધિ કરવા જાય, પણ તેમની ખાંદી પીણી તો હોય જ! મનની અસર તો તે જેતા જ નથી. પહેલાં ખાવા પીવાનું સાચું, વિષ્ણુ સફળ થાય કે નિષ્ફળ તે વેઠવાનું તો બંને પક્ષની સામાન્ય પ્રજાને છે. બંને બાજુના પક્ષકાર તો જણે સાક્ષી, તરસ્થ; આને કારણે તો સફળતા મળતી નથી,

ઉપરની કથામાં એક પૂરવણી ભળી આવે છે, સરમાએ કશું ખાંધું નહિ, પણ રસા પર પડેલી તર ચાડી ગાઈ, તેની ખખર ઈન્દ્રને પડી ગાઈ, તેમણે સરમાને લાત મારી, તર પણ કાઢી નાખી, ત્યાર પછી જ તે સાચી વિગત આપી શકી. જો એ આ વર્ણન વધારે પડતું ગણ્યાય. શાસનમાં કશું જતું ન કરાય, એ રહસ્ય આની પાણી રહેલું છે.

પણિએ દેવોની ગાયો લઈ ગયા અને તેમને રસા પ્રદેશમાં ધેરાં રાખ્યા. અહીં વલ તે વલય-એકડી કરવાના અર્થમાં છે, પણ બીજે ટેકાણે વલ રાક્ષસનું નામ છે. જે ગાયો પર ચોકી રાખતો હતો. ગાયોને ગુઝામાં સંતાડી હતી, આ ગાયો કાંઈ ચોપગાં પ્રાણી નથી. આ ગાયો તો સામાન્ય માનવની મતિ છે, સુજ છે, જે ધણી વખત દોરવાઈ જાય છે અને જુથબંધીમાં અટવાઈ જાય છે, ત્યારે તે મતિએ કશું કરી શકતો નથી.

ગીતમાં જોડાતા સ્વરને પણ ગો કહેછે, જે લય અને તાલની સાથે સંવાદિતા સાધતાં મધુર લાગે છે, પણ વધારે પડતાં લય અને તાલમાં અટવાઈ જાય તો ગીતની મૌલિકતા અટવાઈ જાય છે. સૂર્યની વાર્ષિક ગતિને અનુસરતાં કિરણો પણ ગો છે અને ગવામયન એક સંવત્સર વર્ષ બને છે, તેની સાધના કે ઉપાસના માનવના હિત માટે છે; તેમાં પણ રૂઢ પ્રક્રિયા અને પદ્ધતિમાં અટવાઈ જવાય. એ તો સાગર એણંગવાનો છે, તેને માટે પ્લાવ-અલિપ્લાવ જોધાયે; તે છ પ્રકારના છે: જ્યોતિ, ગો અને આયું, જો, આયુ અને જ્યોતિનું જ્યોતિ તે પ્રકાશ, આયુ તે જીવન અને ગો તે મતિ. આમાં મતિને માધ્યમ પદ મળી ગયું છે, તટરથ રહેનારી મતિજ સાચી સુજ ધરાવે છે, તે એકાદ પક્ષમાં ચાલી જાય, તો સુજ-ઘૂર્જ ગુમાવી જેસે છે.

દેવોની ગાયો શોધવા જનાર ગરૂડ અને સરમા પણ પ્રતીક છે. ગરૂડ તે શીણું ચાંચને કારણે તીકણું બુદ્ધિ અને સરમા સુંધવાની શક્તિને કારણે સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ છે. તીકણું બુદ્ધિ શોધ કરી શકે છે, પણ તે લાલચને વશ થઈ જાય, તો હિત પરોપકારનાં કાર્ય થાય નહિ. ધન્દના શાપથી ગરૂડને ગીધ બનવું પડ્યું છે. આ ગીધને સંસ્કૃત ગૃહ્ણ-લાલચી કર્યો છે. ‘લાલચ રાખ નહિ’ આ રૂપી આદેશ છે. આજે તો ગૃહ્ણાલાલચને કારણે આખા રાષ્ટ્રનું નાવ ડૂઅી રહ્યું છે. આને રેાકવા માટે તો કોણ ધન્દની શક્તિ કામ આવે; પણ તેય શાસન દંડની બાધતમાં ઢીલ મુકે, તો સર્વનાશ જ થાય!

અલિપ્લાવ પડહનું આ રહેસ્ય છે, તે સાથે પૃષ્ઠય પડહનાં છ ગાન બૂહુદ, રથંતર, વૈરાજ, શાકવર અને રૈવતનાં ગાનની સાથે વિવિધ પ્રકારના ધોાપ-અવાજની તુલના કરવામાં આવી છે, તે વિષે આ અલચવાદી જણાવે છે:

૧ 'જે કારણું જલ-આપોહેવી હતાં તે દેવોની પત્નીએ બન્યાં હતાં. તેમણે દેવોની સાથે મિથુન ભાવે એક બની સર્જન કરવાની ધર્મા કરી. તે કારણજલના ગૃહી પર વાયુએ સંચાર કર્યો. વાયુના એ વિવત-સંચારથી આપોહેવીએ ગર્ભને ધારણ કર્યો. તેમણે દેવોને જણાવ્યું: હવે આ ગર્ભનાં સર્જન કરો. તેમણે પહેલાં અહોરાત્રે રથંતરનાં સર્જન કર્યાં. જેમ રથ ચાલતો હોય, ત્યારે ધોાપ થાય, તેવો

ધોષ તે સાથે પેદા થયો. આને કારણે સોમયાગમાં રથન્તર ગાન માટે સ્તોત્ર ગવાય; ત્યારે ભેગા ભળેલા લોકો રથના ધોષ કરે છે. ખીજ અહોરાતો ખૃહતનાં સર્જન કર્યાં. જેમ મેધના ગડગડાટ થાય છે, તેવો ધોષ તે સાથે પેદા થયો. આને કારણે ખૃહત ગાન માટે સ્તોત્ર ગવાય, ત્યારે લોકો દુદુંલિનાં તાડન કરે છે. ગીજ અહોરાતે વૈશ્વપનાં સર્જન કર્યાં. જેમ મંદ, મધ્યમ અને તાર એ ત્રણ પ્રકારનાં આમ હોય, તે પર વિવિધ ઇપ વાળા ધોષ-સ્વર જાગે; તેવા વિશ્વ વિવિધ પ્રકારના ધોષ પેદા થાય. આને કારણે વૈશ્વપનાં ગાન માટે સ્તોત્ર ગવાય, ત્યારે લોક ગીત ગાનારા જુદા જુદા આમ સ્વરોના ધોષ સંભળાવે છે. ચોથે અહોરાતે વૈરાજનાં સર્જન થયાં. જેમ અજિન લડલડાટ સળગતો હોય અને તેમાંથી મં મં ધોષ પેદા થાય, તેવા વિરાજ-પ્રકાશ ઝેંકતા ધોષ પેદા થયા. આને કારણે વૈરાજનાં ગાન માટે સ્તોત્ર ગવાય, ત્યારે લોકો અજિનનાં મંથન કરે છે. પાંચમે અહોરાતે શાકવરનાં સર્જન થયાં. જેમ લારે વેગથી પાણીના પ્રવાહ વહેવા મંડે અને તેમાંથી ધોષ પેદા થાય, એમ શાકવર વિશુતશક્તિને બતાવતા ધોષ પેદા થયા. આને કારણે શાકવરનાં ગાન માટે સ્તોત્ર ગવાય, ત્યારે લોકો જલતરંગ ભરીને શક્તિશાળી ગાન બનાવે છે. છુદા અહોરાતો રૈવતનાં સર્જન થયાં. જેમ ધણ્ણાં પશુઓ ભેગાં થયાં હોય અને એ બધાના સમૃહ સ્વરોમાં હંલા હંલાના ધોષ સંભળાય, એમ રૈવતનાં ગાન માટે સ્તોત્ર ગવાય, ત્યારે લોકો પશુઓનાં પોપળું થાય, એવા ધોષ પેદા કરે છે. જેમકે વાઢાને જોમાતાઓ પાસે મુક્વામાં આવે અને ગાયો વાસો સુકે, એ જતના ધોષ જોપાલ કરતા હોય છે. આ રૈવત એ તો રૈવતી ગાયોનાં ઇપ છે આ બધા પ્રકારના ધોષને ઠંદ્રના ધોષ કલ્યા છે, જે શક્તિ વધારનાર અને બળના પોપક છે.

અહીં મૃષ્ટ્ય સ્તોત્રનાં રથન્તર વગેરે છ ગાનોના પ્રકાર બતાવ્યા છે. આ પ્રદારોને ગીત ગાનની પદ્ધતિએ અનુસરવાના છે. ગાનની અસર તો સૂક્ષ્મ છે. તેને અત્યંત રૂપણ રીતે બતાવી શકાય એમ નથી; તો પણ અહીં રથ, મેધ, દુદુંલિ, આમ સ્વર, અજિન, જલ અને પશુ એમનાથી પેદા થતા ધોષોની સરખામણિ કરી છે, જેથી સામાન્ય બેંદ જુહો તરી આવે.

જેમ ચુદ્ધ માટે સંનદ્ધ થતા સૈનિક-વીરોના ઉત્સાહને વધારવા જુદાં જુદાં વાધોના ધોષ કરવામાં આવે છે, એમજ આ થણના ઉત્સવોમાં અનેક પ્રનાજનો ભાગ લે છે. તેમના ઉત્સાહમાં વધારો કરવા માટેના આ વિવિધ ધોષ છે. આમાં વેદ ધોષ તો સુખ્ય છે. વેદના મંત્રોમાં હૈવી બળ રહેલું છે. તેમનાં ગાન અને ગતિના પ્રકારોથી વાતાવરણનો અત્યંત શાંત મધુર બનાવે છે. ઋગ્યાનાં પઠનની જેમ ગીત સંગીતનાં અવણું પણ યણતું એક સુખ્ય અંગ ગણ્ણાય છે.

સરતા સ્વરની પકડ

સંગીત ફક્ત લોકોનાં મનોરંજનનું સાધન નથી. ખાનપાનની સાથે લહેર જગાડવા ગીતનો ઉપયોગ થતો ગયો અને તેની કક્ષા ઉત્તરતી ગઈ. આ સામગ્યાન તો સમાજની વિવિધ વૃત્તિઓમાં સંવાહિતા જગાડે છે. રાષ્ટ્રની હિતકારી પ્રવૃત્તિ-ઓમાં તે પ્રેરણું આપે છે. સામ તો દિવ્ય સ્વરની સાધના છે. લોકરંજનની વૃત્તિ સેવતા વહેપારીઓ તો પણિઓ જેવા છે, તેમણે તો આ ગોસ્વરની હિતકારી વૃત્તિઓનાં અપહુણ કર્યાં છે.

તેની શોધ માટે તીકણું બુદ્ધિ જોઈએ, પણ તે લોલ લાલચ કે અંગત સ્વાર્થમાં અટવાઈ જાય, તો પાછું કામ બગડે, તે પછી તો સૂક્ષ્મ બુદ્ધિને જોડવી પડે. તે ગાયોને સ્વરોની મૂળ સુરાવલિને શોધી આપે, પણ તે સંગીત પ્રક્રિયાની લાવી, લોકના કલ્યાણમાં લેડવાનું કામ તો દેવરાજ ધન્દ જેવા સર્વમાન્ય લોકનેતાનું છે.

આજે આપણે જ્યારે રાષ્ટ્રના ઉત્થાનનું કામ હાથ પર લીધું છે, ત્યારે રાષ્ટ્રધ્વજને જીએ ફરકાવીએ છીએ; એમજ રાષ્ટ્રવીણાના સ્કૂરો પણ સમ પર જોડવા પડરો. કયાંક ઢીલ થશો, તો સ્વરોની વિસંવાહિતા જગરો; કે કયાંક તાર ખેંચવા જતાં, તૂટી જશો, તો રાષ્ટ્રવીણું અધવચ અટકો જશો. આ તો સમગ્ર રાષ્ટ્રના જીવનને નૂતન પ્રેરણું આપવાની છે. એ રાષ્ટ્ર, કવિ સાયગલની મનોવેદના આજે પણ આપણું કાન પર અથડાય છે. તેનો તે કરુણ અવાજ ‘જીવનથીન મધુર ન બાન્ને’ એકાદ વ્યક્તિને નથી સંભળાતો, પણ રાષ્ટ્રપુરૂષને સંભળાવી રહ્યો છે. દશા તો એવી છે કે, રાષ્ટ્રનું સાજ બગડી ગયું છે. જે રાગ ગાવા માંગીએ, તે જગતો નથી અને બાન્ને જ સંભળાય છે. જવું છે રાષ્ટ્રનાં હિત સાધવા, પણ મતિઓ અકળાઈ ઊંઠે છે. લોકનેતાઓ જેગા થાય છે, જે રાષ્ટ્રની સંવાહિતા જગાડવા મર્થી રહ્યા છે, પણ શું થાય? જે રાષ્ટ્રના હિતની વાતો કરે છે, તે પોતે જ કાંઈ જુદી જ વેતરણું પડયા છે અને રાષ્ટ્રના તાર સંધાતા નથી. એ સાયગલની વેદના જગે છે: બિગડે સાક્ષે કામ બને ના, મેઘ બજે ન મહારાર, પંચમ છેડો મધ્યમ બાન્ને ખરજ બને ગાંધાર; બીનકે ઝૂંઠે પડ ગયે તાર, જીવન ણીન મધુર ન બાન્ને.

આ ગવામયન સગની પ્રાર્થિયા આજે જુલાઈ ગઈ છે. કાલ મહાકાલને જોડતી એક એક કલા કલા કાચા તંતુના તાંત્રણા જેવી છે, પણ તેને સ્વરની સંવાહિતામાં ગુંથવામાં આવે, તો તેમાં એક પ્રભાવ પેદા થાય; એમ જ રાષ્ટ્રની ભાવના આજે છિન્ન ભની રહી છે. એ તો સરતા સ્વર જેવી દશા છે. તેની પકડ જગાડવાની છે અને રાષ્ટ્રવીણું પર રાષ્ટ્રના ઉત્થાનના સ્વરો જગાડવાના છે. તો સામગ્યાનનાં અલિનવ રૂપો છે, તેમાંથી વિશ્વની શાન્તિ સાધી શકાય, એવાં સંવાહિતા રાષ્ટ્રે સાધવાના છે.

ઉપાસન - ઉપસ્થાન
એસવું અને ઉઠવું

જૈમિનીય બ્રાહ્મણ ૨, ૨૩-૨૪

તદ્દ આહુ: કાં દેવતાં દીક્ષમાણ અનુ નિષીદન્તિ કામ્ અનૂત્તિષ્ઠન્તીતિ ?

સ બ્રૂયાદ અર્દિન દેવતાનાં દીક્ષમાણ અનુનિષીદન્તિ, આદિત્યમ અનૂત્તિષ્ઠન્તીતિ । તસ્માદ્ દીક્ષિતાન્ સત આહુર આસત ઇતિ, યદ્વાપિ તે શયીરન્ અથોત્તિષ્ઠેયુઃ । અર્દિનર્ હિ દેવાનામ્ આસીનાનાં શ્રેષ્ઠઃ । અર્દિનદેવત્યા હિ તર્હિ ભવન્તિ । તસ્માદ્ ઉત્થિતાન્ સત આહુર ઉદસ્યુરિતિ । યદ્વાપિ ત આસીરન્ અથો શયીરન્ । આદિત્યો હિ દેવાનામ્ ઉત્થિતાનાં શ્રેષ્ઠઃ । આદિત્યદેવત્યા હિ તર્હિ ભવન્તિ ।

તદ્દ આહુ: કે ભૂત્વોત્તિષ્ઠન્તીતિ । સ બ્રૂયાન્ મનુષ્યા ભૂતા દીક્ષન્તે દેવા ભૂત્વોત્તિષ્ઠન્તીતિ ।

ત એતદ્ ઋગ્યોતસં યજૂરેતસં બ્રહ્મણિ યોનૌ રેતો દ્વધતો યન્તિ । અગ્નૌ એવ તદ્દ આહુતીભિર અભિજુહ્વતો યન્તિ । તસ્માદ્ દીક્ષોપસત્સુ વીવ ગ્લાયન્તિ । તરુણમિવ તર્હિ રેતો ભવતિ । તસ્માદ્ ઉ સ્ત્રી દુર્ઘદિની વીવ ગ્લાયતિ । તરુણમ તર્હિ રેતો ભવતિ । તાન્ સ્તુતશાખૈસં ન્યિર વર્ધયન્તો ઽમિ શ્રૂપ્વન્તો યન્તિ । તસ્માદ્ ગર્ભા અનશ્રતઃ સંભવન્તિ ૨૩

ત ઋઢ્મયા યજુર્મયા: સામમયા બ્રહ્મમયા હિરણ્મયા: અમૃતાસ્ય: સંભવન્તિ । ઋઢ્મયાનિ અસ્યાસ્થાનિ ભવન્તિ ય એવ વેદ ।

તાન્ ઉદ્ગાતા પુરસ્તાત્ સંવત્સરસ્ય જનન્યિત્વા હોતો પ્રયચ્છતિ । તાન્ હોતા સૂક્તાઃ સ્ત્રો । તત્ સૂક્તતાનાં સૂક્તત્વમ્ । તાન્ શાસ્ત્રૈઃ પ્રશાસ્તિ । તત્ શાસ્ત્રાણાં શાસ્ત્રત્વમ્ । તાન્ ઉબથૈઃ ઉત્થાપયતિ । તદ્ ઉક્થાનામ્ ઉક્થત્વમ્ ।

તેમ્ય એતદ્ દેવ્ય મધુ અશીતીર અશીદ્ય પ્રયચ્છતિ । મધુ હ અસ્ય અસ્મિન્ લોકે અમુદ્ધિન્ ચ અશ્ચ ભવતિ ય એવ વેદ । અક્ષરેણ અક્ષરેણ ઽ હ અસ્મે વિદ્યા: સર્વાન્ કામાન્ દુહે । તસ્માન્ સંવત્સર એવ શસ્ય સંવત્સરે પ્રોચ્યમ્ । તસ્માદ્ બ્રાહ્મણો હતો ન સ્તાયાદ્ ભવતિ । તસ્માદ્ રેતઃ સિક્ત ન સ્તાયાદ્ ભવતિ । તસ્માદ્ ઉ હ વા વિદ્વાન્ ન સ્તાયાદ્ ભવતિ ।

અશીતિભિર વૈ દેવા ઇમાન્ લોકાન્ ઇમાન્ અધ્વન આશ્નુવત । તદ્ અશીતીનામ્ અશીતિતિત્વમ્ । તિસ્ત્રભિર એવમ્ લોકમ્ આશ્નુવત । તિસ્ત્રભિર અન્તરિક્ષ તિસ્ત્રભિર અમુમ્ । ચતુર્દ્ધભિર એવ દિશ આશ્નુવત ચતુર્દ્ધભિર અવાન્તરદેશાન્ । એકયામૂમ્ ઊર્ધ્વમ્ । દ્યાનવાશીતયો અમ્વન્ । નવ પ્રાણાઃ । અશ્ચુતે પ્રાણાન્ । સ પ્રાણાઃ સંભવતિ । સર્વાયુર એતિ । નાકામો મ્રિયતે ॥ ૨૪ ॥

ગુજરાતી ભાષાંતર

આ અલ્પવાદી જનો પૂછી રહ્યા છે, સાધકજનો કયા દેવની દીક્ષા લઈને સત્ત્રમાં એસે છે અને યજા પૂરો કરો ઉલા થાય છે? તેનો ઉત્તર એ અભિજ્ઞ આપે, સાધકજનો દેવોમાંના અર્જિનને ભાટે દીક્ષા લઈને એસે છે અને સૂર્યને ઉદ્દેશા ઉલા થાય છે; અર્થાત્ અર્જિનથી શરૂઆત અને આદ્વિત્ય-સૂર્યથી ઉત્થાન કરે છે. આને કરણે ને જનોએ દીક્ષા લીધી હોય; તેને અહૃવાદી જનો એઠા છે, એમ કહે છે.

પરिशिष्ट

ત्यारभाव ते जनो सुतेला होय; तो पण હવे तेमણે ઉત्थान करेलां છે, એમ જણાવે છે.

अગિન તો સાચે બેઠેલા દેવેામાં અણું છે. આથી યજ્ઞમાં બેઠેલા જનો અગિન-દેવત્ય બનેલા ગણાય છે. એજ રીતે જે જનો યજ્ઞમાંથી ઉડવાના હોય; તે આમ લલે બેઠેલા હોય કે સુતેલા હોય, પણ તે ઉત્થાન કરી ગયા છે, એમ કહેવાય. જે દેવેા ઉત્થાન કરતા હોય છે, તેમાં આદિત્ય અણું ગણાય છે. તે જનો આદિત્ય-દેવત્ય ગણાય છે.

હવે એ અભિવાહો જનો પૂછું કે : શું બની, તે ઉત્થાન કરે છે? તેનો તે ઉત્તર આપે, મનુષ્ય બનીને દીક્ષા લે છે, દેવ બનીને ઉત્થાન કરે છે.

આ જનો કર્માના રૈતસ-રજ અને યજુના રૈતસ-વાર્યને લઈને અહ્મ-મંત્ર-ઇપી યોનિમાં રૈતસ-ગર્ભને ધારણું કરીન જય છે. અથાત् અગિનમાં આહુતિઓને હેઠળતા હોમતા જય છે. આથી જ્યારે દીક્ષાઓ અને ઉપસદોમાં હોય; ત્યારે જણે કે ગ્વાનિ પામતા હોય, એમ લાગે છે, કારણું કે ત્યારે રૈત-ગર્ભ તરણું-કાચો હોય, એમ લાગે છે. આને કારણું ગર્ભની સ્વી દુર્દીદિની-એ હૃદયવાળી કહેવાય છે તે જણે કે ગ્વાનિ પામતી હોય છે. ત્યારે રૈત તરણું જેવો હોય છે. તે ગર્ભને સ્તુતિ અને શાસ્ત્રોથી ત્રણ પ્રકારે વધારતા રહીને સંભગાવતા રહીને જય છે. તેથી તો ગર્ભો ખાતા નહિ હોવા છતાં સંભવે છે. ૨૩

આ યજ્ઞની સાધના કરનારા જનો કર્માયોના ઇપે, યજુયોના ઇપે, સામના ઇપે અહ્મ-મંત્રાનાઇપે, હિરણ્ય-ઇપે અમૃત બનીને સંભવે છે. આ રહુસ્યને જે જણે છે, તે અભિવેતા પણ કર્હમય, યજુંમય, સામમય, અંહમય, હિરણ્યમય,—અમૃતઇપે સંભવે છે. તેનાં અસ્થિઓ—હાડકાં કર્હમય હોય છે. તે હાડકાંની વર્ષ પહેલાંરચના કરીને, ઉદ્ઘગાતા હોતાને આપે છે. તેમને હોતા સુક્તોથી સર્જે છે. તે સર્જન એજ સુક્તોનું સુક્તપણું છે. તેમનાં શાસ્ત્રોથી પ્રશાંસા કરે છે. આ શાંસન-પ્રશાંસા એજ શાસ્ત્રોનું શાસ્ત્રપણું છે. તેમનાં ઉક્યોથી ઉત્થાપન કરે છે. તેજ ઉક્થપણું છે, તે નવાં દેહને ધરનારા જનો માટે આ તો હિંય મધ છે. જે ઉત્તમ અનુ જોારાક માટે છે. એમ માનીને આપે છે. આ રહુસ્યને જે જણે છે, તેને આ લોકમાં અને પેલા લોકમાં મધ-અનુ મળે છે. વિદ્યાઓ અક્ષરે અક્ષરે તેને માટે કામનાયોનાં દોહન કરે છે. આને કારણું વર્ષ સંવત્સર દરમિયાન શાંસન કરવાં અને પ્રવચન કરવાં; આથી જે અભિવિત છે; તે હુલ્યાથી નાશ પામતો નથી. આથી તો જેનાં ગર્ભમાં સિંચન થયાં છે; તે રૈતસ નાશ પામતું નથી. આથી તો રહુસ્ય જણુનાર અહ્મજાની નાશ પામતો નથી. આ અમૃત-જોારાકો મેળવી લઈને, તે હેવો આ બધા લોકોને અને આ માર્ગોને મેળવી લે છે. આજ અશીત્તિ-ખાદ્ય જોારાકોનાં અશીત્તિત્વ છે. જેથી તે હિંય દેહધારી જનો ગણું સાધન-લોકોથી આ લોકને મેળવે છે, ગણુથી અંતરિક્ષને અને ગણુથી સ્વર્ગને મેળવે છે. ચાર સાધનોથી દિશાયોને અને ચારથી અવાંતર દિશાયો—ખૂણાયોને તેમજ એકથી ઊર્ધ્વદિશાને મેળવે છે. આની ગણુના અઢાર અશીત્તિઓ થાય છે. નવ તો આ પ્રાણો છે. આથી તે પ્રાણોને મેળવી લે છે. તે પ્રાણુસહિત સંભવે છે. તે સર્વ-પૂર્ણ આયુ મેળવે છે. તે કામના વિના મરણ પામતો નથી, અર્થાત् તે સ્વેચ્છાઓ મૃત્યુ પામે છે. ૨૪

પરિશાષ—૨

સામવેદ : ઉત્તરાર્ચિક

આ સંહિતા પૂર્વાર્ચિક અને ઉત્તરાર્ચિક એ વિલાગમાં છે. પૂર્વલાગમાં એક એક ઋગ્યાનાં સંકલન છે, તે પૂર્વ ઋગ્યાનાં સાથે ઉત્તરમાં એ ઋગ્યાઓથી તૃય બને; તેનાં સંકલન ઉત્તરાર્ચિકમાં મોટે લાગે છે. ઉત્તરાર્ચિકમાં એકવીસ અધ્યાયો છે. આનાં સંકલના સોમયાગમાં ઉપયોગી સુક્ત અને સ્તોત્રની દશ્ટિએ થધ છે. તાંડ્ય મહાઅધ્યાલણુમાં પચ્ચીશ અધ્યાયો છે, તેમાં પહેલા અધ્યાયમાં કેટલાંક સોમયાગને ઉપયોગી યજુમંત્રો છે, તેમજ ખીજા અને ત્રીજા અધ્યાયમાં સ્તોત્રનાં આવર્તનથી બનતા સ્તોત્રની સ્તોત્રિયાએ અને વિષ્ટુતિના પ્રકાર બતાવવામાં આવ્યા છે.

ચોથા અધ્યાયથી સંવત્સર સત્ર ગવામયન શરૂ થાય છે, તેમાં સોમયાગના ત્રણુ પ્રકાર : એકાઉ, અહીન અને સત્ર આવી જય છે. એક દિવસના અહોરાત્ર યાગનું મૂળ અભિષ્ટોમ-ન્ત્યોતિષ્ટોમ છે. તે ન્યોતિષ્ટોમ સર્વ યાગોની પ્રકૃતિ છે. તેના પ્રકારો છથી નવ સુધીના અધ્યાયોમાં છે. નવમામાં કેટલાંક શુદ્ધ અને પ્રાયસ્તિચત કર્મ છે. દ્વારાથી પંદર સુધી દ્વારશાહ્યાગ-દ્વારાત્ર, સોળથી અદ્ભાર સુધી એકાઉ, એંગણીરાથી બાવીસ સુધી દ્વિરાત્રથી લઈ દ્વારશાહ-બાર અહોરાત્ર તેમજ તેવાસ અને ચોવાસમાં બાર-તેર દિવસ લઈ વર્ષો સુધી ચાલતાં સત્ર તેમજ પચ્ચીશમાં અધ્યાયમાં ગવામયનના પ્રકારો બતાવવામાં આવ્યા છે.

આ કુમ ઉત્તરાર્ચિકના અધ્યાયોને અનુસરે છે. તેજ કુમ બીજગાન સંહિતામાં સ્વીકારાયો છે. મરાક કૃત આર્ષેયકલ્પ ગવામયન સત્રમાં ઉપયુક્ત સ્તોત્ર અને ગાનની મૂળ યોનિ ઋગ્યાએ અને તેના ગાન પ્રકારોને અનુસરી, એકાઉ, અહીન અને સત્રની પદ્ધતિ બતાવે છે; તેમાં પણ આ ઉત્તરાર્ચિક સંહિતાનો કુમ જોવાને મળે છે.

કૈભિનાય ઉત્તરાર્ચિકમાં પણ એકવીસ અધ્યાયો છે અને તેને અનુસરી કૈભિનાય આહાણના પહેલા ખંડમાં અભિહોત્ર અને અભિષ્ટોમ, ખીજમાં ગવામયન અને ત્રીજામાં એકાઉ, અહીન અને સત્રમાં ઉપયોગી સામગ્રાન, સ્તોત્ર, સ્તોમ વગેરેનાં વર્ણન છે.

જે કે એકાઉ, અહીંન અને સત્ર સામવેદના સુખ્ય વિપયો છે અને ગવામયન સત્રમાં ત્રણોય પ્રકારો આવી જય છે, તો પણ આ ગવામયન સત્ર સંપૂર્ણ વેદ-સાહિત્યમાં મહત્વના સ્થાને છે. તૈત્તિરીય સંહિતા અને કાઠક સંહિતામાં તેનાં વર્ણન છે. ઝડવેદના ઐતરેય આલણુ, યજુર્વેદના શતપથ આલણુ અને અથર્વવેદનાગોપથ આલણુમાં ગવામયનની બાખ્યા પ્રક્રિયા અને કુમ પદ્ધતિ વિષે વિગતો આપીને તેનાં રહસ્ય પણ ઉકેલે છે. આ વિપય આટલો મહત્વનો અને રહસ્યપૂર્ણ હોવા છતાં વેદસાહિત્યના અભ્યાસકો અને વિવેચક વિદ્ધાનોનું ધ્યાન ધર્ણું ઓછું ગયું છે.

તાંડુચ મહાઆલણુના અંગેજ અનુવાદક ડૉ. કલંદ, શતપથના ડૉ. ધંગલિંગ, તૈત્તિરીય સંહિતાના ડૉ. કીથ એની વિગતે ચર્ચા કરે છે, પણ તેના રહસ્યભાગ પર પૂરતે પ્રકાશ આપી શક્યા નથી. આ સત્રના એ પ્રકાર છે: એક દશમાસનો અને બીજો બાર માસનો. આ પરથી લોકમાન્ય ટિળકે એવું અનુમાન કર્યું છે કે, ‘પ્રાચીનકાળમાં આ યાગ દશમાસ સુધી ચાલતો અને આર્ય લોકો એવા પ્રહેરોમાં રહેતા હોવા જેઈ એ કે, જ્યાં દશ માસનું વર્ષ હોય. દશમાં પાંચ માસની રાત્રિએ દીર્ઘ હોય અને એ માસ સંધ્યા હોય. આ વર્ણન ધ્રુવપ્રદેશને લાગુ પડે છે; લૌગોલિક સ્થાનમાં ફેરફાર થતાં બાર માસનાં અનુષ્ઠાન સ્વીકારાયાં હોય.

રોમન વર્ષ પણ શરૂઆતમાં દશ માસનું હતું. હાલની ગણુના પ્રમાણે ડિસેંબર બારમો માસ છે. ડિસેમ-Decem તે દશમ કે દશાંબર સંસ્કૃત શાષ્ટનો અપભ્રંશ છે. ન્યુથા નામના રોમન રાજીએ પ્રથમ એ માસનો વધારો કર્યો, એમ ખુટકો પોતાના રોમન લોકોનો ચરિત્ર નામક ગ્રંથમાં લખ્યું છે.

અહીં અનુષ્ઠાનમાં એકેલા ગાયો તે ખરી ગાયો હતી, આ પ્રશ્ન ઉભો કરી શુક્લ યજુર્વેદના ગુજરાતી અનુંવાદક શ્રી મોતીલાલ રવિશાંકર થોડા ઉત્તરાર્ધની ભૂમિકા (પૃષ્ઠ ૫૩) માં જણાવે છે કે, ઐતરેય આલણુમાં નિર્દેશ છે : એ ગાયો આદિત્ય હતી, પુરાણુની ગાયો. તે સંવત્સર ઇપ દિવસ અને રાત્રિએ. આ ગાયોને પણ્ણુંએ ચોરી ગઢેલા; એમ ઝડવેદમાં ઉલ્લેખ છે. ધન્દ્રે વલ રાક્ષસને મારી ગોંધી રાખેલ ગાયોને છોડાવી. તે પ્રમાણે શ્રીક પુરાણનાં કાકસ નામના રાક્ષસને મારી હક્કુંલિસે ગાયોને છોડાવી હતી. આ ગાયો તે ખરેખરી ગાયો ન હતી, પણ પ્રકાશિપ ગાયો હતી અને તે ગાયોને ધન્દ્ર પાછી લઈ આવતો.

આ ગવામયન સત્રના પહેલા અને છેલ્લા અહોરાત્ર અતિરાત્ર સંસ્થા પ્રમાણે થાય છે. આનું રહસ્ય આ છે : અતિરાત્ર એટલે સૂર્યાસ્તથી લધ સૂર્યોદય સુધીના ચાર પ્રફર : તેમાં પ્રથમ, મધ્યમ, ઉત્તમ અને સંધિ નામનાં ચાર સૂક્તોમાં તેર

स्तोत्रनी ऋच्याओ गवाती. अतिरात्रना आ अनुष्ठानने श्वतंत्र गण्डि ध्रुव प्रदेशनी से। रात्रिओ साथे धराववामां आवी छे. ज्ञेके एक अनुभानज्ञ करे छे.

उत्तरार्चिक्ना पहेला अध्यायमां एक हिवसना ज्येतिष्ठोम यागमां वपरातां खार स्तोत्र अने उक्त्यमां वधारानां त्रणु स्तोत्रनां तृच सूक्तो छे. अहीं प्रातः-सवन, माध्यंहिन सवन अने सायंसवनमां लण्णातां स्तोत्रोनो कम पछीना वधाज अध्यायेमां चाले छे. खीज अध्यायनी शरुआतमां अतिरात्र यागनां प्रथम पर्याय, अध्यम पर्याय, तृतीय पर्याय अने संधि पर्यायनां तेर स्तोत्रोनां तृच सूक्तो छे. त्यारभाद दशरात्रपर्वना प्रथम अहोरात्रनां स्तोम शरु थाय छे, ते कमे त्रीज्जथी अग्नियार सुधीना अध्यायेमां दशरात्रना बाझीना एक एक अहोरात्रनां स्तोत्र आवे छे. बारभा अने तेरभामां संवत्सर-गवाभयन, चौदभा अने पंद्रभामां एकाह, सोणभाने सत्तरभामां अडीन अने अढारभा-ओगण्डीसभामां सत्रनां स्तोत्रो तेमज्ञ वीस-एकवीसमां क्षुद्र अने प्रायशित्यत पर्वनां स्तोत्रो छे. आम १-११ दशरात्र, १२-१३ संवत्सर, १४-१५ एकाह, १६-१७ अडीन १८-१९ सत्र अने २०-२१ मां क्षुद्र अने प्रायशित्य ए सात पर्वोनां स्तोत्रोनो सभावेश थर्ध जय छे.

ज्येतिष्ठोमनां त्रणु सवनमां आर, उक्त्यमां पंद्र, पोडशीमां सोण अने अतिरात्र संस्थागां ओगण्डीस स्तोत्र गवाय छे. प्रातः सवननो गायत्री छांद अने गायत्र गान छे. आ गान एकज्ञ अकारनुं छे अने तेथी ऊङ्गानमां तेनो निर्देश नव्ही. त्यां माध्यंहिन सवनथी गानोनी शरुआत करवामां आवी छे. त्रणु पवमान बहिष्पवमान, माध्यंहिन पवमान अने आर्बन्पवमाननां स्तोत्रोमां लण्णातां तृच आवृत्ति निनानां छे, त्यारे प्रातः सवननां चार आन्य रस्तोत्र, माध्यंहिन सवननां चार गृष्ठ स्तोत्र अने सायंसवननां एक अभिष्ठोम स्तोत्रोमां आवतां एक एक तृचनी पंचदश स्तोमभां पंद्र, समदशभां सत्तर अने एकविंशभां एकवीस वार आवृत्तिओ चाय छे. आगणना अध्यायेमां त्रिवृत् वगेरे स्तोमोने अनुसरी त्रणु पवमान स्तोत्रोनी संभ्या वधती जय छे. प्रातः सवनमां एक गायत्री छांद अने गायत्रगान, माध्यंहिन सवनमां त्रणु छांद अने पांच गान तेमज्ञ सायंसवनमां पांच छांद अने सात गान. आ एक व्यवस्थित कम छे अने ते छेवट सुधी संवायो छे.

कैमिनीय संहिताना पहेला अध्यायमां अभिष्ठोम अने उक्तनी साथे षोडशी संस्थानुं एक स्तोत्र लण्णायुं छे. कौथुम संहिताना पांचमा अध्यायनुं अंतिम

પરिशिष्ट

સૂક્ત પોડશા રતોમ છે. આવી એકાદી વિશેપતા સિવાય બંને સંહિતાઓ સમાન પ્રકારે ચાલે છે.

સામનાં સ્તોત્ર ગાન ગાવામાં ઉદ્ગાતા, પ્રસ્તોતા અને પ્રતિહર્તા તણ ઋતિવિન્દે સહકાર આપે છે. સ્તોત્રની સાથે શસ્ત્રના પાડ હોતા, મૈત્રાવરુણ, આલણુચ્છંસી અને અચ્છાવાક લખે છે. અભિષ્ઠોમમાં બાર સ્તોત્ર અને બાર શસ્ત્રનો ક્રમ નીચે મુજબ છે :

પ્રાત : સવન

સામ	ऋગ્યા	હેવો
૧ બહિપવમાન સ્તોત્ર	આજ્ય શસ્ત્ર (હોતા)	સોમ
૨ આજ્ય સ્તોત્ર	પ્રઉગ શસ્ત્ર (,,)	અભિ
૩ „ „	આજ્ય શસ્ત્ર (મૈત્રાવરુણ)	મિત્રાવરુણ
૪ „ „	„ „ (આલણુચ્છંસી)	ઈન્દ્ર
૫ „ „	„ „ (અચ્છાવાક)	ઇન્દ્રાગતી

માધ્યંહિન સવન

૬ માધ્યંહિન પવમાન સ્તોત્ર	મરત્વતીય શસ્ત્ર (હોતા)	સોમ
૭ પૃથ્ર સ્તોત્ર	નિષ્કેવલ્ય શસ્ત્ર (,,)	ઈન્દ્ર
૮ „ „	„ „ મૈત્રાવરુણ	ઈન્દ્ર
૯ „ „	„ „ (આલણુચ્છંસી)	ઈન્દ્ર
૧૦ „ „	„ „ (અચ્છાવાક)	ઈન્દ્ર

તૃતીય સવન

૧૧ આર્બ્દ પવમાન સ્તોત્ર	વૈશ્વહેવશસ્ત્ર (હોતા)	સોમ
૧૨ અભિષ્ઠોમ સ્તોત્ર	આભિમારુત શસ્ત્ર (હોતા)	ઈન્દ્ર

જ્યોતિષોમ બધાજ સોમયાગોની મૂલ પ્રકૃતિ છે. જે હિવસે સોમના રસ કાઢી સવન કરી, ગ્રહપાત્રામાં ભરવામાં આવે, તે હિવસને સુત્યાદિન કહે છે. તેના તણ પ્રકાર તેજ પ્રાત : સવન, માધ્યંહિન સવન અને સાયંસવન છે. એક સુત્યાદિન અહોરાત્રને એકાઉયાગ કહે છે, એ સુત્યાને દ્વિરાત્ર, તણને ત્રિરાત્ર એમ બાર અહોરાત્ર સુધીના યાગોને અહીનયાગો તેમજ તે પછીના અહોરાત્રને સત્રયાગ કહે છે.

દાદશાહ્યાગ એક વિશેપ પ્રકારનો યાગ છે, જે અહીન અને સત્ર બંને ઇપે છે; તેમાંના દશરાત્રના દશ અહોરાત્રમાં છ પૃષ્ઠય, ત્રણુ છંહેમ અને દશમો અવિવાક્ય અહોરાત્ર છે. પહેલા પૃષ્ઠય અહોરાત્રમાં બધાંજ સુક્તો ત્રિવૃત-નવ આવર્તન. અને પૃષ્ઠયસ્તોમ રથંતર ગાનમાં, ખીજ અહોરાત્રમાં પંચદશ-પંદ્ર આવર્તન અને પૃષ્ઠયમાં ખૂફ્ત, ત્રીજનમાં સૈતદશ-સેતર આવર્તન અને પૃષ્ઠયમાં વૈરાજ, ચોથામાં એકવિંશ-એકવીસ આવર્તન અને પૃષ્ઠયમાં વૈરાજ, પાંચમાં ત્રિષુલ-સત્તાવીસ આવર્તન અને પૃષ્ઠયમાં પૃષ્ઠયમાં શાકવર, છંદામાં ત્રયસ્તિંશ-તેત્રીસ આવર્તન અને પૃષ્ઠયમાં રૈત આવી જય છે. ત્યારબાદના ત્રણુ અહોરાત્ર છંહેમ-ગાયત્રીના ચોનીસ, ત્રિષુલના ચુંવાલીસ અને જગતીના અડતાલીસ આવર્તનો સાથેનાં ગાન ચોનીસ, દશમો અહોરાત્ર અત્યમિષ્ટોમ અવિવાક્ય ગણ્યાય છે; તેમાં તેરસું સ્તોત્ર વધારાતું છે. આ દશરાત્ર પર્વ પ્રમાણે અગિચાર અધ્યાયો સુધીનાં સ્તોત્રો અને સુક્તોનો ક્રમ ન્યોતિષ્ઠોમ પ્રમાણેજ છે. તેમાં જે સ્તોત્રો આપ્યાં હોય; તેમાં ઘરતાં સ્તોત્રો પ્રકૃતિયાગથી લેવામાં આવે છે.

પવમાનસ્તોત્રોમાં પ્રથમ તૃચ સ્તોત્રોય, ખીજું અનુરૂપ અને ત્રાજુ પર્યાસ ગણ્યાય છે. અનેક તૃચ સાધ્ય પવમાન સ્તોત્ર છે. આન્ય, પૃષ્ઠય અને અમિષ્ટોમમાં એક એક તૃચના આવર્તન કરીને સ્તોત્રિયાઓની સંઘ્યા પંચદશ, સૈતદશ, એકવિંશ વગેરે સ્તોત્રોની ગણુના પ્રમાણે થાય છે., ખૂફ્તી અને સ્તોત્રાખૂફ્તીની એ ઝડ્યા હોય; તેમાંના ત્રણુ ત્રણુ ચરણુનાં આવર્તન કરી, ત્રણુ ઝડ્યાઓ બનાવવામાં આવે છે; તેને પ્રગાથનો ક્રમ કહે છે.

૧ ગાંધાર અને કંડષભ પૃષ્ઠ-૭

વેદ અને દૈવની એકતા સધાય છે, એમજ સામ અને સોમની એકરૂપતા સાધવાની છે સામના સ્વર અને સોમના રસ બંને પ્રવાહી છે; બંનેમાં લય છે અને તાલ છે. સામનાં સ્તોત્રનાં ગાન સોમયાગતું મુખ્ય અંગ છે. આ વિષે સામ-વેદ પરના તાંદ્ય અને જૈમિનીય વગેરે આલણેનો અભ્યાસ અનિવાર્ય છે; તેની સાથે ઝડ્યેનું ઐતરેય, યજુર્વેદનું શતપથ અને અર્થર્વેદનું ગોપથ વગેરે આલણ અંથો પણ એટલાં જ ઉપયોગી છે. આ અંથો ઉપરાંત પ્રાતિશાખ્ય, કંક્રતંત્ર, આર્દ્ધેય કંદ્પ વગેરે સ્ત્રો અંથો પણ સામની સ્વર પ્રણાલિકાનાં રહસ્ય ખોલવામાં અત્યંત મહત્વનાં છે.

સોમયાગ એકલા સામગાનથી સાધ્ય નથી. તે એકલી કિયા પદ્ધતિ નથી. તે એક રહસ્યમરી સાધના છે. આમાં મૂળ સ્વરો અને તેની કલાઓ સાથે કાલ-મહા-

કાલની સરતી સરિતાની કલા—મહાકલા, પળ—વિપળ, ક્ષણુ—ઘડી, રાત—દિન, પક્ષ—માસ, ઋતુ—અયન વગેરેની ગતિને સંવત—સરતી સાથે જોડવાની છે. આ રીતે ગવામયન—સંવત્સર સત્રની પ્રણાણિકા જોવાની છે.

‘સોમયાગ એ પ્રકારના છે; જેમાં સુત્યા—મુખ્ય દ્વિવસનાં ત્રણું સવન સવારે, બ્ધપોરે અને સાંજે પુરાં કરવામાં આવે છે, તે અનાવૃત્ત એકાઉ સોમયાગ એક અહોરાત્રથી સાધ્ય છે. જેમાં સુત્યા—મુખ્ય દ્વિવસનાં ત્રણું સવનોનાં આવત્તાન રોજે રોજ કરવામાં આવે, તે અહીન અને સત્ર. એ અહોરાત્રથી શરૂ કરો અગિયાર અહોરાત્ર સુધીનાં અહન્ સાધ્ય—અહીન અને તે પછીના અહોરાત્ર સત્ર બને છે.

જ્યોતિષ્ઠોમ એક અહોરાત્ર સાધ્ય બધા સોમયાગોની મૂળ પ્રકૃતિ છે. દ્વાદ્શાહ—દ્શરાત્ર તે સૌ સત્રોની પ્રકૃતિ અને જ્યોતિષ્ઠોમની વિકૃતિ છે, તો ગવામયન—સંવત્સર યાગ ભીજાં બધાં અયનોની પ્રકૃતિ છે. આ સંવત્સર યાગનાં અહોરાત્રોમાં કેટલાંક જ્યોતિષ્ઠોમ અનિષ્ટોમને અનુસરી બાર સ્તોત્ર અને બાર શાસ્ત્ર, અત્યજિષ્ઠોમને અનુસરી તેર, ઉક્થ્ય પ્રમાણે પંદર, બોડશી પ્રમાણે સોળ અને અતિરાત્ર પ્રમાણે ઓગળણત્રોસ સ્તોત્રો અને શાસ્ત્રોને અનુસરે છે. આથી આ ચાર જ્યોતિષ્ઠોમ, ઉક્થ, બોડશી અને અતિરાત્ર સંસ્થાઓ ગણાય છે.

અહીં પહેલા પ્રકરણુમાં ગવામયન સત્રની પ્રક્રિયા અને પદ્ધતિનો નિર્દેશ કરી; તેનાં રહસ્ય ઉકેલવાનો પ્રયત્ન છે અને તેમાં ઉપયોગી આલણુંથોનાં પ્રમાણ જોડ્યાં છે, જેમાં એક સરખી વિગત જોવાને મળે છે.

૨ સામગ્રાન વિવિધ રૂપે પૂઠ-રૂપ

આ શરીરમાં ત્રિધાતુ : વાત, પિત અને કદ છે. તે સમ રીતે રહે, તો શરીરનાં પોષણ થાય અને શરીર સ્વર્થ રહે. તે વિષમ બને, તો શરીરનાં શોષણ થાય અને ત્રિધાતુ ત્રિદોપ થઈ જાય. ત્રિદોપ દૂર કરવાના ઉપાયને આયુર્વેદમાં લૈપન્ય-ચિકિત્સા કહે છે. રોગ દૂર કરવા, તે તત્કાળના ઉપાય છે, પણ રોગ શું છે, તેનું મૂળ શામાં છે. તેના વિકારો શાથી છે, તે જણીને રોગ દૂર કરવા મૂળ ઉપાયો છે.

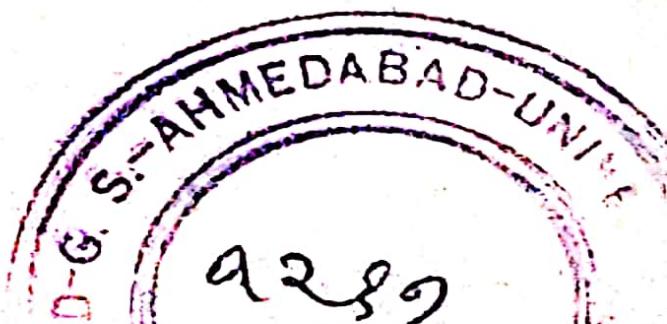
શરીરને સ્વર્થ નીરોગી રાખવામાં મન મુખ્ય સાધન છે. તે મન શાંત સમભાવ રાખે, તો કોઈ હોપ કે વિકાર જાગે નહિ. આ મનને સમભાવ-નિર્બિકારી રાખવામાં કેટલાક ઉપાયો પ્રાચીન ઋષિઓએ શોધ્યા છે, તેમાં સામના સ્વરની

સાધના પણ એક ઉત્તમ ઉપાય છે. અહીં મન પર અનેક લાગણું જો, પણ તે સંસ્કારી હોય, પરસ્પર અવિરોધી હોય, તેઓ જીવનયાત્રા સક્ષળ બને, એ લાવે સંવત્સર સત્ત્રમાં આવતાં અનેક સામગ્નાનોમાં એક સંવાદિતા રહેલી છે, તે રહેસ્ય ઉઠેલવાનું છે.

૩ સરતા સ્વરની પકડ પૃષ્ઠ-૪૮

તાંડય મહાાથાલણું પર સાયણુભાષ્ય છે, તેમજ ડૉ. કલંદનો અંગ્રેજ અનુવાદ છે. સામુહેના પ્રકરણોને ગુંથવામાં અને સામગ્નાનોની પ્રક્રિયા જણણુવામાં આ બંને ભાષ્યો અત્યંત ઉપયોગી છે. જૈમિનીય ખાલણું પર કોઈ ભાષ્ય નથી; તેમજ ભાપાંતર પણ નથી. જૈમિનીય ખાલણુનું સંપાદન ડૉ. રધુવીરે કર્યું છે. તેમાંના બાંન કાંડના એંશી ખંડાનું સંપાદન શ્રી. લોકેશચંદ્ર કર્યું છે. તે અંથમાંથી અવતરણો લઈ ને તેના સાથે અન્ય અંશોનાં અવતરણો દર્શિયે આપ્યાં છે.

જૈમિનીય ખાલણુનું ગદ્ય ધણું પ્રાચીન છે. તેના શૈલી સરળ છે, પણ પ્રાચીન પરિભાષા અને સોમયાગની પદ્ધતિ વિષે આપણે કશુંજ જણુતા નથી, તેથી તે અંથ સમજવો અધરે થઈ પડે છે. શ્રી. લોકેશચંદ્રે અંગ્રેજમાં ટ્રિપણો આપીને મૂળ વિષયને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આ અંથની શૈલી ભિતલાખી, મધુર અને પ્રવાહી છે. દૂંકાં દૂંકાં વાક્યો સરળ હોવા છતાં, અર્થ ગલીર છે. નાનાં નાનાં કથાનકો અને આખ્યાનો વાંચતાં મૂળ શૈલી સમજાય છે અને પછી તો તેનાં મૌલિક વિધાનો જોવાનો અનેરો આનંદ જોગે છે.

સામ ગાન અને સંગીતશાસ્ક

સામ સંગીતની વિશેષતા એ છે કે, આ સંગીતને કાંયમાં એસાડવામાં આવતું નથી, પણ કાંયને સંગીતમાં એસાડવામાં આવે છે : અર્થાતું આ પહેલાંના સંગીતમાં શાખ વિહોણું એકલા સ્વરોના હનોલા સંગીતની પરંપરા હાવાનો પૂર્તો સંભવ છે.

ભારતમાં સામગ્નાનની એ પદ્ધતિઓ : પશ્ચિમમાં કૌથુમી અને દક્ષિણમાં જૈમિનીય પ્રચલિત છે. કણ્ણુટક સંગીત પદ્ધતિ શાસ્કની દર્શિયોં વધુ વ્યવસ્થિત છે અને જૈમિની શાખાની વધુ નજીક હોય તેમ લાગે છે,

આ સંદર્ભમાં પંડિત વિષણુદેવજીની સામવેદ પરની પરિચય પુસ્તકાઓ સામવેદ ઉપરના સાહિત્યમાં નવી કેવી પાડે છે. સામવેદ ઉપર તો અનેક પુસ્તકો, પુસ્તકાઓ રચાયેલ છે; પરંતુ તેમાં સંગીતની દર્શિયો લાળોલાં પુસ્તકો જવલ્લેજ જોવા મળે છે. ઘણ્ણાખરા સંગીતતો વેદસાહિત્યથી અપરિચિત હોય છે; તો વેદજો સંગીતથી અનલિઙ્ઝ હોય છે.

પંડિત વિષણુદેવજી સંગીતના શાસ્ક છે તેમજ વેદજ હન્ને છે. શિષ્ટ સંગીતનાં શાસ્કોનાં શિખરો સર કરનારા તો ઘણ્ણા છે; પરંતુ વૈદિક સંગીતનાં શિખરો સર કરનારા શ્રી વિષણુદેવજી જોવા કવચિતજ જોવામાં આવે છે. તેમનો મોટી સેવા તો એ છે કે, તેમણે આ પુસ્તકાઓમાં સામ સંગીતની પરિલાખા સ્પેષ્ટ અને સરળ રીતે રજૂ કરી છે અને એ રીતે વેદવિદ્યાનીજ નહિ પણ ભારતની પ્રાચીન સંગીત વિદ્યાની ભાડે મોટી સેવા કરી છે.

સામવેદ પરિચય : પુસ્તકા ૨ માંથી – હુરકાન્ત શુક્લ

૧. વેદ પરિચય (ऋગ્વેદ) પુસ્તકા એકથી છ મૂલ્ય રૂ. ૧૨-૫૦
  ૨. યજ્ઞવેદ પરિચય પુસ્તકા પોથી એકથી છ „ રૂ. ૧૨-૦૦
  ૩. સામવેદ પરિચય પુસ્તકા એકથી અને ત્રણ „ રૂ. ૬-૦૦
- સામવેદ પરિચય પુસ્તકા ૪, ૫, ૬ છપાય છે.

પ્રકાશક : ચુનિવર્સિટી અંથ નિર્માણ એડ્ઝ-ગુજરાત રાજ્ય

વિકેતા : ભાલગોવિન્દ ખુક્સેલસ્, ગાંધીરાડ, અમદાવાદ-૧